

ELŐSZÓ

Kedves Olvasó! Ez itt a *TNTeF: Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 3. évfolyam, 2. száma. Az Előszó írásának pillanatában a folyóirat nyitó oldalán a számláló 10691-áll, ami több mint kétezer látogatót jelent a tavaszi szám óta (8340). Szívet melengető megerősítés a Szerkesztőségnek: jó úton járunk!☺

Ismét értékes és fontos tanulmányokat sikerült megjelentetnünk a mostani, Őszi számban is. Formálódó, új folyóirat lévén, Szerkesztőségünk törekszik arra, hogy minden új számban tovább alakítsuk a folyóirat arculatát, erősítsük kritikai hangját és nyissunk egyre több feminista tudományterület felé. Ebből a szempontból különösen örülünk három tanulmánynak. Mindenek előtt annak, hogy leközölhetjük a formálódó magyar feminista fogyatékoságtudomány első hazai kutatási eredményeit bemutató „A szexualitás, anyaság, fogyatékos női testek” című tanulmányt, Hernádi Ilona és Könczei György úttörő munkáját.

A másik fontos, ebbe az irányba tett lépés, a *TNTeF* szakmai helyét jelző és építő fontos eredmény, a kapcsolatfelvétel az *Eszmélet* folyóirat Szerkesztőségével. Ennek eredményeként olvasható újra – átdolgozott formában – Susan Ziemmermann „A gender-rezsim és -küzdlem a magyar államszocializmusban” című tanulmánya, ami eredetileg az *Eszmélet* 96. számában, 2012-ben jelent meg. Ez úton is köszönetet szeretnék mondani az *Eszmélet* szíves megkereséséért.

Végezetül, a FORDÍTÁS rovatban megjelenő Teresa Bertilotti tanulmányt szeretném az Olvasó külön figyelmébe ajánlani. A tanulmány a *TNTeF* megkeresésére született, az 1989-es rendszerváltozást követő magyarországi feminista kutatás és mozgalom kiemelkedő alakjának, *Hochberg Ágnesnek* (1964–1995) a munkásságát méltatja s ennek kapcsán gondolja újra a nemzeti határokon át-/túllépő (transnational) feminizmus lehetőségeit.

Továbbra is várjuk a *TNTeF* profiljának megfelelő, első közlésre szánt tanulmányokat, fordításokat, recenziókat, valamint a FÓRUM rovatba szánt, az eddig megjelent hat *TNTeF* számban közreadott bármely tanulmánnyal vitatába szálló replikákat (tntef.journal@gmail.com). Az ismertetésre szánt monográfiákkal vagy folyóiratok különszámaival kapcsolatban keressék Olvasószerkesztőnket (tothzsofianna@gmail.com) és juttassanak el egy-egy példányát postai címünkre (Barát Erzsébet, *TNTeF* Főszerkesztő 6722 Szeged, Egyetem u. 2)

Gondolatébresztő olvasást kívánunk valamennyi Olvasónknak!

Barát Erzsébet, főszerkesztő

Moise Gabriella

Debreceni Egyetem

„Az egész testemmel hallok”¹ – Szonorikus testek jelenlét és nem-jelenlét határán²

Németh Hajnal alkotásainak gyakran láthatatlan, jelenlétükben kiközlentett vagy elnémitott tárgyai vizuális, aurális vagy testi hiányként manifesztálódnak. Zene, hangok, zörejek áramlanak a kiállítótérben, ezzel, Don Ihde terminusát idézve, alak-jelleget biztosítva a térben fellelhető tárgyaknak, beleértve a látogatók testét is. A hiány szükségszerűen alternatív narratívák, identitások és tárgyak egész sorát idézi meg, hogy egzisztenciális bizonytalanságunkat némileg helyre billenthessük. Németh egyfelől a látható és a tapintható merleau-ponty-i szinergiáján keresztül teremti meg művei pluralizmusát, másrészt pedig a formák, felszínek és belső terek hagyományosan mellőzött szonorikus minőségét aknázza ki Ihde aurális fenomenológiáját idézve. Művei a szubjektum újratemtődésére tesznek kísérletet, ott ahol a hallható, a látható és a tapintható egymásba hatol és egybefonódik.

Németh Hajnal³ műveinek egyik markáns jellemzője a hiányból való építkezés, az elidegenítés, az áthelyezés aktusából fakadó jelentésképzés. Az

¹ Az idézet Don Ihde *Listening and Voice* című könyvéből származik, amelynek szinesztetikus jellege Németh Hajnal művészi koncepciójának tekintetében releváns kiindulópontként szolgál. Ez az észleletek egymásba áramlásában megragadható, a testben és a test által performált jelentésképzés adja elemzésem kritikai alapját is.

² Jelen tanulmány egy korábbi változata eredetileg angol nyelven jelent meg az *Acta Universitatis Sapientiae, An International Scientific Journal of Sapientia University* 4. számában (2011: 75-88. o.), melynek akkori elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

³ Németh Hajnal kortárs képzőművész 2002 óta Berlinben él és dolgozik. A Magyar Képzőművészeti Főiskola Intermédia Tanszékén szerzett diplomát 2000-ben. Installációiban gyakran többféle médiummal dolgozik. „Az 1997-2002 közötti időszakot erős narrativitás, a fotó és a videó médiumának párhuzamos és analóg használata, dinamikus művészi jelenlét érzékeltetése, határozott szellemi védjegy kialakítása, a magánlét transzcendenciája és a reklámnyelv adaptációja jellemezte. [...] 2003-tól viszont egyfajta homogenizálódás zajlik le a művek természetében, azáltal, hogy Németh Hajnalt a zeneipar, a kortárs kultúra generációk életét befolyásoló szegmense és a zene mint információhordozó nyelv kezdi foglalkoztatni” (Kürti 130, 131). Egy interjúban Németh arra is reflektált, hogy

alkotások címei, úgy mint a *Bár 24* (2003), a *Gogo 01 – A Közönség Felől* és a *Gogo 04 – Minimális Instrukció* (2004) vagy a *Pillangó I.* (2008), részben igazolják a témával, a kiállított alkotás tulajdonképpeni tárgyával szembeni befogadói elvárásokat, de a címek sugallta benyomások csak időlegesen. Németh különböző médiumokat alkalmaz (fotográfia, videó, hanginstalláció, opera-videó), amelyeket műveiben gyakran társít egymással, hogy aztán összetett módon reflektálhasson magára a művészeti alkotófolyamatra (*Felvételi Szoba* trilógia, 2006; *Air Out*, 2008) vagy társadalmi és kulturális vonatkozású jelenségekre (*Gitárszóló*, 2007; *Kristálytisztta Propaganda – Az Átlátszó Módszer*, 2009). Alkotásai közvetett módon szólítanak meg: elsődlegesen az ismerős, az azonnal beazonosítható kontextus kényelmét ígérik vagy csalóka módon a magas kultúrát megidéző atmoszférát teremtenek, hogy aztán a meghökkentés eszközével leplezzék le mögöttes tartalmaikat. Az elidegenítés eszközével Németh Hajnal a láthatatlan és eltompított, elnémított aurális tapasztalatokat testi, vizuális és hangzósságon alapuló észleletekké transzformálja. A kizökkentés, áthelyezés, áthangolás aktusaival megkérdőjelezi a konvencionális, megszokott jelentésképzést, alakjai feltételezett szerepeit újradefiniálja, eredeti tematikus állásfoglalásai új előjelet kapnak. Ezzel a néző, befogadó alkotással szembeni szerepére is azonnali hatással van, annak identitását is befolyásolja, kérdésfelvetésre kényszeríti. Németh művészete az alkotásokkal szemben támasztott észleleti és konceptuális elvárások és a ténylegesen megvalósított tartalmak közötti résben pozicionálja magát.

„Vizuális esszencializmus és a vizuális kultúra tárgya” című, a vizuális kultúratudományok (inter)diszciplináris besorolhatóságát tárgyaló klasszikussá vált tanulmányában, Mieke Bal a vizuális kultúra szerteágazó és vitatott tárgyának érzékeltetésére egy olyan trópust alkalmaz, mely jól szemlélteti Németh Hajnal alkotásainak fentiekben körvonalazott komplexitását, ambivalenciáját is. Bal Louise Bourgeois *Spider* című, 1997-ben készült installációját hívja segítségül a kérdéses tárgy lényegének

az általa alkalmazott zenét és hang-elemeket, a közelmúltban őt hangsúlyosan foglalkoztató tematikus és formanyelvi irányvonalat, John Cage elmélete ihlette. Ennek szellemében művei – az interjúban említett alkotások a debreceni Modemben, 2010-ben megrendezett *2 Dal 1 Vég* című kiállítás keretében szerepeltek – „elsősorban a zene kitágított értelmezésével foglalkoznak, illetve a zaj és – annak hiánya – a csend egymásba forduló és szétválaszthatatlan együttlétével” (Beöthy).

Az elmúlt néhány év, számos rangos szakmai elismerést hozott Németh Hajnal számára: 2010-ben öt másik művésztársával együtt a kortárs magyar művészet népszerűsítését, valamint fiatal művészek illetve művészcsoportok munkájának támogatását célul kitűző Aviva Díj jelöltjei között szerepelt; 2011-ben Munkácsy díjat kapott, majd ugyanebben az évben képviselte Magyarországot az 54. Velencei Biennálén, *Összeomlás – Passzív Interjú* című munkájának, a biennále kiállító terére hangolt és kiegészített harmadik változatával.

megragadásához. Az installáció egyik alkotóelemeként Bourgeois egy 18. századi falikárpit darabjait használta fel: „Egy ilyen darabon, amelyik egy puttót ábrázol, az alak genitáliái ki vannak vágva [...]. Ez a kasztrált puttó a többrétegű múltnak egy hege,” (Bal 102) melyet a kora 20. századi francia burzsoá kultúra érzékenysége okán csonkít meg. A falikárpit története az antikvitástól a 18. századon át – ahol az utóbbi tisztelettel adózik az előbbi esztétikájának – a 20. századig ível, miközben folyamatosan átalakult és jelentésrétegekkel gyarapodott, hogy Bourgeois kezei alatt végül egyfajta kultúrtörténeti illusztrációként is szolgáljon. Bal a narratíva láthatatlan és elnémított mozzanatait helyezi előtérbe, amikor úgy fogalmaz, hogy „maga a lyuk mint nem-tárgy vagy valaha-volt-tárgy a vizuális kultúra vizsgálatának elsődleges tárgya [...]. Ez a lyuk egyszerre materiális és üres; látható és vizuálisan lebilincselő, mégis tulajdonképpen semmi sem látszik. A nézés minden egyes aktusa kitölti ezt a lyukat” (Bal 102). Bal hangsúlyosan vizuális megközelítést egy hiányzó és elfojtott narratív komponenssel egészíteném ki, nevezetesen a zeneiség, hang, hangzóság kifejezőeszközeivel, hiszen ezek adják Németh különösen a 2000-es évektől született munkáinak egyik elengedhetetlen jellegét.

A legkézzelfoghatóbb megjelenése annak, amit Bal lyukként definiál Németh Hajnal *Az Évszakok Vége/A Verzió* 2008-as alkotásában érhető tetten, melynek címét Vivaldi versenyművétől, *A négy évszaktól* kölcsönözte.

A mű alapja egy képzeletbeli lemezborító, amely egy nem létező zenedarabot, nem létező tartalommal, egy nem létező hangfelvételen idéz meg. [...] Az installáció, amely ugyanezt a címet viseli, nyolcvan darab hasonló lemezborítóból áll. A borítókön található lyukak egy alagutat alkotnak, amely egyetlen sárga fényforrás felé vezet. (Németh 2008)

1-2. fotó: Az Évszakok Vége – A Verzió (2008); *pseudo lemezek fiktív borítóiban; installáció: 80 lemezborító műanyag tartóban, mdf posztamens, sárga reflector*

Az Évszakok Vége jól példázza a tagadás, törlés vagy éppen a hiány visszatérő gesztusát, amelyet már a cím is sejtet (vö. *Nem En* [2008], *Air Out* [2008], *Kivéve Engem* [2009]). Németh a megkérdőjelezhetetlenül mesteri zenemű popularitására és felhígult státuszára tesz utalást, valaminek a végét, a zárlatát fogalmazza meg. A tömegtermelés mechanizmusát, amely a magas kultúra alkotásaira is hatással van, az arctalan, minden információt mellőző lemezborítók sora jeleníti meg. A borítók több okból sem tudják betölteni a rendeltetésüknek megfelelő szerepet: szoros egymástutániságuk miatt szemlélésükkor a megszokottól eltérő, kizökkentett nézőpontot kell felvinnünk, legszívesebben befurakodnánk a borítók közötti résekbe, remélve, hogy néhányuk talán mégis „valódi” és elárul valamit a szerző vagy az album identitásáról.

Németh alkotásai, paradox módon, kísérletet tesznek a nem-tárgy, a hiány megjelenítésére, manifesztálására. A művész tudatosan és következetesen teremt meg azt a „kritikai teret” (Dimitrakaki 269), amelynek keretein belül a szubjektum (*Desney és a Sors* [2007], *Air Out*, *Bár 24*), a társadalmi identitás (*Felvételi Szoba* trilógia, *Gitárszóló*), az ideológia (*Kristálytisztá Propaganda – Az Átlátszó Módszer*) vagy a nem lineáris történetmesélés felforgatott logikájának (*Pillangó, Összeomlás – Passzív Interjú* [2010]) kérdéseit vetheti fel. Társadalom-politikai és kulturális témákkal kapcsolatos kritikai állásfoglalását a befogadó érzékszervi tapasztalatainak gyökeres felforgatásán keresztül fogalmazza meg. Zene, hangok és zajok ölelnek körbe a kiállítóterekben, a testek eszközzé válnak vagy éppen a szuperközeliknek köszönhetően elidegenítődnek, zenei hangfelvételek készítésének kulisszáiba tekinthetünk be, ahol kábelek káosza és kakofónia fogad a stúdióban felvett steril és hibátlan végeredmény helyett, elvárásainkat kizökkentő műfajok – opera vagy orgonamű részletek – nem kevésbé váratlan terekben csendülnek fel, aurális és vizuális töredékek sokasága zúdul ránk, a teljesség, a hagyományos narrativitás legcsekélyebb ígérete nélkül. Ahogy azt Judy Lockhead megfogalmazza „A Zenei Tárgy Vizualizálása”⁴ című tanulmányában,

a zene vizualizálásának folyamata felismerte, hogy a látvány fontos szerepet játszik a hangzóság jelentésének definiálásában. [...] A 'vizualizáció' több a pusztá látásnál, sokkal inkább valami 'megalkotása,' ami látható, valami láthatósággal való felruházása. Ez egyben a megragadásban megvalósuló megértést is magába foglalja, ekként a másokkal való 'megoszthatóságot' is. (68, 69)

⁴ Lockhead Don Ihde a hangok, zajok és hallás fenomenológiai vizsgálódását alapul véve, alternatív jelölési módszereket kutat, amelyek olyan további funkciók és jelentések kódolására is szolgálnak, a hangok pusztá rögzítésén és megőrzésén túl, mint amilyenek a „zeneszerző intenciói” (69).

Lockhead az észlelést természeténél fogva szinesztetikusnak és tisztának képzelel el, az emberi testet pedig, amely az észlelés alapjául szolgál, Don Ihde elgondolásával egybehangzóan, az „érzéki interkommunikáció” (67) feltételének tekinti.

Németh Hajnal egy további multiszenzorikus gesztussal teszi még inkább megragadhatóvá a művészeti alkotás tárgyát. Nem egyszerűen egyesíti a vizuális és az aurális kategóriáit, mellyel test és elme, valamint tömeg- és magaskultúra szintézisét is megvalósítja; ezek egybefonódásával egyidejűleg ugyanis magát a műalkotás tárgyát is eltörli. Ennek köszönhetően a befogadók a hiány zavarba ejtő érzésével kénytelenek beérni, hiszen elvárásaiknak aligha tud megfelelni a meg nem jelenített tárgy vagy téma. E helyett űrt, beazonosíthatatlan identitású testi jelenléte vagy elhíttelenített zenemű részleteket kapunk, hitelt vesztettségük alapjául az eltorzított, ekként felismerhetetlen hangok és zörejek a kanonizált zeneművek fragmentumaiként jelennek meg. Németh a dolgok, tárgyak alakját a tagadás aktusában valósítja meg, ahol az alak itt nem kizárólag vizuális, de Ihde értelmében véve aurális jelleget is jelöl. Míg Dimitrakaki azt állítja, hogy Németh „a videóklipok esztétikáját alkalmazza” (274), addig Perenyi Monika éppoly jogosan nevezi a *Felvételi Szoba* trilógia darabjait „anti-videóklipeknek” (14). Ez utóbbi munkáról, valamint a *Gitárszóló* című fotósorozatról Perenyi a következőket vallja írásának bevezetőjében:

Koncepciója [Németh Hajnalé] a produkcióorientált popzenei világ háttérében zajló munkának a dokumentálása. Az egyszerűnek tűnő ötlet messzire visz: a pár perces, zenét, képet és ritmust összeszövő, üdítő filmekre ráhangolódva a valóság és az illúzió kérdéseit érintő felismerésekig juthatunk. (12)

Perenyi kritikai nézőpontját többek között a filmelmélet formanyelvi és műfajspecifikus kérdéskörei határozzák meg, ezért olyan területekre fókuszál, mint a dokumentarizmus, a kameramozgás vagy a mozi dramaturgiája. Tanulmányában ugyanakkor kiemeli az elemzett alkotásokat átható szubverzív felhangokat, mellyel Németh szociokulturális dichotómiák fenomenológiai újradefiniálására törekszik. Ezt a különböző műfajok vagy a vizuális és az aurális tartalmak összekapcsolásával éri el, ahogy Perenyi fogalmaz merleau-ponty-i fogalmakat megidézve, „aktivitás és passzivitás, az érzéki anyag és az intellektuális forma kibogozhatatlanul egybefonódik” (14).

Merleau-Ponty a tapintáson és a látáson alapuló észleletek szinergiáját hangsúlyozza: „[...] a látható beékelődik a tapinthatóba, és minden tapintás virtuális, vagy megelőlegezett látás; hogy tehát nemcsak a letapogató (kéz) és a letapogatott (tárgy) között van kölcsönös egymásba hatolás és átfedés, hanem a tapintható és a beléje ékelődő látható között is”

(2006, 152). A taktilis/vizuális észlelés kölcsönösségét Merleau-Ponty a posztimpresszionista, cézanne-i formalizmus és plasztikusság esztétikájának alapelveiből vezeti le. Ezt egészíti ki Ihde, aki – Vivian Sobchack megfogalmazásában – „mikro- és makroészlelési kalandokra” (13) invitál bennünket, különös figyelmet szentelve a hangok, zajok, és zene területeinek, valamint a test és tárgyak hangzóságának. Ihde szerint „nem tanultuk meg hallgatni a tárgyak alakját” (64), ennek következtében pedig az érzékek primordiális szintézisének felfogására való érzékenységünket is elvesztettük, melyet egyébként mint „áramlás és hömpölygés” (64) tapasztalnánk meg. Azzal, hogy szemünkkel a váratlan vagy a nem jelenvaló tárgyat vizsgáljuk vagy fülünkkel az átváltoztatott hangokat hallgatjuk, Németh előmozdítja annak érzékelését, amit Ihde a hangok „alak-jellegeként” („shape-aspect”) definiál (61), amely tulajdonképpen hozzájárul ahhoz, hogy a minket körülvevő valóságot, valamint a világban lakozó testünk a többi testhez és dologhoz való viszonyát megértsük. „Bár elsőre furcsának tűnhet, de halljuk a dolgok alakját” (Ihde 61). Látvány és hangzás, vizuális és aurális konvencionális kapcsolatát Ihde kétszeresen is átértelmezi. A hangok és a zene, amelyek „térbeliségüket tekintve ’gyengék’” (Ihde 58), a tér dimenziójával egészülnek ki, a hangzóság a hagyományosan elfojtott térbeliségével gazdagszik, melynek segítségével saját észlelésünk kifinomultabbá, ezáltal létünk is megragadhatóbbá válik. Másodsorban a vizualitás privilegizált szerepét ássa alá azzal, ahogyan a hangok időbeli áramlása és a dolgok térbeli szimultaneitása egybefonódik, ami hatással van nemcsak a dolgok alakjának hallhatóságára, de a felszínek és belső terek auralitásának észlelésére is.

A tér komplex hallhatóságának tapasztalata hasonlatos ahhoz, amikor egy „vak újra képes látni” (Ihde 64). Ihde egy vak fenomenológiát hallgató diák esetét írja le, aki úgy számolt be a frissen szerzett látás élményéről, mint egy „fokozatos áthelyeződés a korábban minden elképzelhető irányba történő irányultságból és tértudatból egy sokkal fókuszáltabb és előrehaladó irányultságba” (65). Természetesnek tűnik, hogy a mindennapi életben az előre irányuló vizuális észlelés hatékonyra tesz minket létezésünkben. Németh Hajnal munkái viszont épp az egysíkú észlelési módozatok létjogosultságát vonják kétségbe azzal, ahogyan mind a vizuális, mind az aurális egyneműséget és egyirányúságot elvetik. Ez könnyen párhuzamba állítható Merleau-Ponty gondolatával, aki a primordiális észlelés fontosságára hívja fel a figyelmet és Cézanne-nal egyetemben azt vallja, hogy ez az alapja a világ megragadhatóságának, osztatlan és mindenek feletti teljességének (Merleau-Ponty 1964, 15).

A különböző érzékszervi tapasztalatok egybefonódása felruház bennünket a szinesztetikus létmódra való képességgel és megszabadít a

kulturális normák mentén formálódó „vizuális esszencializmus[tól], a vizuálisnak a nem vizuálistól való, tisztaságot feltételező szétválasztását[ól]” (Bal 88). Mind Bal, mind Perenyei hangsúlyozza a különböző észlelési módozatok összekapcsolásának fontosságát. Bal azt állítja, hogy a „látvány maga eredendően szinesztéziás természetű” (93), továbbá ráirányítja figyelmünket arra, hogy a kortárs képzőművészet hogyan képes reflektálni a kritikai gondolkodásban végbemenő paradigmaváltásra, erre példaként James Coleman,⁵ ír videóművész munkáit említi. Perenyi a *Felvételi Szoba* videótrilógiájának szinesztetikus tartalmait térképezi fel: a *Try Me*, a film vizuális formanyelvének ritmus-ütem-mozgás aspektusait ötvözi az aurális komponenssel, „a ritmusra hangolódó (kamera)mozgásával, a jelenségeket

3. fotó: Felvételi Szoba videótrilógia: *Try Me* (2006); 4. fotó: Felvételi Szoba videótrilógia: *Break Free* (2006)

letapogató ráközelítéseivel” (14). A trilógia második részében (*Break Free*) „az antropomorf világítótest, ami a kamera közelében helyezkedik el, [az énekesnő] vizuális komplementerévé is válik. [...] [K]ép és hang – egymásra montírozódik, kettőjük duettjéből születik e mű” (Perenyi 15). A harmadik videóban (*Turn Your Lights*), az egyébként egymást kölcsönösen kizáró kategóriák végső összekapcsolásával Németh felszámolja „a képalkotás hagyományos maszkulin (vagyis eltárgyasító, határozottan egy végkifejlet felé tartó) vezérfonal[át], és a vágy új nyelvezetét író feminin (vagyis a célkitűzés nélküli, feloldódó) aspektusá[t]” (Perenyi 16). Ezt részben azzal éri el, hogy kép és hang összhangját összekuszálja, a néző alkalmanként a férfi énekest látja, miközben a női hang hallható.

⁵ Coleman különböző médiumokat alkalmaz – fotográfia, videó, film, diavetítés hangalámondásos narrációval, performansz –, melyek többek között olyan témák feldolgozását teszik számára lehetővé, mint a kép és nyelv jelentésképzési mechanizmusai, kommunikáció és szubjektum kérdései (*Background* [1991–94]) vagy az észlelés társadalmi és történelmi meghatározottsága (*Lapsus Exposure* [1992–94]).

5. fotó: Felvételi Szoba videótrilógia: Turn Your Lights (2006)

Németh kitölti a természetesnek tetsző vizuális-taktilis-szonorikus kategóriáinak oppozíciói mentén keletkező réseket, repedéseket. Hanggal felruházni az egyébként néma létezőt vagy plasztikusságot kölcsönözni a nem jelenvaló testnek rákényszerít bennünket a képiségekben és auralitásában elnyomott szubjektum jelenvalóságának észlelésére. Leginkább tetten érhető ez a művészi szándék az *Air Out* és a *Bár 24* című videókbán. Az elsőként említett mű felütése egy jól ismert Bach zenemű dallamával fogadja a múzeumlátogatót, míg a nyitó képek superközeliben mutatják az orgonaművész akkor még alig felismerhető hátát. [Fig. 6., *Air Out* (2008); videó, 5'] Az orgona szokványos térbeli elhelyezkedése miatt, úgy mint templomok karzata, a zenemű előadója láthatatlan marad, ennek következményeként szubjektumát is bekebelezi a szétáradó zene, a hangszer monumentális mérete mellett pedig eltölpül az orgonista. Nincs hozzáférésünk az előadást kísérő bárminemű zajhoz (a kottatartó igazításának hangja, a kotta lapozása) és testi neszekhez (lélegzetvétel, a ruha susogása), amelyek más körülmények között természetes velejárói egy előadásnak vagy egy koncertfelvételnek, így számunkra az előadóművész testi jelenléte teljesen megszűnik. Az *Air Out* berekeszti Bach III. D-dúr szvitjének második, *Air* (dal, ária) című tételét

6.fotó: Air Out (2008); videó, 5'

nem sokkal az előadás kezdetét követően, azzal, hogy az előadó kikapcsolja az orgona sípjába levegőt pumpáló szerkezetet. Az előadó tovább játssza a darabot, ezért először hamis hangfoszlányok kakofóniájának vagyunk kitéve, hogy aztán az orgona sípjából fokozatosan kiürülő levegőnek köszönhetően magunkra maradunk az aurális űrrel. Egy másfajta „zene” veszi kezdetét, a hangok újra harmóniába rendeződnek. A megszólaltatott hangszerek ezúttal az orgonaművész teste és az elnémított orgona maga, összjátékukat Ihde terminológiáját idézve „a dolgok duettjének” (67) hívhatjuk. A darabot kezdetben az előadó hangsúlyos, már-már zavarbaejtő testi jelenléte kíséri, a képsíkot szinte teljes egészében kitölti az anyajegyekkel tarkított csupasz bőr látványa, az előadóművész hátának egy mélyen kivágott ruhától keretezett közelije. A test ilyen fokú közelsége meggátolja a Bach ária ünnepélyes dallamában való elmerülésünket. A testi intimitás paradox módon elidegenítő, a kényelmetlenség érzetét kelti bennünk, és egyben megnehezíti a megjelenő testrészt azonnali beazonosíthatóságát. Ahogyan később a kamera távolodik, az előadó teste lassan az orgona szerves részeként tűnik fel, eszközszerűsége, dologisága azáltal válik kézzel foghatóvá, hogy az orgonával való kölcsönhatása révén szólal meg. Mara Traumane művészetkritikus és kurátor szerint ez annak köszönhető, hogy „az előadó mindvégig hátat fordít a kamerának,”⁶ ezzel is erősítve a hangszer technikai jellegét, a test organikusságához képest.

[Marshall McLuhan] a médiát és a technológiát az észlelés határainak kiterjesztésére szolgáló protézisnek tekintette, amelyik egyidejűleg természetes képességeinket amputálja. Az akusztikus tökéletességre való törekvésünk miatt például a mozgás elevensége vagy a lélegzet szenved csorbát. Németh ezeket a 'mellékhatásokat' élesíti újjá a zene keretein belül. (Traumane)

A látszólag elhanyagolható testi hanghatások jogosultságának helyreállítása azzal is kiegészül, hogy a testet alak-jellegének játékba hozásával szólaltatja meg. A test szonorikus minősége a vizualitás helyettesítőjeként jelenik meg, test és hangszer duettjének közvetlen hatásaként. Ezt az

⁶ Traumane a *Desney és a Sors* c. videót ugyanennek a testi gesztusnak a megjelenítésére hozza fel példaként. Ez utóbbi munkában ugyanakkor az énekes hátát egy bizonyos távolságból látjuk, ennek köszönhetően tisztább nézői pozíciót tudunk kialakítani a látvánnyal kapcsolatban. Az énekes testi jelenléte kevésbé elidegenített, mint az *Air Out* orgonaművészé, sőt még neve is megjelenik a mű címében. Arca alkalmanként tükröződik a hangstúdió vele szemben elhelyezkedő üvegfalán, igaz sohasem láthatjuk azt teljesen tisztán. Hangja jelenti a legmeghatározóbb személyiségjegyet, annak egyedisége adja meg számára az azonosíthatóság lehetőségét. Ezzel ellentétben az *Air Out* előadója, még ha hangzóságának köszönhetően testi jelenléte előtérbe is kerül, identitása többszörösen szertefoszlik.

összjátékot hagyományosan figyelmen kívül hagyjuk, vagy a tudatos észlelés határain kívül rekesztjük, kulturálisan ugyanis a (zenei) hangzás már-már steril tisztaságát tanuljuk meg értékelni. Németh rámutat „a hallgatás egzisztenciális lehetőségére” (Ihde 67), amelyet nem egyszerűen két test/dolog megszólaltatásával éri el, de azzal is, ahogyan ezt az aurális élményt a vizuális médiumba ágyazza, ezzel valósítva meg a vizuális és az aurális kiazmusát.

A test megszólaltatásának tekintetében a *Bár 24*⁷ is hasonló apparátust mozgat meg, mint az *Air Out*, markáns különbség ugyanakkor az, hogy a test alak-jellegének előhívásához a test önmagával lép kölcsönhatásba, önmaga eszközévé, hangszerévé válik. Az előadó ritmusosan paskolja saját

7.fotó: *Bár 24* (2003); videó, 4'

testét, ezzel egyszerre válik megszólaltató és megszólaltatott testté, így a szonorikus test az érintő kezek gyors csapásai mentén körvonalazódik. Az alak-jellegén kívül a *Bár 24* az érintésen alapuló érzékelést helyezi a középpontba. Németh a tapintható, látható és hallható attribútumok „egymásba hatolásának” (Merleau-Ponty 2006, 152)

pillanatát ragadja meg. Merleau-Ponty tapintható látványa nem pusztán a kamera nyilvánvaló letapogató mozgásának és jelenvalóságának okán elevenedik meg, hanem sokkal inkább az előadó érintése nyomán: a testét borító tetoválások, azaz vizuális narratívák, többszörösen is mesélnek, ahogyan a paskoló kezek akaratlanul is rámutatnak egy-egy képre. „Minden egyes tetoválás mikronarratívája a figura egy nagyobb történetévé áll össze [...]” (Yap 138), amely azáltal is életre kel, ahogyan a test szó szerint is mozgásba hozza a képeket, hasonlóan az *Air Out* orgonistájának hátán „táncoló” anyajegyekhez.

Németh egy közbülső teret képez videómunkáiban a mozgó képek és a fotográfia álló képei között. A hangok, az érintés, a látvány és a verbalitás együttállása, a filmes időbeliség/narratív linearitás és a térbeliség/képi szimultaneitás köztes terében lehetővé teszi, hogy a korábban tisztának és állandónak vélt kategóriák szabadon áramoljanak és egymás

⁷ „A munka címe – *Bár 24* – megfelel a ritmusminták létrehozásához alkalmazott 24 bit alapú vágásoknak” (Yap 138).

karakterisztikus jegyeit átvegyék. A művész által létrehozott tér Merleau-Ponty a világ húsának nevezett trópusát idézi, mely egy igen nehezen megfogható, az egyszerűsítésre törekvő meghatározásnak ellent álló fenomenológiai fogalom. Merleau-Ponty „Az egymásra fonódás – A kiazmus” című írásában maga is többször kísérletet tesz arra, hogy egy letisztult definíciót adjon, miközben sokkal inkább azt tudja megragadni, mit nem nevezhetünk a világ húsának, semmint, hogy ténylegesen mi is az. „A hús nem anyag, nem szellem, és nem szubsztancia. [...] Elem: *általános létminőség*, félúton a tér-idő lokalitások és az ideák között [...]. A hús tehát a lét egy 'eleme'.” (Merleau-Ponty 2006, 158) A hús az, ami lehetővé teszi számunkra hogy a világ szövedékével való szinergiánkat, más testekkel és dolgokkal való együtt-létezésünket felfoghassuk. Önmagunkat az „egymásba fonódás,” „egymásba hatolás,” „átfedés” (valamennyi merleau-ponty-i terminus) testen belüli és testek közötti szövedékében pozícionálhatjuk. Így tehát a hús létezésünk feltétele, „egy általános létmód konkrét emblémája” (Merleau-Ponty 2006, 167).

Németh *Összeomlás – Passzív Interjú*⁸ (2009-2011) című installációja –, amely eredeti megjelenése óta többször is módosult illetve kiegészült – a testi és testek közötti szövedék megvalósulását a tapintható, látható és hallható tartalmak összekapcsolásával éri el. Míg a kiállítóteret a totálkáros BMW

8-9. fotó: *Összeomlás – Passzív Interjú* (2010; *Műcsarnok, Budapest*); *installáció: törött fekete BMW E39 Sedan, vörös és zöld reflektorfény, 6 csatornás hanginstalláció, 24'; három librettó kottaállványon, kék reflektorfény*

⁸ Az installáció eddig négy különböző térben szerepelt – Kiscelli Múzeum (Budapest), MODEM (Debrecen), Műcsarnok (Budapest), 54. Velencei Biennále – mindannyiszor apró helyspecifikus vagy koncepcióbeli változtatások illetve kiegészítések kíséretében. Ez a tény csak akkor nyer fontosságot, ha a kiállított műveket egymáshoz viszonyítva vizsgáljuk. A fentiekben elemzett változatot a 2010. október 9. és november 7. között, a Műcsarnokban megrendezett Aviva díj jelöltjeit bemutató kiállítás keretei között láthatta a nagyközönség. Fontosnak tartom megemlíteni, hogy az első kiállítóteret, amelyben megjelent az *Összeomlás – Passzív Interjú* a Kiscelli Múzeum templomtere volt. A szakrális miliő felerősítette mind az alkotás metafizikai, mind annak szonorikus aspektusait; a távolság és felületek kölcsönhatásában képzett Ihde-féle instrumentális visszhang (Ihde 69) természetesnek hatottak ebben a térbeli közegben.

otromba látványa uralja, az „összeomlás-narratívák” további komponensei – a szemtanúk beszámolóí, a balesetet elszenvedők sikolyai vagy segélykiáltásai, nem utolsó sorban a testük vagy bármilyen más az ütközést kísérő zaj – mind hiányoznak. A narratív kontinuitás hiánya kézzelfoghatóan átítatja az összetört kocsi, mint a feltételezhetően megsérült test metonímiájának, külső és belső terét. E helyett élénk tárul egy 24 perces, kortárs operát idéző audió installáció – mellyel Németh újra egy, a magas kultúrát reprezentáló alkotást hasznosít –, a roncs köré infernális atmoszférát teremtő, élénk színű reflektorokkal, három kottatartón a „passzív interjúk” átiratával, valamint az operaénekesek teret betöltő éteri hangjával. A librettók autóbalesetek túlélőivel készített interjúk feldolgozásai; eldöntendő kérdések, melyek egy kihallgatás forgatókönyvének megfelelően hangzanak el. Ugyanakkor jóval többet sejtetnek, mint amennyire egy feltételezett kérdező szokványos körülmények között betekintéssel bírna. Az installáció metafizikai jelentésrétegére utal a kérdezz-felelek által kirajzolódó determinizmus, az ember sorsszerűsége (Németh 2011). Néhány kérdés ennek szellemében túlmutat a tulajdonképpeni történések megidézésén: „Egyesültünk? Egyek vagyunk? Emberi arccal? / A földön vagy és azon kívül? / Megszületsz és meghalsz?” (Paternák 99).

A test és történetének hiányát az énekesek hangja ellenpontozza. Ihde a hangokban és zajokban rejlő észleleti tapasztalatokat vizsgálta, és állítása szerint nem csak a dolgok alak-jellegét vagyunk képesek érzékelni, de felszíneket, távolságokat és a belső tereket is, amelynek eredményeként egyfajta aurális tér képződik (68, 69). A hangok segítségével behatolhatunk a roncs belső üregébe ugyanúgy, ahogy az autó, utasa vagy maga a baleset hiányos narratívájának repedéseibe is, az áriák „a dolgok vaskos jelenvalóságát” (Ihde 69) konstituálják. A kiállítótér az élet egy alternatív színterévé válik, amelyben a látogató szabadon jár-ke, hogy maga is egy lehessen a teret kitöltő, visszhangzó zene által megszólaltatott testek és dolgok közül. Az installáció színpadszerűsége,⁹ valamint az eldöntendő

⁹ A színpad mint motívum Németh több munkájában is feltűnik. A *Pillangó* c. installációban a látogató a szembehelyezkedés pillanatától fogva, azonnal a képzeletbeli koncert hallgatóságának egy tagjává válik. Nem meglepő módon e mű kapcsán is meg vagyunk fosztva a zenétől illetve bármi mástól, amitől valóban előadássá válhatna az, ami a színpadon történik, mindössze David Bowie képe villan fel időről-időre a színpad hátsó falán. Ahogy azt egy szemináriumi hallgatóm megjegyezte, igaz, hogy sem verbális, sem vizuális kontinuitás nem jellemzi az installációt, mégis miközben a színpadot nézte, a képek staccatóját saját életének esemény-képeivel egészítette ki, s ennek köszönhetően szórakoztatóvá vált számára az alkotás.

A *Kristálytisztja Propaganda – Az Átlátszó Módszer* című installáció a politika és a propaganda megkoreografált mechanizmusait állítja középpontba (ld. 10-11. fotó a túloldalon). A mű befogadása közben az az érzés kerített hatalmába, hogy akaratlanul is célközönségévé váltam a hevesen gesztikuláló szónokok beszédeinek, akik tizenhárom fotón

kérdések által látszólag forgatókönyvszerűen, előre megírt történetek aláássák a hagyományos kronológián alapuló narratívára irányuló várakozásainkat, ahogy kiközösíteni látszik uralkodó és stabil nézői pozícióink is. A szubjektum új státuszra lel a tapintható és a vizuális egybefonódásának felismerésében, míg a szonorikus mindkettőt áthatja és magába burkolja.

A narratíva linearitásának, a test látványként való megjelenítésének, a hangok és zene áramlásának szubverziójával Németh új jelentéstartalmakkal ruházza fel a szöveg/kép/hang kategóriáit. Ezen felül a társadalmi és kulturális gyakorlat miatt eltompult érzékeinket is mozgósítja, elősegítve, hogy olyan észleletek birtokába jussunk, melyeket más körülmények között kizárnánk vagy figyelmen kívül hagynánk. Munkáinak alapos és figyelmes megismerésével a valóság, illúzió, igazság vagy ideológia képzeletével szemben egy megújult befogadói pozíciót tudunk felvenni, amelyből a test lenyomatait is meghalljuk, látjuk a hangok nyomait, mint az identitás megteremtésének alternatív eszközeit.

Figs. 10-11., *Kristálytisztító Propaganda – Az Átlátszó Módszer* (2009); installáció: 13 poszter, 11 munkavédelmi sisak, vörös reflektor, sztereo hanginstalláció

Felhasznált irodalom

- . 2006. *A látható és a láthatatlan*. Ford. Farkas Henrik és Szabó Zsigmond. Budapest: L'Harmattan.
- . 2011. „[Crash – Passive Interview/3.](#)” *Hajnal Németh*. (a művész hivatalos honlapja). 2013. szept. 10.

vannak jelen a térben, azonos beállításban, fekete-fehér-vörös reflektorok keresztüzében. A hanginstalláció meghallgatásához a tér, ha nem is mértani középpontját, de mindenképpen központi helyét kell elfoglalni a mennyezet egy bizonyos pontjáról lelógó fülhallgatók miatt, ahonnan céltáblájává válunk a fotókra felírt, alkalmanként erőszakos szlogeneknek, és nem kevésbé erőszakos testi gesztusoknak, melyeket kénytelenek vagyunk egyszerre „hallgatni” az aurális tartalmakkal. Magányos látogatóként – éppen egyedül sikerült megtekintennem a művet – hirtelen felcserélődnek feltételezett szerepeink: egyénből a manipulálható tömeg részévé válok, az önjelölt agitátorok sora pedig verbális és vizuális erejüknél fogva felülkerekednek rajtam.

- Bal, Mieke. 2004. „Vizuális esszencializmus és a vizuális kultúra tárgya.” Ford. Csáky Marianne. *Enigma* 41: 86–116.
- Beöthy Balázs. 2010. „[Tematikai szempontok: Interjú Németh Hajnallal.](#)” *Exindex*. 2013. szept. 12.
- Dimitrakaki, Angela. 2005. „Five o’clock on the sun’: Three Questions on Feminism and the Moving Image in the Visual Arts of Non-Western Europe.” *Third Text* 19. 3: 269-282.
- Ihde, Don. 2007. *Listening and Voice: Phenomenology of Sound*. Albany: State U of New York P.
- Kürti Emese. 2011. „Parakomfort: Németh Hajnal munkáiról.” *Hajnal Németh: Crash – Passive Interview 2/1*. (Katalógus). Szerk. Peternák Miklós. Budapest: Műcsarnok Nonprofit Kft.
- Lochhead, Judy. 2006. „Visualising the Musical Object.” *Postphenomenology: A Critical Companion to Ihde*. Szerk. Evan Selinger. Albany: State U of New York P.
- Merleau-Ponty, Maurice. 1964. „Cézanne’s Doubt.” *Sense and Non-Sense*. Ford. Hubert L. Dreyfus and Patricia Allen Dreyfus. Evanston: Northwestern UP.
- Németh Hajnal. 2008. „[End of the Seasons.](#)” *Hajnal Németh*. (a művész hivatalos honlapja). 2013. szept. 12.
- Perenyei, Monika. 2007. „Duett: A ’vágy új nyelvezete’ Németh Hajnal munkáiban különös tekintettel *Recording Room* című videotrilógiájára.” *Balkon* 6: 12-16.
- Peternák Miklós, szerk. 2011. *Hajnal Németh: Crash – Passive Interview 2/2*. (Katalógus). Budapest: Műcsarnok Nonprofit Kft.
- Sobchack, Vivian. 2006. „Simple Grounds: At Home in Experience.” *Postphenomenology: A Critical Companion to Ihde*. Szerk. Evan Selinger. Albany: State U of New York P.
- Traumane, Mara. 2011. „[Air Out.](#)” *Hajnal Németh*. (a művész hivatalos honlapja). 2013. szept. 12.
- Yap, June. 2010. *2 Songs 1 End: Works of Hajnal Németh 2003-2010*. (Katalógus). Szerk. Kathrin Becker. Debrecen: MODEM (Modern és Kortárs Művészeti Központ).

Hernádi Ilona – Könczei György

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Szexualitás, anyaság, fogyatékos női testek

A feminista fogyatékoságtudomány első hazai kutatási eredményei

„A kimondhatóság visszautadja a néma formák mögé rejtőző biztonságot, a világi gyónás örömeit.”

(Hernádi Gyula)

Bevezetés

Tanulmányunk a testi fogyatékosággal élő nők helyzetével foglalkozik, magyar kontextusban. Vizsgálati eredményeink empirikus alapját Hernádi Ilona narratív interjúi képezik. Ezek, rövidre fogott elméleti alapot követően, – amint az a jelen elemzés végére érve az olvasó számára is világossá válik –, egy konkrét narratíva új típusú, rizomatikus rekonstrukciójához vezetnek.

A narratív vizsgálódás elé

Néhány megdöbbentő adat

Az ENSZ 2008-ban publikált statisztikai adatai megmutatják, hogy a fogyatékoság meglepően széles kört, a világon hozzávetőleg 650 millió, Európában 60 millió embert élethelyzetükben érintő összefüggés, amely összetett ok-okozati kapcsolatban áll számos társadalmi, gazdasági, kulturális tényezővel (úgy mint társadalmi rétegződéssel, elnyomással, természeti katasztrófákkal, szegénységgel, háborúkkal, intenzív kulturális gyakorlatokkal stb.).

Az Egészségügyi Világszervezet becslései szerint körülbelül 325 millió nő él fogyatékosággal a világon (WHO 2011), s ők a társadalmi

elismerés hiányának szinte minden formáját megtapasztalják életük során. Csupán 1%-uk tud írni-olvasni (UN 2011), kevesebb, mint 25%-uk van jelen a munkaerőpiacon, a fogyatékossgal élő nők és férfiak keresete közötti különbség 39% (ILO 2007), évente 20 millió nő lesz fogyatékos a terhesség és a szülés következtében, és becslést alapján világszerte eddig 130 millió nő szenvedte el a fogyatékossgot előidéző nemiszerv-csonkítást (UNIFEM 2005).

Magyarországon az 577.000 fogyatékossgal élő személy tekintélyes hányada: 294.138 fő nő. Ennek ellenére nem található „utalás egyetlen jogi szabályozásban sem a fogyatékossgal élő nőkre vonatkozóan... A fogyatékossgal élő nők a magyar jogi szabályozásban láthatatlanok.” (SINOSZ; MDAC; FESZT 197). Nem állnak rendelkezésre a fogyatékossgal élő nőkre vonatkozó konkrét mért adatok, s a jogrend nem ismeri az interszekcionalitást, azaz a többszörös hátrányos megkülönböztetés fogalmát.

A fogyatékossgal élő nők etnikum, osztály, vallás, kor, szexuális preferencia szerint sokszorosán összetett csoportot alkotnak, amely különféle nőket és az ő sokféle identitásaikat foglalja magába. A szakirodalomban vita tárgyát képezi, hogy mik a csoporttá formálódás elemei. Kérdéses tehát, hogy beszélhetünk-e a fogyatékossgal élő nők csoportjáról, tapasztalásaik, perspektíváik egyetemességéről. Ugyanakkor a társadalmilag előírt reprodukív szerep, s az elnyomatás élményének megtapasztalása számottevő jelentőségű csoportformáló elemekként tárulnak elénk.

A fogyatékos testbe zártság

A fogyatékossgal élő nőket a normatív testhez viszonyítva értelmezik, és testbe zárják. Olyan elvárások alapján ítélik meg őket, amelyeknek nem képesek megfelelni. A többségi társadalom férfi illetve nő tagjai egyaránt úgy vélik, hogy a fogyatékossgal élő nők nem rendelkeznek a hagyományosan elgondolt nőiség fő attribútumaival. Nem felelnek meg a külső megjelenés normáinak, a szépségelvárásoknak, hiszen *a szépséget és az érzékiséget* a mai magyar közbeszéd *az egészséghez, a fiatalághoz, a testi tökéletességhez* köti. Ez az előítélet a testi fogyatékossgal élő nőkkel szemben a legerősebb, őket gondolják legkevésbé nőiesnek. Abból az előfeltevésből sarjad társadalmi láthatatlanságuk, leértékelésük, hogy testük aszexuális és nőietlen, ráadásul haszontalan is, így nem való az anyaságra sem (Garland-Thomson 89). Következésképpen, létezésük kényszerű bizonyítása érdekében, az érdekérvényesítést lehetővé tevő láthatóságra törekedve, saját manőverezési módokat tesznek magukévá a kulturális hegemonia általi fenyegetettségre, s a másság elutasítására adott válaszként.

A társadalom által felkínált narratív keret kényszere folytán úgy tűnik, egyelőre meglehetősen korlátozott számú stratégia választható a nőiség meghatározására és (illuzórikus) átélésére. A fogyatékoság elrejtése, a *menekülés az elutasított testtől* (Wendell 2010) kényszerű megfelelés a társadalmi előírásoknak, követelményeknek. A nőiessé váláshoz átlagosnak, *normálisnak* kell mutatkoznia. Azokkal szemben pedig, akik az uralkodó társadalmi (nemi) normáknak mégsem tudnak megfelelni, mert másságuk jelei túlon túl szembetűnőek, az a kulturális elvárás fogalmazódik meg, hogy nőiségüket rejtteniük kell, hiszen nem teljes értékűek, nem is nők, egyszerűen csak fogyatékosok. Interiorizálván a lealacsonyítást, negatív képet alakítanak ki önmagukról. Ebben jelentős szerepe van az úgynevezett ép többség tekintetének. Tükör ez, amelyből a Másság pozíciójába kényszerítettek újraalkotják saját magukat.

Rögös az útja egy fogyatékossgal élő nőnek, míg reális önértékelése kialakulhat, s létrehívhatja önmagában „saját képét a tükrök határtalan játékában” (Foucault 6).

A feminista fogyatékossgtudomány látásmódja

A feminista fogyatékossgtudomány kulcskérdéseket vizsgál: vajon az előítéletes, patriarchális, fogyatékossgot elutasító, a női testet idealizáló és tárgyiasító társadalmi-kulturális térben létre jön-e az autonóm, cselekvő, önmagát szabadon meghatározó női szubjektum? Miként ragadható meg a férfiaság és a nőiesség, mint kulturális konstrukció? A kulturális narratívák, a társadalmi intézmények hogyan alakítják a fogyatékossgal élő nők életét: minek a hatására alakul önazonosságuk? Foucault-i értelemben a mindennapi mikropolitikai gyakorlatokban miként teremthetnek meg olyan politikai terek, amelyekben önmaguk, tapasztalataik artikulálhatók? Vagyis a hatalom, a tudás és az ellenállás hálózatában miként jönnek létre új, alternatív szubjektumpozíciók? A feminista fogyatékossgtudomány „a Nő történelmi lényegének stratégiai átgondolására készített egy olyan történelmi időben, amikor az elveszítette szubsztanciális egységét” (Braidotti 2007, 63).

A poszt-strukturalista, posztmodern feminista elméletek tették lehetővé a fogyatékossgtudományon belül a kritikai elméletalkotás térnyerését, kiszélesedését (Morris 1991; Wendell 1996; Thomas 1999; Garland-Thomson 2002; Shildrick 2009; Campbell 2009; Titchkosky & Michalko 2010; Meekoscha 2012). Kritika érte a fogyatékossgról való bináris gondolkodást, amely szigorú különbséget tett a sérültség (funkcionális korlátozottság) és a fogyatékossg (társadalmi diszkrimináció) között. A fogyatékossg holisztikus megközelítése került előtérbe, amely a fogyatékossgot a biológia és a társadalom, az ágens és a struktúra átfedési pontjaként értelmezi. (Shakespeare & Watson 2001, 23). A normalitás

fogalmának megkérdőjelezése, valamint az én és a Másik közötti bináris felosztás dekonstruálása folytán újragondolásra került egy sor, magától értetődőnek vett terminus és képzettársítás: a hamis univerzalizmusé, az ismeret és a tudás alanyát és tárgyát képező ésszerű ember, automatikusan a fehér, heteroszexuális, ép testű, tulajdonnal rendelkező férfi mivolttal/identitással való azonosítása. Megjelent az interszekcionalitás problematikája: a halmazottan hátrányos helyzet elmélete, valamint a sokszoros különbözőség (csoportok közötti, csoporton belüli, egyéni belüli) elismertetésének szükségessége; s lehetővé vált, hogy diskurzus alakuljon ki más emancipatív elméletekkel (pl. a queer vagy a rassz kérdéseinek kritikai kutatásával). Fontos új aspektus a test, illetve a megtestesülés társadalmi keretben történő vizsgálata, a poszthumán perspektíva beemelése: a test és a gép közötti határ elmosódásának vizsgálata.

A feminista fogyatékoságtudomány tehát a szubjektum pilléreinek gondolati újraalkotásával foglalkozik, hogy újradefiniálhassa a maskulint és a feminint, a férfit és a nőt, miközben hangsúlyozza, hogy nem létezik természetes férfiasság és nőiesség. A fogyatékoságot olyan fogalmi rendszerben szólítja meg, amelyben az identitás fogalmát felváltja a *becoming*, a valamivé válás változó, fluid fogalma. A fogyatékos női szubjektum e megközelítése elveti a nő monolit esszencia-jellegét. Ezzel aláássa a fogyatékos nőkkel kapcsolatos negatív sztereotípiák és előítéletek fennmaradását szolgáló társadalmi és hatalmi struktúrákat. Az identitáspolitikán túllépve politikai diskurzust provokál, hogy megváltoztassa a fogyatékos női szubjektumot megkonstruáló társadalmi kódokat.

A szubjektivitás elemzése tehát a hatalom és a szubjektummá válás folyamatának együttlétezésében valósul meg, s arra a kérdésre keresi a választ, hogy miként nyeri el tartalmait a férfiasság és a nőiesség, a hatalom helyszínei és a reprezentációk és képzetek összességének függvényében (Braidotti 2007). Elvetve mind a medikális, mind a morális modell szemléletét, a fogyatékoságot társadalmi térbe helyezve, azt pozitív különbségként kezeli. A szubjektivitás elemzése ekként a fogyatékos létezését, új tudást generáló, értékes emberi tapasztalásként értelmezi. A társadalmi, gazdasági működési módok, a kulturális kontextus, a hatalmi dinamikák feltárása révén a fogyatékoság már nem egyéni meg-nem-felelést, szerencsétlenséget jelent. Hatalmi viszonyrendszerként mutatkozik, amely komplex – gazdasági, kulturális, politikai, pszichológiai és gender – aspektusok tengelypontjában áll (Corker & Shakespeare 2002).

A fogyatékoságtudomány és a feminista kritikai gondolkodás egybeolvadása tisztábbá tette a társadalmi nem, a hatalom és a fogyatékoság látását. A fogyatékoságtudomány kiegészíti a hagyományos feminista

megközelítést, amely figyelmen kívül hagyta a fogyatékossgal élő nők helyzetét. Amikor a feministák az önmeghatározás és a hatalomba kerülés lehetőségének terepeként a női megtestesülésről gondolkodnak, akkor a függetlenséget, a kompetenciát, az örömet és az erőt hangsúlyozzák. Miközben a női megtestesülés felszabadító jellegét erősítik, nem veszik figyelembe, hogy ezzel máris leértékelték azon fogyatékos testeket, amelyek fájdalmat, függőséget, szenvedést is hordoznak. E gazdagodó szemléletnek pl. a prenatális ellenőrzés, a reprodukcióhoz való jog, a sterilizálás, az abortusz és a szülőség újszerű módon látása is része.

A képzeletbeli intézmények a hatalom helyszínei, ugyanakkor a képzetek és reprezentációk repertoárjait is képezik. A maszkulinitás és a femininitás intézményein kívül még számos más intézmény is jelen van a modern társadalmakban, amelyek ellenőriznek és kordába zárnak, egyszersmind fel is szabadítanak. Önmagunk megteremtésének helyei is ezek. Ilyen például az anyaság intézménye, a nőiség egyik legérzékenyebb eleme. Az anyákat a patriarchátus általános szervezőinek tartják, a nemzet újrateremtőinek. Az anyaság ilyenformán erősen átpolitizált terület, amely miközben a nők testhez kötöttségét, biológiai szintű meghatározottságát erősíti, az önmeghatározás és a hatalomba kerülés lehetőségét is felkínálja (Kristeva 1997; Braidotti 2011; Lewiecki & Cellio 2011).

A fogyatékossgal élő nők nőiségének leértékelése nemcsak abban fejeződik ki, hogy a társadalom megtagadja tőlük az anyaság lehetőségét. Inkompetensekként és segítségre szorulókként, a gondoskodás passzív alanyaiként jelennek meg, olyanokként, akik képtelenek a tradicionális női szerepeknek megfelelni (Garland-Thomson 2002, Morris 2001). Tehetetlenek, haszontalanok és alsóbb rendűek. Szexualitásukat, reprodukciójukat a társadalom a deviancia birodalmába száműzi, mert potenciális termékenységük a normák elleni fenyegetésként, társadalmi kockázatként jelenik meg (Shildrick 2009). Miközben nemzetközi szintű jogszabályok kifejezetten tiltják a kényszersterilizálást, a mai napig a világ számos országában élnek olyan fogyatékossgal élő lányok és asszonyok, akiken különböző indokokkal (terhesség-megelőzés, menstruációs rendellenesség) elvégzik e beavatkozást. A magyar egészségügyi törvény bár a tájékoztatáson alapuló beleegyezést megköveteli, egészségügyi okokra hivatkozva lehetővé teszi a beavatkozást. Magyarországon a leginkább veszélyeztetettek a gondnokság alatt álló értelmi sérült, illetve halmozottan fogyatékos nők, akik nagy létszámú bentlakásos intézményekben élnek (Verdes 2012).

Szükségessé vált ezért a szülőség definíciójának újraértelmezése, abból a felismerésből kiindulva, hogy az autonóm, egységes, rendezett, komplett, önfenntartó szubjektum létezése mítosz csupán. Kiszolgáltatott,

sérülékeny, támogatásra szoruló, kölcsönösen függő lények vagyunk, így a szülői képesség sem alapulhat csupán a testi kondíciókon.

Vajon a genetikai szűrések elterjedése, a fogyatékos magzatok abortálásának kényszere értelmezhetőek-e az eugenika ideológiájának megjelenéseként? Tremain szerint (2006, 36) a prenatális szűrési technikák az anya és a magzat teste fölötti hatalomgyakorlás eszközei is. Az átvilágítás, a láthatóság lehetővé teszi a megfigyelést, amelynek következtében orvosi paraméterek szerint leírhatóvá, kategorizálhatóvá, s egyúttal fegyelmezhetővé válik a magzat teste. Az átvilágító technikák használatának szilárdnak tűnő, és megkérdőjelezhetetlennek vélt ideológiai alapja a hibás létezés kiküszöbölése, a választás szabadságának növelése, az életminőség javítása. Ugyanakkor többen (Hughes 2007; Davis 1995; Hubbard 1990) új eugenikai korszakot vizionálnak, mondván, hogy e praxisok segítségével dől el, hogy ki érdemes az életre, hogy világunkat ki lakhatja, és ki nem. E technikák óriási szerepet játszanak azokban a folyamatokban, amelyek bizonyos embereket – akiknek a teste a normatív ideált nem közelíti meg – marginalizálnak és érvénytelenítenek azzal, hogy teherként, fenyegetésként és idegenként, életre nem érdemesként állítanak be.

Sandel (26) egyenesen „Prométheuszi aspirációnak” nevezi az eugenikai logikát, az ellenőrzés, normalizálás mindenek feletti akarását, amely arra törekszik, hogy újraterejtse a természetet, s benne magát az embert is. Magunk arra a következtetésre jutottunk, hogy a szelektív abortusz, a génmanipuláció, a prenatális szűrések alkalmazásának kiterjesztése erősen eltávolít attól, hogy a fogyatékossgot, társadalmi értéket generáló emberi különbözőségként érthessük meg.

Narratív biográfia

Csak a Másik tekintetében ismerhetjük meg önmagunkat. Az egymásra utaltság eme nyilvánvalósága a kölcsönösség, az átjárhatóság biztonságának élményét erősíti. De vajon az oldások és kötések sokszor áthatolhatatlan sűrűjében hogyan konstruáljuk meg azt a képet, amelyben a hitelesség döntő fontosságot kap, s amelyben ismerni véljük a Másikat, s rajta keresztül önmagunkat is? És vajon valóban hiteles-e az a kép? Belting (2005) azt kérdezi, vajon valóban szüntelenül csupán csak azt fürkesszük-e a képen, amit látni akarunk? Csak akkor hiszünk-e a látottaknak, ha az igazolja a vele kapcsolatos elképzeléseinket?

Vajon hogyan láthatunk, láttathatunk hitelesen, amikor olyan hosszú története van már a fogyatékossg elrejtésének, társadalmi láthatatlanságának? Nos, a láttatás, illetve a látottság egyik formája – paradox módon – éppen a hallhatóság. A feminista fogyatékossgtudomány egyik legfőbb célja, hogy a fogyatékossg újraértelmezése során a fogyatékossgról

alkotott képünket uraló domináns kulturális narratívákat módosítsa (Garland-Thomson 2002; Campbell 2009; Goodley 2011). Az elnyomó narratívákat kritikai elemzésnek veti alá, miközben a fogyatékoság megélt tapasztalásának narratív reprezentációit mutatja fel. Frank (1995) a narratívát a produktivitás forrásának tekinti, s azt állítja, ha valaki a saját fogyatékoságtörténetének szerzője, az a narratíva gyógyító erejét használja úgy, hogy a történetmondással sorsát tapasztalássá szelídíti. Értelmezésében a narratívák a társadalmi kirekesztés ellenében működnek: társadalomkritikai stratégiaként is felfoghatóak, amelyben az uralkodó kultúra által figyelmen kívül hagyott fogyatékosági történetek diszkurzív tereket hoznak létre, ahol az egyéni élettörténeten túl hozzáférhetővé válnak az elnyomás, az elfogadás, a kitaszítottság kérdései is. Couser (2005) a fogyatékosági önéletrajzi narratívákat az emberi jogi mozgalom kulturális manifesztációjaként fogja fel: önkifejeződésnek, politikai és mimetikus cselekvésnek is egyben.

A történetekbe bebeszületünk, történeteket mesélünk, olvasunk, tanulunk. Magunk is elbeszélőkké válunk a legkülönbébb élethelyzetekben, köznapi kapcsolataink során, a bennünket körülvevő szövegek sokaságában, akár elmondói, akár hallgatói vagy olvasói vagyunk az elbeszéléseknek.

(Thomka 11)

A fogyatékosággal élő emberek történeteik elmesélésével hangot adnak egy olyan tapasztalatnak, amelyet az orvostudományi narratíva nem tud leírni, mert az orvosi interpretáció csupán adatok halmazává redukálja azokat (Frank 17).

A fogyatékoság-narratíva új tudást hoz létre: a testi tapasztalatokat releváns ismeretforrásokként kezeli. A narratív biografikus elemzés segítségével pontosabban megérthetjük a fogyatékoság megélt női tapasztalatát. A női létélmény rekonstrukciója által pedig betekintést nyerhetünk azon technikákba, amelyekkel a megkérdezettek megteremtik önmagukat. Az egyéni élettörténet-elbeszélés individuális, saját, specifikus és egyedülálló, ám kulturális, történelmi, társadalmi és politikai horizonton is mozog (Kovács 2008).

Egy narratíva

Én... nem is tudom..., hogy én most a normális emberek közé számítok, vagy a nem normálisok közé[1]. Dolgozom, autót vezetek, gyereket nevelek... sportolok... szóval mindent úgy csinállok, mint egy normális, két lábon járó ember, csak egy kicsit nehezebben. Szóval, nem egy kétperces dolog, hogy én kimegyek az autóhoz, és beülök, hanem mondjuk egy tíz perces. Vagy nem kopogok a körömcipőmmel, hanem éppen tekerem a

kerekeimet a kerekesszékkal, és akkor kicsit nyikorog...[3] Folyamatosan bizonyítani kell a környezetünk fele, sok mindent. Hogy... hogy élek, hogy... ugyanolyan vagyok... Az a szerencse, hogy... mindenféle helyzetet valamilyen szinten, ha küzdelmek árán, vagy lelki megpróbáltatások árán is, de el tudtam fogadni, és le tudtam kezelni. Szerencsés vagyok ilyen szempontból, azt gondolom. Erős az akaratom, az idegrendszerem... bár az egy kicsit elkopott már az évek alatt.[2] Hát, régen szoktam mondani, hogy néha szabadságra mennék magamtól.[3]

Otthon nem nagyon hitték el, hogy önállóan tudnék bármit is kezdeni az életben. [9] Mert... mindig azt mondták, kicsinek is... jaj szegény gyerek, de kár érte, olyan szép! [7]

Mint egyetlen gyermeke a szülőknek, és ráadásul beteg gyermek, hát akkor... óvjuk még a széltől is, meg mindentől és pátyolgassuk, tutyulgassuk, és... hát ezt... ezt én nagyon megszenvedtem, amikor... amikor kirepültem otthonról.[5] Mindig... azt mondta az anyukám, hogy... hogy éljem az életemet úgy, ahogy szeretném, de... kudarcok jönnek és... fognak kudarcok érni. Már annyit mondták a kudarcot kiskorom óta, hogy lehet, hogy észre se fogom venni, hogy mi az a kudarc? (nevet) [7] Én mindig optimista voltam, ő meg mindig a sötét jövőmről beszélt, hogy jaj, majd mi lesz veled, ha így meg úgy. Ilyen környezetben éltem. Én ebből mindig is ki akartam törni, én ezzel sose értettem egyet, hogy nekem sötét a jövőm, miért lenne sötét? [9]

Próbáltak azon lenni, hogy... az orvostudományak köszönhetően operációkon keresztül olyan állapotra... segíteni, hogy a későbbiekben legalább a hétköznapijaimat valamilyen... szempontból... ugye helyrehozni. Mondhatni azt, hogy először úgy kísérleteztek. Szóval ezek a dolgok azért az életnek nem voltak egy... hú, de boldogító élményei, de viszont arra gondoltam mindig, hogy ez csak jobb lehet...[5]. Nem tudtam, hogy... most esetleg meggyógyulok... Én szerettem volna, szóval két évig ott volt a remény, de mindig ott volt: és ha mégse? Akkor mi lesz? És ez a kettősség... ez a bizonytalanság, meg ez a szomorúság, ez a fájdalom, ez mindig ott volt... akkor. (sóhajt) Hát, két év után már... már aztán... már nem ez volt a fontos. Két év után már... már az volt a fontos, hogy minél többet elérjek. Hogy ne az legyen, hogy most itt várom a csodát, a négy fal között, hanem csináljunk végre valamit [3]... Legalábbis egy fogyatékos számára szerintem elérkezik az az időpont, amikor nem tudja igazán magát hova helyezni, hogy megnézik, megjegyzést tesznek rá... és... és van egy időszak, amikor úgy érzi az ember, hogy vagy beszorulok, bevonulok a négy fal közé és nem megyek ki, vagy pedig fölállalom. Tehát... el kellett fogadtatnom saját magammal, hogy ez egy életre való dolog, és hogy ha én úgy állok az emberekhez, a gyerekekhez, hogy ezt ők megértsék, akkor ebből nem lesz probléma tovább. [5]

Én integrált iskolába, tehát egészséges gyerekek közé jártam. Ott nagyon jól éreztem magam, mindenki épkezláb volt, engem kivéve, és az osztálytársak nagyon konstruktívak voltak, sokat segítettek nekem, elfogadtak olyannak,

amilyen vagyok [2]. Igazából nem éreztették velem azt, hogy mozgássérült vagyok. Szóval... úgy szervezték a programokat, hogy én is el tudjak menni. Osztálytársaim kísérték haza az iskolából, ők voltak velem mindig. [7]. Én voltam az egyedüli, aki bárminemű fogyiséget fel tudott mutatni, de ez annyiban volt hátrány, hogy mondjuk... nem tesiztem.[10]

19 éves fejjel kellett az első igazi döntésemet meghozni, nem tudom hány hónap vívódás után végül is. Úgyhogy, a felnőtté válás... szerintem akkor születtem. Ennek nemrég volt az évfordulója, azóta növeszttem a hajamat. Mindig akartam, hogy hosszú hajam legyen, és akkor nem engedték, mert jaj, nem tudom megfésülni magamnak. Régen is, mindig csodáltam a szép hosszú hajú nőket... a sampon reklámban, és akkor úgy dobálták a hajukat össze-vissza (nevet)... Tehát a hosszú haj, az számomra simán a nőiesség egyik fontos kelléke, eszköze... amikor ki van mosva, frissen ki van bontva, akkor az nagyon szép. Magamnak is szoktam néha így simogatni, hogy jaj, milyen szép... Egyébként régen göndör hajra vágytam, de az nem adatott meg, viszont a férjemnek ilyen bongyor, és akkor... azt szoktam mondani, hogy hát, most már egyek vagyunk, akkor a te hajad az enyém is, és akkor így beletúrok, és elképzelem, hogy az az én hajam. Végül is az én hajam! Tehát, hogy már ő az enyém, akkor a haja is az enyém. (nevet). Göndör hajam is van, sima is, rövid is, hosszú is, mindenféle van. (nevet) [9]

A szüleim féltése, tiltakozása ellenére elmentem Budapestre azIntézetbe. Puff be 120 nyomi közé, el tudod képzelni? Jééézusom, egyik nyomibb, mint a másik! Soha életemben nem láttam én annyi nyomorúságot, annyi elesettséget, ami utólag kiderült, hogy abszolút nem volt az. Tehát azt én csak akkor hittem.[1]...

Akkor bekerültem egy közösségbe..., ahol az embert megtaníjták evvel az állapottal együtt élni, ezt el kell fogadni, fel kell dolgozni..., küzdeni kell érte, hogy fel tudjam húzni a nadrágomat... Az első próbálkozások fél órásként voltak. Hogy felvegyem a cipőmet, lehet, hogy egy délelőtt próbálkoztam vele.[3] Megtanultam nagyon sok önállóságot, különböző technikával kitaláltam, hogy hogyan tudjam felhúzni a fehérneműt, a nadrágot, tehát ott tényleg rákényszerítettek arra, hogy ha kell, akkor két óra hosszáig is kínlódjak azzal a ruhadarabbal...Ott szombatvasárnaponként nekünk kellett takarítani. Ők nem foglalkoztak azzal, hogy, most, neked bajod van. Na és? Oldd meg! Találd ki, hogy hogyan tudod megcsinálni [5]...Bekerültem egy ilyen közösségbe, ahol aztán... mások szerint is, meg szerintem is talpraesetten tudtam viselkedni.[2] És... és onnantól kezdve koncertek, bulik... minden. Csak hát ugye mindig 10-re vissza kellett érnem, mert 10-kor kapuzárás pánik tört ki a portáson és bezárt mindent... tehát ez egy intézményi szabályrendszer, és akkor hát így 10-ig volt időnk. És akkor ott is mentek az ismerkedések, haverok. Ezek csak ilyen flörtök voltak, csak úgy a... azért mondjuk a... a... a női mivoltomba vetett, vagy már nem vetett önbizalmamat, azt azért elég rendesen ez visszahozta. Meg, hogy nem számított... meg hogy nem voltam

csodabogár, hanem... hanem érdekes voltam, de nem csodabogár. Mert a csodabogarat, azt így megpiszkálja az ember, egy picit megnézi minden oldalról, és csá. Ami érdekes, azután meg érdeklődnek. Tehát ott azért van egy aktív kommunikáció része a dolognak, és ez nagyon tetszett [10]....

Minden lány arról álmódott, hogy egy csodálatos fiatal, kigyúrt, fekete, kék szemű lesz majd a párja, és jön majd fehér lovon, a mi körünkben se volt ez másképp, mint az ép fiatal lányoknál. Na, és pontosan azért, hogy ezek a próbálkozások létrejöjjenek, nagyon fontos volt, hogy ami normális... és esetleg szép is rajtunk, azt még jobban kiemelni. És akkor eljött egy olyan időszak, amikor az ember azt mondta... ez már ugye egy pár évvel később, hogy... nem érdekel, mindenki azt gondol, amit akar, én vagyok én, elfogadom saját magam, én ilyen vagyok, a hibáimat is el kell fogadni, a testi problémámat is el kell fogadni, akinek ez nem tetszik, az nem néz rám. [6] Nem tetszik, akkor nézzél amarra, kész. Én így tudok, és oszd be! [10] És próbáltam elfogadni. Hazudnék, hogy teljes mértékben elfogadtam ezt az állapotot, mert...mert ez hülyeség. Ez onnan bizonyosodott be számomra, hogy álmaimban mindig egészséges vagyok. Nincs arcom, de tudom, hogy én vagyok [7]...

Mikor abba a stádiumba érkeztem, hogy szóba jött nálam a szex, a szerelem, a... a... párkapcsolat, akkor már ebben az intézetben éltem, ahol voltak... előttünk is... generációk, akik kihordtak gyerekeket, normál életet éltek, és akkor ott már a... a felfogásunk változott. De féltem tőle. Meg kell, hogy mondjam, még a csóktól is féltem... és hát szét se bírom rakni a lábamat... Ennyi! Így! (nevet) És akkor mondta a szobatársam, hogy ne aggódjál, össze fog jönni, ilyen lazán össze fog jönni, ha... ha ott tartasz... hát igaza lett. (nevet). Megoldódik. Minden megoldódik. Hát, az úgy bele van kódolva rendszeren az emberbe... ettől... ettől... aztán minden ment. Biztos nem tudunk mindent megcsinálni, amit mondjuk egy egészséges pár, de... nagyon sok lehetőség adódik. Úgyhogy ez nem okozott aztán gondot, mint ahogy tényleg kiderült, hogy hát ez megy... működik.(nevet)... működik az emberi fantázia is... és akkor összejön... összejön a dolog, úgyhogy... ez sem okozott gondot... Nem... Nem hiszem, hogy ezek megoldhatatlan nehézséget jelentenének, akár így, akár úgy....[12]

Nagyon sokáig, tényleg, azt kerestem, hogy valaki... komoly... társam legyen, tehát komoly... mindig azt akartam, hogy vegyen el feleségül, tehát hogy... (nevet) mindig... férjet kerestem magamnak, ez volt a fő foglalkozásom (nevet).[9] Volt egy fiú a közösségben, aki nagyon tetszett nekem, meg olybá tűnt, mintha én is tetszenék neki, de nem is tudtam elképzelni azt, hogy... pedig sokat voltunk együtt, és nem tudtam azt elképzelni, hogy én... kellhetnék őneki, így. Én nem is gondoltam arra egyébként, hogy nem mozgássérültséggel lehet esetleg kapcsolatom.[4] Elkezdett foglalkoztatni, hogy én kerekese székesként miért csak kerekese székes pasikra? És hogy ez mennyire meghatározó? És végig néztem a kerekese székes srác haverjaimat. Mindnek ép barátnője volt. S aztán végig néztem a kerekese székes lány barátnőimet, akik nagyon kevesen vannak,

többségüknek nincs párkapcsolatuk, vagy ha van, akkor csak mozgássérült és kevés százalékban van ép pasi mellettük, és akkor én erre kitaláltam egy elméletet. A nőkben megvan az a szociális érzék, ami kell ahhoz, hogy egy kerekese székese fiú mellett sokáig...a szerelem mellett kell ez a szociális érzékenység..., hogy kitartsanak. Plusz a kerekese székese fiúkban van egy olyanfajta megközelítés, hogy én még férfi maradtam és lám, lám egy két lábon járó ép csajt is meg tudok tartani! El tudom tartani, ki tudom elégíteni, és hogy ez teljesen fontos... És akkor az a kevés kerekese székese pasi, aki igazából tetszett nekem, az akkor így ki is esett a körből, hiszen nekik, mind ép barátnők voltak, tehát így rájöttem, hogy akkor én labdába se rúghatok ebben a körben. A többi kerekese székese pasi nem érdekelt, mert nem volt pálya az, hogy otthon ülünk, nem volt pálya, hogy... nem tanulunk, hogy nem járunk ki. Tehát, ha az én érdeklődési köröm az a sport, szeretem a jó bulikat, ez a mai napig megvan, nemtom, szeretek kirándulni. Elég aktív életet élek, és azok a kerekese székese pasik, akikkel ezt meg lehet tenni, azoknak mind van ép barátnőjük, feleségük, élettársuk... Az összes többi meg nem akarja ezeket...[8]

Aztán voltak párkapcsolataim, de.. ha hiszi, ha nem, mindig két lábon járók voltak. Nem voltak mozgássérültek (nevet). És így jött a férjem is....Mert, ha azt mondom, hogy 1.90 magas, kék szemű, fekete hajú, és... csak a szemébe nem szabad belenézni... És én mellette lettem nő. Amikor én el se tudtam képzelni azt, hogy én... szexuálisan lefeküdjek egy egészséggel, és hogy... hogy hát én nem kelhetek, mint nő és... és akkor annyira jó fej volt, hogy azt mondta, hogy de igenis Veca nő vagy...[7] Elsősorban tényleg nem hittem magamban, hogy így kelhetek valakinek, mint nő. [4] És így keltem, ahogy vagyok. És ez annyira jó, hogy nem tettem, soha nem tettem különbséget. Soha, soha nem éreztem velem azt, hogy ha kint vagyok a székéből, akkor mozgássérült vagyok, és nem nő. És amikor azt mondom, hogy... tessék, itt van egy 2 méter magas pasi, és lazán így a hóna alá vág, és ki tudom elégíteni, mint nő. Amiket elveszítettem funkciókat, mint egészséges nő, azok ide mind följönnek. Itt meglesznek azok az erogén zónák. És ha... ha agyilag összpontosítasz arra, hogy például legyen... mert egy gerincsérültnél például van olyan is, hogy azt hiszik, hogy... hogy nem tud élvezni. Nem is élvez, de az agyát, ha összpontosít, annyira tudja stimulálni, mintha megtörténne...[7]

A saját családtagjaim se tudták elképzelni, hogy én valaha is fiúval járjak, hogy énnekem férjem legyen, hogy én nekem gyerekem lehessen, tehát ők elkönyvelték azt, hogy na, én ottmaradok szépen az ő nyakukon és kész.....A legelején, úgy a legelején elhittem azt, amit a környezetem sugallt. Mert nem mondták ők ki. De az valahogy olyan természetes volt, hogy nekem úgysem lesz soha senkim. Veca itt marad a nyakunkon! Én nem éreztem azt az Anyámékon, hogy ők azt elhinnék, hogy én kelhetek egy fiúnak. És még nem is az, hogy tudnék-e gyereket szülni, egyáltalán a szerelemre alkalmas vagyok e? Még nem is ez, hanem hogy kelhetek-e én így, ahogy vagyok bárkinek is? Az én szüleim elképzelni sem tudták,

anyukám, hogy... én ki bírok hordani egy babát. És ő engem féltett, azért akart... lebeszélni[1]... Tehát, ő le akart róla beszélni, azért, merthogy engem féltett, fizikailag. Annyira féltettek abból a szempontból is, hogy esetleg majd valaki véletlenül engem teherbe ejt, és akkor majd a gyereket nekik kell ugye nevelni.[9]... főleg az édesapám.... mert ő... ő rettenetesen féltett engem, tehát a fiúktól is, hogy nehogy valami rossz kalandba keveredjek, vagy valami rossz érjen engem, tehát ettől ő nagyon féltett. [11] De az emberben van egy olyan igény, hogy szeretném megpróbálni, képes vagyok-e rá. Természetesen az egészségügyi körülményeket figyelembe véve. [6] És mikor elmentem az orvoshoz, mondom, nem jött meg, és... és mondom, elvégeztem három tesztet, és azt hiszem, terhes vagyok. Azt hiszed, vagy tudod? Azt egyáltalán meg tudod nekem mondani..., tudod egyáltalán, hogy melyik pasitól vagy terhes? Na, mondom, itt állítsa le magát![7]

Aztán a nőgyógyászom egy tüneményes fiatalember lett, aki kezdettől fogva teljes egyenértékűnek tekintett, nem riadt meg, hozzáteszem, hogy egy fiatal, aki még nem volt elfordítva másfele..., hogy befolyásolható, ő azt mondta, hogy ő lazán végigvisz engem, semmi probléma.[5] Feltettem azt a kérdést, hogy... akkor most mire vigyázzak? Hát azért, hogy mégis... mit tudom én, hát, első gyerek... meg nem tudom, mire kell vigyázni, mégis? (nevet)... Azt mondja: nem betegség ez, növesszük! Na, most, ezt a mondatot úgy mondta, hogy nem ilyen flegmán, vagy nyeglén, hanem sugárzott belőle egy olyan felszabadító erő, a szavai mögött valahogy olyan erő áradt... Én el tudtam neki ezt hinni, valahogy arra vágytam, hogy valaki ezt kimondja. Mert értem annyira aggódtak! És azt mondtam, hogy nem, feleslegesen nem akarok, mert megnyomorítom a gyerekem életét, mert az enyémet majdnem megnyomorították, tehát ezzel a sok aggodalommal, ez rám ül és akkor fú... összenyomom magam, összenyomódom alatta... Szóval, hogy az aggodás az nem visz se előre, se hátra...

Sokat puszilgatom a gyerekeket, meg szeretgetem... Hát, én ezeket tudom nekik adni, és az a legjobb az egészben, hogy már ezt is megtanultam úgy, hogy ami, aki én vagyok, amit tudok adni, azt adjam, és azon meg ne rágódjak, hogy mi az, amit nem tudok adni, mert azzal nem lesz jobb (nevet)... Senki se tökéletes. Adjuk magunkat és az a minden... a gyerekek az a minden...

Tehát, most tök jól érzem így magam a bőrömben, de szerintem annak is köszönhetem tényleg, hogy... folyamatosan ezt az utánam való vágyakozást megtapasztalom. Ha ezt nem tapasztalnám, akkor állandóan ilyen... nem is tudom miben... frászban lennék, hogy de most miért nem, meg miért [9]

Zsoltinál vált például az fontossá, hogy táncoljak. Előtte soha nem volt fontos, hogy táncoljak. Néha eszembe jut, hogy olyan jó lenne hozzá bújni, lassúzni, és akkor erre fogja magát, megpördül, beleül az ölembe, és akkor összesimulunk és táncolunk. És akkor ő a lábával irányítja a kerekesszéket, és akkor nekem tulajdonképpen semmi dolgom nincsen, csak hozzábújni,

mint hogyha állnánk és táncolnánk.[8]...Sok időbe telt, mire azt gondoltam magamról, hogy én is vagyok olyan jó nő és érek annyit, mint egy két lábon járó, de ehhez az kellett, hogy legyen egy olyan partnerem, aki ezt megmutatja [7]...

Ha végig megyünk az utcán kézen fogva, akkor visszafordulnak egyrészt azért, hogy úristen szerencsétlen nő, aztán, hogy szerencsétlen pasi, aztán, hogy mit keres egy ilyen pasi mellett ez a nő? És ezt nem azért mert én kitalálom ezeket a mondatokat, hanem mert lehet hallani! Hogy azt hiszik, hogy nem vesszük észre és mondja a barátnőjének, és fú de jó pasi és mit keres mellette ez a nő?! A Zsolti ezekről nem vesz tudomást, és ő azt mondja,...mindenki gondoljon, amit akar, ha őneki nem lesz jó velem, akkor ő el fog menni. De nem azért fog elmenni, mert fogyi vagyok, hanem azért mert Tóth Veronikával nem jó.[8]

Sokszor azt mondják, hogy na, nekem könnyű... Na, jó, hát én meg azt mondom erre mindig, ha akarod, lefestem úgy az életemet, hogy elsírod magad. Simán meg tudnám csinálni, ha akarnám. (nevet) Ha akarom, így mondom el, ha akarom, úgy mondom, csak fogalmazási stíluson múlik az egész. [9]

Veronika küzdelmes életének inspiráló pozitivitása

Tanulmányunknak nem célja Veronika élettörténetének narratív elemzése (amint ez a későbbiekben kiderül majd: az ismert módokon ez nem is volna lehetséges) – jelzésképpen itt csupán néhány elemét emeljük ki.

Veronika önálló, független nőként úgy meséli el az életét, mint aki legyőzte az akadályokat, elfogadta önmagát, helyzetét, ám a történetmesélés során hamar kitűnik, hogy életének története fogyatékoságának történetével azonos, amelyet mélyen áthat egy nyugalomra nem lelő, beteljesületlen vágyódás a *normalitásra*.

Különös fontosságot nyer elbeszélésében az inkluzív iskola, osztálytársainak segítése, a környezet pozitív hozzáállása.

Miközben az előítéletes és elnyomó kulturális narratívák ellenében fogalmazza újra és újra a nőiesség, az anyaság, a szexualitás élményét, női szubjektivitását, a nőiesség megélésének csúcspontjaként az anyaság, illetve a femininitás és az erotika szétválaszthatatlanságában, a kívánatos, szexi nő szimbólumának – mindez a férfitekintetet hivatott elvarázsolni – fontos szerep jut. A történetben ő, a nő sokszor a vágyaktól determinált férfitekintet tárgyaként, a szépségideál kritériumait a lehető leginkább megközelítve, a hagyományokhoz illeszkedően, csábító, szexuális lényként jelenik meg.

A fogyatékosággal élő embereket ellátó intézményekre jellemzőek saját normalizálási, ellenőrzési gyakorlataik, de vannak közöttük olyanok is,

amelyek a sorstársi, a közösségi kohézió, az összetartozás-érzés megtalálását, a fizikai állapot javítását, az önállóság fejlesztését, a cselekvő magatartás lehetőségeinek kitárulását is nyújtani képesek lakóiknak. A narratívában az intézmény által reprezentált önálló, felelős, önrendelkező élet kemény, pozitív tartalommal telítődik, s a saját otthon -- gondoskodó, ám túlvédő, és elnyomóan önállótlanúságra kárhóztató, kifejezetten negatív tér -- ellenpontjaként tűnik fel. Narratívánk hőse, Veronika, saját anyaságáról vallott felfogását is éppen saját túlvédő szüleinek ellenpólusaként határozza meg. A gyermekvállalása előtt tornyosuló akadályok ellenére (ellenséges és előítéletes attitűd, a család iszonyodása a várható nehézségektől, félelmük az ellenséges egészségügytől), bízik önmagában.

A narratíva végén, megnyílása világossá teszi azt a mérhetetlen belső harcot, küzdelmet, amit meg kell vívnia saját koherens identitásának megszerzéséhez. Ahhoz, hogy újra és újra képessé váljon felépíteni önmagát egy vele szemben erősen és negatívan elfogult társadalmi térben.

Tartalmi következtetések és egy módszertani megoldás

A 3. szakaszban (*Egy narratíva*) a narratív élettörténeti vizsgálódásnak egy újfajta interpretációját, *kísérleti* perspektíváját kínáltuk fel. A bevett, megszokott interpretációktól eltérően az itt bemutatott narratíva adott formájában egyszerre volt létező és nem létező. Nem létező a *fakticitás*, ám igenis létező a *realitás* szemszögéből. A narratíva ugyanis nem egyetlen egy narratív interjú mutatott be. Összesen 12, látható testi fogyatékkal élő, 28 és 61 év közötti nő elbeszélte történetéből állítottuk azt össze¹. A narratívát nem külön-külön, tízenkétszer egyként mutattuk fel, hanem összesűrített egyként: azaz egyetlen, kvázi-organikus egésként rajzoltuk meg. Erre lehetőséget az a megfigyelésünk adott, hogy az interjúalanyok élet-elbeszélései erősen hasonló utakon járnak, hasonló megküzdési stratégiákat, hasonló élet-helyzeteket és hasonló látásmódokat fednek fel.

Ha tehát e 12 történetet kiterítjük, keresztül-kasul sétálhatunk *bennük*. Nem azonos tapasztalati és gondolati mezőkön járunk ilyenkor, de nem is eltérőkön. Egymással mélyen rokon világok köszöntenek bennünket. Szorosan egymáshoz simítva őket, nem csupán az egyes narratívák válnak láthatóvá, hanem át is járhatunk egyikből a másikba. Az egymás mellé kiterített narratívák közös és rokon pontjai a bennük való közlekedés során meglátogathatóvá válnak. Ezen elemző, belső átjárhatóság közepette az

¹ A narratívát valójában 12 nő mondatai alkotják. A mondatok után szögletes zárójelben jeleztük, hogy hányadik interjúalany megállapítása következett.

egyéni tapasztalatok új, közös formát öltenek. Ezt a közös formát, ezeket a jellemzőket jártuk végig a fönti kiterített narratívában az Olvasóval.

Ha analógiát keresünk, Deleuze és Guattari nevezetes rizóma-szimbólumához folyamodva ezt találjuk:

a rizóma nem kezdődik és nem végződik, mindig középen van, a dolgok között, köztes-lény: intermezzo. A fa leszármazás, a rizóma viszont szövetség, csak szövetség. A fa kikényszeríti a létezés igéjét, a rizóma szövete az „és... és... és....” kötőszó.....a rizóma arra a térképre utal, amit létre kell hozni, meg kell alkotni, amely mindig szétszedhető, kapcsolható, megfordítható, módosítható, többszöri ki-, és bejáráttal, a maga szökevényvonaláival... megannyi „valamivé válás.”² (31)

A rizóma minden komponense kölcsönhatásban van a másikkal, minden pontja minden további pontjával érintkezik.

Ha a narratív szöveget rizómaként tekintjük, szembe fog tűnni, hogy az adott történet csupán egyetlen az ugyanabban a pillanatban még meglévő megannyi történet közül. Következésképpen az egyetlen pontos és igaz történet csak illúzió, mert temérdek további igaz elbeszélés lehetséges (Loots et al. 2011). Ha megtanuljuk, hogy ne a történetekről, hanem sokkal inkább a történetekkel gondolkozzunk, nem keressük többé a történetek igazságát, azonban meg fogjuk hallani a történetben már meglévő, elmesélt igazságokat – jelzi Frank (23). Mi, mostani módszertani kísérletünkkel azt állítjuk, hogy bárhol betekintünk-belelépünk a kiterített 12 narratív interjú által reprezentált szöveghalmazba, onnan bármelyik irányba haladjunk is, az elemeket összekötő narratíva-szövetben megmutatkoznak olyan történetek, amelyekben feltérképezhetőek azonos megküzdési stratégiák, és elszenvedett alapvető elnyomásélmények. Azt már Loots és szerzőtársai is kimutatták, hogy a narratívák rizómák, ám mi arra jutottunk, hogy nem csupán külön-külön, hanem *együtt is azok*. Életek és megélt tapasztalatok közössége szavak és mondatok közösségévé formálódik bennük. E közösségek nyomvonalait végigjárva új, sűrített minőség alkotható.

Felhasznált irodalom

Belting, Hans. 2005. *A hiteles kép*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó

Braidotti, Rosi. 2007. *Egy nomád térképei*. Budapest: Balassi Kiadó.

² A [szövegrész](#) Gyimesi Tímea fordítása (a letöltés ideje: 2013. 06. 25.).

- Braidotti, Rosi. 2011. *Nomadic Subjects. Embodiment and sexual difference in contemporary feminist theory*. New York: Columbia University Press.
- Campbell, Fiona, Kumari. 2009. *Contours of Ableism. The Production of Disability and Abledness*. New York: Palgrave Macmillan.
- Corker, Mairian. & Shakespeare, Tom. 2002. „Mapping the Terrain.” In Mairian Corker, Tom Shakespeare (szerk) *Disability/Postmodernity. Embodying disability theory*. New York-London: Continuum, 1-18.
- Couser, Thomas. 2005. „Disability, Life Narrative and Representation.” *PMLA* 120:2, 602-606.
- Davis, Lennard. 1995. *Enforcing Normalcy: Disability, Deafness, and the Body*. New York: Verso.
- Deleuze, Gilles & Guattari, Felix 2004. *A Thousand Plateaus*. Trans. Brian Massumi. London: Continuum.
- Foucault, Michel. 1998. *A fantasztikus könyvtár*. Budapest: Pallas Stúdió. Attraktor.
- Frank, Arthur W. 1995. *The Wounded Story Teller: Body, Illness and Ethics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Garland-Thomson, Rosemarie. 2002. „Integrating Disability, Transforming Feminist Theory.” *NWSA Journal* 14:3, 1-32.
- Goodley, Dan. 2011. *Disability Studies. An Interdisciplinary Introduction*. London: Sage.
- Hubbard, Ruth. 1990. Who Should and Who Should Not Inhabit the World. In *The Politics of Women's Biology*. New Brunswick: Rutgers UP.
- Hughes, Bill. 2007. “Being disabled: towards a critical social ontology for Disability Studies.” *Disability & Society* 22:7, 673-684
- ILO International Labour Office 2007. *Equality at Work: Tackling the Challenges. Global Report under the follow-up to the ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work*. ILO, Geneva.
- Kovács, Éva (szerk.) 2008. *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Pécs: PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
- Kristeva, Julia 1997. [Az anyaságról](#). *Magyar Lettre International* 1997:25. Letöltés: 2013. 08. 04. 23:15.

- Lewiecki-Wilson, Cynthia & Jen Cellio, szerk. 2011. *Disability and Mothering: Liminal Spaces of Embodied Knowledge*. Syracuse: Syracuse University Press.
- Loots, Gerrit, Kathleen Coppens, Jasmina Sermijn. 2013. „Practising a Rhizomatic Perspective” In Molly Andrews, Corinne Squire, Maria Tamboukou. (szerk) *Doing Narrative Research*. 2nd ed. London: Sage. 108-126.
- Morris, Jenny. 1991. *Pride Against Prejudice*. London: The Women’s Press
- Morris, Jenny. 2001. „Impairment and Disability: Constructing and Ethics of Care That Promotes Human Rights.” *Hypatia* 16:4, 1-16.
- Sandel, Michael, J. 2009. *The Case Against Perfection. Ethics in the Age of Genetic Engineering*. Cambridge, Mass.: Belknap Press.
- Shakespeare, Tom, & Watson, Nicholas. 2002. The social model of disability: an outdated ideology? *Research in Social Science and Disability* 2, 9-28.
- Shildrick, Margit 2009. *Dangerous Discourses of Disability, Subjectivity and Sexuality*. New York: Palgrave Macmillan.
- SINOSZ; MDAC; FESZT. 2010. [Fogyatékos személyek jogai, vagy fogyatékos jogok?](#) A magyar civil caucus párhuzamos jelentése az ENSZ Egyezményről. [MDAC](#). Letöltés: 2012. 09. 18. 21:25.
- Thomas, Carol. 1999. *Female Forms. Experiencing and Understanding Disability*. Buckingham: Open University Press
- Tremain, Shelley. 2006. „Reproductive freedom, self-regulation, and the government of impairment in Utero.” *Hypatia* 21:1, 35-53.
- UN, United Nations 2011 [Dialogue and Mutual Understanding](#). *International Year of Youth*. Letöltés: 2013. 06.22. 22.15.
- UNIFEM 2005. United Nations Development Fund for Women Violence Against Women: [Facts & Figures](#). *unifem.org*. Letöltés: 2013. 04.16. 23:55.
- Verdes Tamás. 2012. „[Abortuszra kényszerítés](#).” *A TASZ jelenti*. Letöltés: 2013. 04.12. 21:55.
- Wade, Cheryl, Marie. 2009. „Body Talk”. *Fogyatékoság és társadalom. A fogyatékoságtudomány és a gyógypedagógia folyóirata*. 1:2. DVD melléklet
- Wendell, Susan. 2010. *Az elutasított test. Feminista filozófiai elmélkedés a fogyatékoságról*. Budapest: ELTE BGGYK-ELTE Eötvös Kiadó.

WHO. 2011. [World Report on Disability](#). *The World Bank. Documents and Reports*. Letöltés: 2013. 06.22. 04:59.

Zsadányi Edit

Gröningen Egyetem, Hollandia

Együtt érző narratívákkal együtt érezve? Gondolatok Borbély Szilárd *A testhez* és Németh Gábor *Zsidó vagy?* című írásáról

A nőket érintő hátrányos helyzet kutatása összekapcsolódódik a társadalmi kiszolgáltatottság egyéb formáinak tanulmányozásával. Gayatri Chakravorty Spivak az indiai özvegyáldozat esetéből kiinduló kutatásaira (Spivak 1996) például a későbbiekben egész irányzat, a Subaltern Studies épült, amely már nemcsak a gyarmatok női szubjektumának, hanem más kisebbségek (etnikai, nemi, vallási) képviselői lehetőségeit is tanulmányozta a többségi kultúrában (Chakrabarty 2000). Judith Butler írásai a női szubjektivitás diszkurzív formáiról a marginalitás és a kirekesztettség egyéb módjainak kutatásához is hozzájárult. A *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* című munkáját (Butler 1990) (*Problémás nem: Feminizmus és az identitás felforgatása*) a későbbiek során a Queer Studies egyik fontos, alapító tanulmányaként tartják számon (Crowder 2007, 489-490). Tanulmányomban magam is szeretném kiterjeszteni Judith Butler elméleti megfontolásait. A társadalmi szolidaritás kérdéseit felvető, magyar irodalmi műveket elemzek Butler gondolatai segítségével. Találkozási lehetőséget mutatok be a feminista elmélet és a kirekesztettség kérdését előtérbe helyező szépirodalmi művek között. Judith Butler gondolatai felől olvasom Borbély Szilárd néhány versét *A testhez* című kötetből és részleteket Németh Gábor *Zsidó vagy?* című regényéből.

I.

Butler a kirekesztett csoportok társadalmi elismerése érdekében folytatott tevékenység két alapformáját különbözteti meg. Az első, a meglévő társadalmi formák kiszélesítése annak érdekében, hogy a kirekesztetteknek is jusson tér. Az ilyen érvelés jellegzetes példája például Monniq Wittig elképzelése arról, hogy a homoszexualitást a két másik nem, a férfi és a női nem mellett egy harmadik nemként ismerje el a társadalom. Ez az elképzelés elfogadja a fennálló társadalmi helyzetet, és annak kibővítésére törekszik. Ezzel szemben Judith Butler egy másik utat tart követendőnek: alapvetően megkérdőjelezni azt a társadalmi diszkurzust, amely csak két társadalmi nem létezését ismerte el (Butler 2007, 66-69). Ez a diszkurzus hozta létre a

heteroszexualitás kötelező rendszerét, illetve dichotomikus és alárendelt párként hozzákapcsolta mindazokat, aki ebbe a normába nem fértek bele. Butler magát a diszkurzust, alapfeltevéseivel és kategóriáival együtt utasítja el, és az egész koncepció radikális újragondolását javasolja. Ez a jellegzetes szembeállítás, tehát a paradigmán belüli lehetőségek kitágítása, illetve ezzel szemben egy alapvetően más paradigma felállítása több írásában megfigyelhető. A *Frames of War: When is Life Grievable?* című (Butler 2009) munkájában például az emberi élet felismerése (apprehension) és elismerése (recognition) között tesz különbséget és felteszi a kérdést, miként lehetne az emberi élet elismerésének egalitáriánus elveken alapuló feltételrendszerét megalkotni.

Érvelése szerint nemcsak az a megoldandó probléma, hogy minél több embert számítsanak bele a hivatalos elismerés meglévő normái közé (beleértve például a munkához, szálláshoz, betegbiztosításhoz való jogosultságot), hanem annak kritikai vizsgálata, hogy e normák milyen szempontok alapján tesznek különbséget ember és ember között. Véleménye szerint azt kell kutatni, hogy milyen új normák lehetségesek és miként lehetne ezeket kidolgozni. Továbbá, hogy mit kell tenni ahhoz, hogy az elismerés elemi kategóriáit megváltoztassuk annak érdekében, hogy lényegesen demokratikusabb eredményhez jussunk. Butler tehát nem a meglévő rendszerek kiszélesítését tartja követendőnek, hanem egy radikálisan más társadalmi kontextus, egy új keret (frame) létrehozását és az alapvető kategóriák átalakítását (Butler 2009, 6-8).

Ezeknek a gondolatoknak a fényében vizsgálom Borbély Szilárd és Németh Gábor munkáit. Választásom azért esett erre a két szerzőre, mert értelmezésem szerint a Butler által megfogalmazott két típusú szolidaritást valósítják meg műveikben. Borbély Szilárd írásában a női kirekesztettség képviselője párhuzamba állítható az első típussal. Női hangon szólal meg a beszélő, ezzel kiszélesíti azt az irodalmi és társadalmi hagyományt, amelyben a nő leginkább a beszéd, a tekintet vagy a vágy tárgyaként kontszruálódik meg. Fontos, politikai cselekvésként értékelhető az a beszédaktus, amely a női kérdések, problémák megfogalmazásához gyakran hozzákapcsolja metonimikusan Magyarország fontos helyeit. A szerző ezáltal helyet keres és teremt a fennálló normák határainak kiszélesítésével. Butler, mint említettem, kritikával illeti ezt a felfogást, mert ugyan a női álláspont megszólal, a női érdek képviselője csakis a patriarchális paradigmán belül valósul meg. Véleményem szerint Borbély Szilárd egyik vizsgálendő verse hasonló nézetet sugall: egyértelműen képviseli és szó szerint megszólaltatja a női hangokat, de a női büntudatot, mint a patriarchális rend egyik nehezen meghatározható, de a nőkre nyomasztó súlyként nehezedő pszicho-szociális jelenséget, nem teszi kétségessé.

Németh Gábor regénye a második típusú, Judith Butler képviselte felfogással állítható párhuzamba. Egyrészt azért, mert radikálisan megkérdőjelezi magát a történelmi-kulturális-politikai diszkurzust, amely a „zsidó vagy?” kérdéseket lehetővé tette és teszi, másrészt ez a mű is magára a kategóriára és a kategóriaalkotás társadalmi kontextusára kérdez rá, amely keretként (frame) kijelöli a kérdésfeltevést. Elméleti és művészi szövegek természetesen különböző olvasási stratégiát igényelnek, de a vizsgált munkák abban megegyeznek, hogy a kirekesztettek képviselőiben érdekeltek.

Tanulmányom további, irodalmi műveket értelmező részében először az elbeszélői értékelést követve, azzal azonosulva vizsgálom a szemantikai és retorikai viszonyokat. Más szóval, a kiszolgáltatottakkal együtt érző szövegek értékrendjét elfogadva, azokkal együtt érezve igyekszem minél alaposabban megérteni a lehetséges jelentéseket. A következőkben viszont, mintegy második olvasatként, az együtt érző narratívákkal együtt érző olvasói álláspontot feladva, a narrátori értékrenddel szembehelyezkedve, a női másságra különösen odafigyelve felhívom a figyelmet, hogy még ezek, a kirekesztett és kiszolgáltatott helyzetet új megvilágításba helyező munkák egyes helyeken maguk is figyelmen kívül hagynak, így megismételnek a nőket hátrányosan megkülönböztető beidegződéseket. Alig észrevehető, mellékes apróságnak tűnő részleteket vizsgálok, amelyek e két, a kiszolgáltatott csoportok érdekeit határozottan képviselő munkákban érhetőek tetten. Ezekben az esetekben ambivalens művészi megnyilatkozásokat tanulmányozok, amelyekben a kirekesztettség ellen megszólaló, a társadalmi szolidaritás számos formáját egyértelműen kifejező szövegek helyenként maguk is újratermelnek a nőket hátrányosan megkülönböztető nézeteket. Igen összetett helyzetről van szó, hiszen egyértelműen támogató és befogadó nézeteket képviselnek az írások. Miért kellene pontosan azokat a műveket kritikai vizsgálat tárgyává tenni, amelyek kifejezetten felelősséggel viseltetnek a kiszolgáltatott csoportok iránt?¹

Azért, mert véleményem szerint a kutatói tekintet ne elsősorban a nyilvánvaló, hanem az ambivalens, a nehezen meghatározható helyzeteket tanulmányozza. Ezért kell a részletekre odafigyelni, és ezért nem lehet a nők helyzetének támogatását nagyra értékelve, nagyvonalúan eltekinteni néhány

¹ Feltehető a kérdés, hogy miért nem azokkal a nézetekkel szállok vitába, amelyek nyilvánvalóan kétségbe vonják a nők emberi méltóságához, művelődéshez, boldoguláshoz, szabadsághoz és az élet élvezéséhez kapcsolódó alapvető jogait, amelyre számos szegényteljes példa adódott a közelmúlt politikai és kulturális közéletében. Ezekkel a politikai megnyilatkozásokkal politikai szinten érdemes felvenni a harcot. Nem tudok velük dialógust folytatni, nem kínálnak kihívást jelentő feladatot tudományos megközelítés számára. Azok a politikusok például, akik azt hiszik, hogy rózsaszálak lobogtatásával a női alapvető emberi jogok megsértését jóvá lehetne tenni, tévednek. A helyzet egyszerű: nincs bocsánat és nincs dialógus.

zavaró apróság felett. Egy változásban lévő diszkurzív gyakorlat létezése és működése érdekel: azt a jelenséget igyekszem néhány jellemző esetben megragadni, ahogy bizonyos vonatkozásban átalakulnak a nézetek a nők társadalmi helyzetét illetően, bizonyos vonatkozásban a megrögzött hagyományos nézetek ismétlődnek meg.

Foucault a diszkurzus átalakulása elemzésében nem a kontinuitásra teszi a hangsúlyt, nem arra, ahogy egyik beszédképződmény felváltja a másikat, hanem arra, hogy az átalakulásban miként élnek egymás mellett különböző kijelentések.

Ha azt mondjuk, hogy az egyik beszédképződmény a másik helyébe lép, ez nem azt jelenti, hogy tökéletesen új tárgyak, kijelentések, fogalmak, elméleti döntések egész világa bukkan fel teljes fegyverzetében és szervezettségében egy adott szövegben, amely egyszer s mindenkorra helyükre teszi őket; hanem azt, hogy a viszonyok általános átalakulása ment végbe, amely azonban nem változtatja meg szükségképpen az összes elemet; azt, hogy a kijelentések új képzési szabályoknak engedelmessé válnak, de nem azt, hogy az összes tárgy, illetve fogalom, kijelentés vagy elméleti döntés eltűnik. (Foucault 2001, 221).

Foucault érvelését elfogadva a diszkurzus átalakulásáról, arra igyekszem rámutatni, hogy különböző kijelentések, jelen esetben a nők helyzetére vonatkozó támogató és konzervatív nézetek egymás mellett léteznek. A művek első olvasataiban a támogató (együtt érző) nézeteket hangsúlyozom, a második olvasatokban a támogatásban benne rejlő kirekesztő mozzanatokra hívom fel a figyelmet.

II.

A kirekesztettek képviselőinek különböző módjait választották a szerzők. Borbély Szilárd *A test* című kötetének számos versében olyan értékrendre lehet következtetni, amely a meglévő társadalmi normarendszer kiszélesítését valósítja meg. A versek a szülés, vetélés, terhességmegszakítás témáit a társadalmilag fontosnak tartott kérdések sorába emelik be, ezáltal a nőkre tartozónak gondolt kérdések integrálását, vagyis a fennálló paradigma kiszélesítését hajtják végre művészi beszédaktus által. Az ismert *A tízezer* című vers a hely pontos megnevezésével lehetővé teszi, hogy a magyar kulturális-történelmi hagyományok megsértéseként értelmezzük az egyedi esetet. A versben megvalósuló, a személyes szférából a publikusba (a Múzeum körútra) átemelő beszédaktus révén, a nőt megerősökölő, megszaroló és megfélemlítő rendőrök egyedi esete történelmi hagyományainkkal szemben bizonyul összeegyeztethetetlennek.

Ahogy kanyarodok ki a Múzeum körútra ott a van egy benzinkút a ahol kábé ott észrevettem hogy egy rendőrautó jött a mögöttem aki levillogott én félreálltam és megálltam elsőre a Zsolt jött hozzám a oda elkérte a irataimat amit igazolásnál szoktak a kérni én átadtam neki a belekötött abba hogy nem voltam a biztonsági övvel nem volt bekötve a én mondtam neki hogy nemrég indultam el a és teljesen megfeledkeztem a arról hogy bekössem majd a forgalmimra hivatkozott hogy a problémák vannak vele rákérdeztem hogy a micsoda nem kaptam a választ arra majd mondta hogy a ezt el lehetne intézni bizonyos dologgal a én mondtam.

(Borbély Szilárd: A Tízezer)

Az egész ország közönségének szánt, a Magyar Nemzeti Múzeum épületében megrendezett március 15-i ünnepi műsorokat rendszeresen a Múzeum-körútról közvetítik. Ez a hely, a hozzá kötődő események és történelmi hagyományok hozzátartoznak a magyar kultúrához. A Múzeum körút említése kultúránk olyan darabját hívja elő, amelyre szívesen emlékezünk, amely összeköt(het)i a fiatalabb és idősebb nemzedéket és a társadalom különböző csoportjait. Az ebben a háttérben és helyszínen játszódó versbeli események még inkább visszataszítónak és megdöbbentőnek tűnnek. *A tízezer* című történetben a rendőrök megerőszkolnak és megszarolnak egy lányt, akit a Múzeum körúton állítanak meg. E történet kísértetiesen emlékeztet egy, a közelmúltban megtörtént nagy felháborodást kiváltó esetre, a Zsanett-ügyre (Index/MTI 2012). Borbély Szilárd metonimikus, a helyszínre utaló jelentésátvitellel olyan verseseményt hozott létre, amely a nőket támogató politikai cselekvésként, beszédaktusként értékelhető. A fennálló társadalmi rendben, a Múzeum körúton helyet teremt a nőket ért erőszak és más hátrányos megkülönböztetés problémái számára, ezért ez a művészi gondolkodásmód azzal a teoretikus állásfoglalással hozható összefüggésbe, amely a kirekesztett csoportok érdekképviseletét a meglévő társadalmi normák rendszerének kiszélesítésével igyekszik elérni. A kötet több versében megfigyelhető, hogy ismert magyarországi helyeken játszódó történetek a testi fenyegetettséget, a nőiséghez és az anyasághoz kötődő kérdéseket beszédaktusként átemelik a magyar társadalom fontos dolgai közé, mint például bel-és külpolitika, gazdaság, oktatás, egészségügy. A nőinek és társadalmilag nem jelentősnek tulajdonított problémák ezáltal belépnek a „nemzeti” kérdések sorába. Az áthelyező beszédaktus a női érdekképviseletet megvalósító politikai cselekedetként értelmezhető, amely a meglévő paradigmán belül teremt új helyet a női hangoknak.

A következő versrészletben szintén saját hangján szól a női beszélő, ám ezúttal ez a beszédmód olyan értelmezést tesz lehetővé, amely bezárja a nőt a nehézségei közé. Arra a problémára szeretném felhívni a figyelmet, ahogy az abortusz-kérdés női problémaként fogalmazódik meg.

Borbély Szilárd: A probléma

[...]

3.

...Kapkodtam
fűhöz-fához. Szégyelltem, hogy nem vigyáztunk,
hogy nincs lakás, jövedelem. A magzatra, mint
problémára gondoltam. Később megtudtam,
hogy fiú lett volna...

4.

Unokáim vannak, nézd, milyen gyönyörűek.
A család a mindenem. Hanem hát utolért
A gyász, a büntetésem. Amikor lányom
Áldott állapotba került, lelkesen követtem
A magzatfejlődést az interneten. És ekkor
Tört fel bennem a fájdalom. Láttam, milyen
Hamar kicsike ember lesz. Négy hónaposan
Tizenhat centiméter. Kialakul a csontváza.
Kicsi keze. Lába. A belső szervei. Vékony,
Finom bőr borítja. Csupott szemmel lubickol
a magzatvízben. Hüvelykujja a szájában,
cumizik. Érez. Remél. És bíz az anyjában...
Többé nem tudtam a képekre nézni. El-
Takartam. Még toltam el. De tavaly októberben
elvitt a lányom a Születés Hetére. Megmutatta
a Síratószobát. Bementem. És akkor egyszeriben
felszakadt. Leroskadtam egy székre. Zokogtam.
Segíthetek? – Te jöttél oda. És akkor elmondtam,
Hogy volt egy kisfiam, akit megöltem. Itt állna
a képen a három lánnyal. Róbertnek nevezem. (98-99)

A vers a női büntudatot feldolgozásáról szól, de magát a büntudatot mint a nőket gúzsba kötő pszicho-szociális jelenséget, nem oldja fel. A női beszélő saját történetét meséli, a beszéd az abortuszhoz kötődő önvád feldolgozására irányul. Ha a büntudat feldolgozása a vers tárgya, akkor ebből olyan álláspontra lehet következtetni, amely elfogadja a nők bűnösségét kiindulópontként, hiszen ennek feloldásához, kibeszéléséhez nyújt segítséget.

A gender kérdése felől közelítve a probléma az, hogy a vallomás mint beszédhelyzet nincs idezőjelbe téve, kimozdítva. Felidézhetjük Foucault ismert gondolatait a gyónásról. Ő a gyónás jellegéből adódó hatalmi helyzetet és a hallgató problematikus szerepét vizsgálja meg. A gyónás tevékenysége kizárólag egy hatalmi helyzetben lévő hallgató jelenlétében valósulhat meg. Nem a beszélő, hanem a hallgató, a gyóntató van fölérendelt helyzetben. A gyóntató megítéli az elhangzottakat, büntetést írhat elő, ő az, aki feloldozást adhat az elkövetett bűnökre. A gyónás után megszabadulhat az ember a vétkeiktől és, amennyiben a gyóntató a megfelelő büntetés elvégzése után engedélyt ad rá, megtisztulva és felszabadulva folytathatja tovább az életét. Foucault rávilágít a gyóntató pap alattomos szerepére, hiszen ő töviről-hegyire, minden részletre kiterjedően kikérdezheti a másikat tiltott szexuális tevékenysége felől. Ő ítélkezhetett kívülállóként, akinek a leghalványabb fogalma sincs az efféle cselekedetek felől, mégis minden részletről tudni akar. Álságos a helyzet azért is, mert a hallgató és a befogadó között látszólag intim viszony alakul ki, pedig az igazság az, hogy a hallgató nem egyenrangú fél, ami a bizalmas kommunikáció alapfeltétele lenne, hanem a gyónást végző ember ura és parancsolója (Foucault 1999, 61-63).

Amennyiben úgy értelmezem a verset, hogy a gyónás szituáció nincs benne megkérdőjelezve, akkor abból két kritikai észrevétel következik. Az egyik, mint említettem az, hogy a vers a nő bűnösségét nem kérdőjelezi meg, hanem e tapasztalat feldolgozására tesz kísérletet. A másik az, hogy ezt a kérdést kizárólag a nők, és nem a nő és a férfi vagy a szélesebb közösség problémájaként kezeli. Elnézi, ahogy a nő magára veszi a bűnt. A gyóntató paphoz hasonlóan, nem vállal részt az elkövetett eseményben.

Számos szimpatikus vonása ellenére a vers megismétel néhány, a nőket kulturálisan és lelkileg fogva tartó nézetet. A büntudat fenntartása mellett azt is, ahogy arra a szoros beszélő-hallgató viszonyból, az én-te kommunikációs helyzetből lehet következtetni, hogy az egész kérdést a nőre, vagyis a beszélőre hárítja. A gyónás beszédhelyzete, a szigorú én-te viszony, amely a bűnét feldolgozó beszélőből és a hallgatóból áll, bezárja a problémába a nőt.

Talán igazán felszabadító az lenne, ha csupán női fájdalomról lenne szó, de nem női büntudatról. Ugyanis, véleményem szerint egész egyszerűen, nem bűnös, illetve nem a bűn és büntudat az az értelmezési keret, amelyben a terhességmegszakítás kérdése feltehető. Ebben a kérdésben alapvetően új értelmezési keretet kellene felállítani, talán a fájdalom és a veszteség lehetnének a megfelelő kategóriák, de semmi esetre sem a bűn, a büntudat, illetve a hozzájuk kapcsolható fogalmak.²

² Meg kell jegyezni, fenti állításaim vitát váltottak ki a Szegedi Egyetem 2012. szeptemberben rendezett, A magyar "férfiuralom" terei és határai című genderkonferencián.

A női hangú megszólalás, amely általában azt a feminista elvet juttatja érvényre, hogy beszélőpozícióba lép a női figura és nem csupán tárgyként formálódik meg, ebben az esetben önmagában nem elegendő a nőiség maradéktalan képviselésére. Itt erős, egységes identitás és szubjektivitás szólal meg, és nincs egyéb textuális jelzés, amely összetettebb látásmódra adna lehetőséget. A differenciált problémalátást gátolja ebben az esetben a nő saját hangú, önazonos, centrális szubjektivitásként való reprezentációja. Feminista ideológiai szempontból az a probléma, hogy kizárólag a női beszélő érzése van reprezentálva. Nem látok olyan interpretációs lehetőséget, amely lehetővé tenné, hogy szóródott identitásként a felelősség kérdése is szóródott, szerteágazó pszicho-szociális kérdésként vetődjön fel. Olyan jelzéseket hiányolok, amely magát az alaphelyzetet, a gyónást megkérdőjeleznék. Judit Butlerrel szólva, a kérdés bekeretezése, a framing (Butler 2009, 12) az, amely a női büntudat begyökeresedett koncepcióját nem mozdítja ki.

A vers a reménytelenség a zártság jelentésrétegeit erősíti fel, azt, hogy a határok, a másféle életút lehetősége le van zárva. A kérdés női kérdésként kezelése, a nő bezárása a problémába szintén a határok lezárása képzetét erősíti. Meglátásom szerint, mindkét értelmű behatárolás felidézi a zárt határok történelmi korszakát, így hordozhat némi posztkommunista konnotációt, azt, hogy bizonyos határok még mindig le vannak zárva. Nemcsak az a probléma, hogy a nő problémát lát a magzatban, hanem az, ahogy ez az egész kérdés fel van téve. A legnagyobb probléma a büntudat, mint a nők gondolkodását és életét gúzsba kötő, a felszabadulást, az alkotást, az értelmes munkát erőteljesen korlátozó érzés. Hangsúlyozom, nem a pozitív életlehetőségek felvillantását, hanem a szabadság lehetőségét hiányolom. A szó szoros értelmében nem felszabadító a vers, hiszen amennyiben a nő bezáródik a problémába, az az emberi szabadság kérdését is felveti. Ő az, akire rázárul a büntudat, semmi más kiút nincs, csak ennek a feldolgozása. A büntudat, mint egy belső cenzor, mint egy belső, mentális vasfüggöny korlátozza az élet minőségét, az élet élvezetét, vagyis a nő szabadságát. A női szabadság korlátozását nem éri kritika ebben a versben.

Mindazonáltal, magát a címet jobban figyelembe véve, az az olvasat sem zárható ki, hogy a cím rámutat a kérdés helytelen feltevésére, a framing megkérdőjelezhető mivoltára: maga a probléma lesz a probléma. A gyónás

A hallgatóság egyik része egyetértett az állításaimmal, a másik viszont nem. A legfontosabb ellenérv az volt, hogy az idézett versben pusztán a női beszélő hangját halljuk, ő érzi úgy, hogy bűnös. Ebből nem következik az egész versre érvényes értékrend, amely a büntudattal együtt a bűnösség fennállását feltételezi. Ezzel részben egyet is kell értenem. A női hang egyenes megszólaltatása ebben az esetben olyan beszédhelyzetet teremt, amely csupán közvetíti a női álláspontot. A másik figura, a „Te” ezt csupán meghallgatja.

beszédaktusához nélkülözhetetlen a hallgató szerepe. Ez a beszédaktus áll fenn az egész vers során, így az olvasóra hárul a hallgató szerepe, ő kerülhet a tekintélyelvű szerepbe, és akár szembesülhet e szerep kényelmetlenségével, a gyóntatásban benne rejlő képmutató hatalmi konstrukcióval. Az olvasói szerep erősen érzékelhető, ami a probléma nyitottságára helyezi a hangsúlyt. Nyitva áll az olvasó előtt a lehetőség, hogy elutasítsa az ítélkező, megbocsátó-patronáló szerepkört. Borbély Szilárd verseiben tehát a szolidaritás olyan megnyilatkozásait követhetjük nyomon, amely helyet teremt a fennálló társadalmi-kulturális viszonyrendszerben a női hangok számára.

III.

A továbbiakban két részletet elemzek Németh Gábor *Zsidó vagy?* című regényéből. Párhuzamba állítom a műből kiolvasható értékelést a Judith Butler által képviselt, a fennálló viszonyokat alapvetően megkérdőjelező állásponttal. „*A zsidó pontos metafora a megalázottakra és megszorítottakra és mindenkire, akít valamilyen általánosítás következményeképp kirekesztettek és megbélyegeztek.*”- idézi Radics Viktória Németh Gábor egy interjúban elhangzott szavait (Radics 2005, 623). A főnévvé vált befejezett melléknévi igenevek egyszerre hordozzák az elszenvedő és a támadó tevékenységet (megaláz és megalázott, megszorít és megszorított). A két fél meghatározása nem egyértelmű, ugyanis a megnevezés nem egy szóval, hanem kettővel, halmozással történik, a két megnevezés (*megalázottakra és megszorítottakra; kirekesztettek és megbélyegeztek*) elcsúszásos alakzatban egymásra épül, kiegészítő értelemmel, ami egyúttal fokozást is jelenthet. A megszorított állapot további alakulása a megalázott helyzetnek, a megbélyegzés következménye a kirekesztésnek. A két fél identitása tehát nem határozható meg jól körülhatárolt egységként, hanem egymásból alakuló, változó alakzatként.

A következő két példában láthatjuk, hogy a regény szövege hasonlóképpen ellenáll az egyszerű, jól körülhatárolható kérdéseknek. Nem a válasszal fogunk találkozni, hanem a kérdés helytelen megfogalmazásával nézhetünk szembe. A következő idézetekkel Judith Butler a fennálló normákat alapvetően megkérdőjelező felfogását, vagyis a helytelenül feltett kérdések elutasítását szeretném párhuzamba állítani.

A *Zsidó vagy?* című könyv kisebb történetek, epizódok egymásba szövésével idézi fel a gyermekszemmel átélt Kádár-korszak hétköznapjait. A gyerekek lát egy Aschwitzről készült filmet, és csak annyit ért meg belőle, hogy a zsidók valami hatalmas bűnt követhettek el, ha ha ilyen borzalmas sorsra jutottak. Gondolkodás nélkül magára veszi a képzel bűnt, azt feltételezi,

hogy eltitkolták előle zsidóságát és rettenetes szorongások között várja, mikor fog rájuk kerülni a sor. Később kutatni kezd családja és barátai körében, hogy milyenek is a zsidók. A történetmondásban két szólam fonódik össze egymással: a felnőtt, visszaemlékező, kritikusan értelmező hang és a politikai rendszer elnyomását természetesként elfogadó gyerek hangja. A személy- és időváltásokat szorosan követve lehetséges csak a gyerekhangra rábukkanni, így a gyermeki identitás nem könnyen kiolvasható lineáris történetként, hanem egyéb szólamokkal együtt alakuló, olvasói konstrukcióként jöhet létre. Az élettörténet asszociatív, metonimikus logikát követő textuális formációként alakul a szemünk előtt, amellyel éles ellentétben áll a mű címe, a „zsidó vagy?” kérdés.

A cím alapján olyan identitásnarratívát várhatnánk, amely a zsidóságával folyamatosan szembenéző szereplő életét meséli. Ehelyett viszont sokfelé ágazó szöveghálózatot kapunk, amely alapjaiban, egész felépítettségében ellentmond az e kérdésre adandó válasznak. Az összetett szövegiség éles ellentétben áll a kérdés egyszerű modalitásával, válasz helyett a kérdésnek lehetetlenségét sugallja.

Nem a válasz lesz igazán érdekes, hanem az, hogy kik és mikor tesznek fel ilyen kérdést, miként jön létre a társadalomban egy ilyen kategória és mennyiben ajánl elfogadható szereplehetőségeket az embernek. A címben feltett kérdés hibás, mondhatnánk, az identitás sokkal összetettebb és szövevényesebb rendszer, mint, amit a kérdés egyszerűsége lehetővé tesz. Sokkal inkább az a kérdés, és a könyv inkább arról szólna, hogyan jutottunk ideáig, hogy ilyen kérdést feltehető, elhangozható. Radics Viktória Kelet-Európa történelmének távlatába helyezi a művet, ahol a szocialista Magyarországon zajló zsidózás párhuzamba állítható a Jugoszláviában történt magyarozással.

A „zsidó vagy?” a szocialista Magyarországon titkos játék lehetett, a felszínen zajló, legális identitáspolitika „alantas”, illegális megfelelője, csakúgy, mint az én szülőföldemen, a Vajdaságban a „magyaricázás”. Magam is emlékszem a szégyenre, amiről Németh Gábor ír. Olyankor gyakran „madzsar”-nak ejtették, és a szánalmasság, kisszerűség, vidékiesség melléköngéi kapcsolódtak hozzá. [...]

Emlékszem az égő fülű gyerekbüntudatra, a lesunyt fejre, az „én nem tudom, hova tartozom” szédítő tanáctalanságára és a kényszerű öndefiníciókra. Amikor figyelmeztettek rá, hogy ki vagy, szégyen volt, alsóbbrendű „dolog” volt magyarnak lenni. (Radics 2005, 627-628)

Folytatva ezt a gondolatsort, a továbbiakban azt vizsgálom, mi történik akkor, amikor a „zsidó vagy?” kérdés elhangzik. Milyen beszédaktust is foglal magában? A 2004-ben megjelent regény a zsidóság

problémáját a kommunista rendszerhez kapcsolja elsősorban, azonban nem tekinthetünk el az olvasói jelentől, 2013-tól, amikor is az antiszemitizmus a mindennapokban, a metrón és az utcán, ahogy a regény is írja, a szellemi életben, a magas és a hétköznapi kultúrában egyre csak terjed. Nem egyszer fordult elő még a politikai élet közszereplői körében is, hogy nyílt vagy kódolt antiszemita gondolatokat hangoztattak (MTI 2011). A 2004-es regény és a fenyegető, a megfélemlítés beszédaktusát magában foglaló cím tekinthető ez általános szellemi-politikai-kulturális átalakulás előérzetének. A mai közegben így még inkább ajánlatos a regényben megfogalmazott figyelmeztető jelekre odafigyelni.

Kétszer vetődik fel konkrétan a „zsidó vagy?” kérdés a regényben – állapítja meg Kálmán C. György a regényről írt recenziójában (Kálmán C. 2004, 1178). Ezeket az általa is hivatkozott részeket fogom közelebbről megvizsgálni. Mindkét esetben szembesül a főszereplő a „zsidó vagy?” kérdés képtelenségével.

Nem kerestem a zsidókat, a zsidók társaságát, hiába is kerestem volna, fogalmam sem volt, hogyan kell keresni őket. Kinéznek valahogy? Vagy van valami jel? Két zsidó utazik a vonaton, eddig olyan, mint egy vicc, de ne folytatódjon úgy. Mondjuk „mancsolnak” mint Dagi és a kis Brumi, és kiderül? Úgy tartja valamelyik ujját? Más a szaga? Vagy van valami titkos mondat? Fesztelenül ki lehet mondani, ártatlan mondat, bármilyen szövegbe beszűrhető, azt jelenti, vagyok, aki vagy.

Azt jelenti, veled vagyok. (...)

Sosem láttam olyat.

És hallani is csak később hallottam ilyesmit.

Hogy menne egy fiú, a földalattin, és valakik zsidóznának, ő meg javasolná, hogy hagyják abba, mire megkérdeznék tőle, miért, bazdmeg, zsidó vagy? Nem volna túl erős a fiú, és mégis azt válaszolná, neked igen. Erős válasz, erősebb, mint a fiú, az egyetlen lehetséges válasz, annyira pontos, hogy azonnal le is szúrják érte. Vagyis combon, hogy ne legyen ebből a bekezdésből melodráma. Valami eltérítette. (Németh 2004, 74)

Felnőtt szemszögű, emlékező múlt idejű narráció vezeti be a történetet. Néhány tagmondat után jelen időre vált át a szöveg, ezzel együtt a gyermeki gondolkodás és szóhasználat mutatkozik meg (Mondjuk „mancsolnak” mint Dagi és a kis Brumi, és kiderül? Úgy tartja valamelyik ujját? Más a szaga? Vagy van valami titkos mondat?). A következő rész később játszódik, a feltételes mód nem teszi lehetővé, hogy pontosan meghatározzuk az időt. A könyv címében rejlő agresszió itt egészen világosan megmutatkozik. Az idézett kérdés így hangzik: *miért, bazdmeg, zsidó vagy?* A könyv címét így a mondat rövidebb változataként is értékelhetjük, a „zsidó vagy?” kérdés ezek szerint egyértelműen agressziót jelent, még akkor

is, ha nincs az egész mondat leírva. A konkrét térben, a metrókocsiban, a hétköznapi agresszió helyszínén és egyfajta álomszerű retorikai térben játszódik a történet. A feltételes mód elmosódottá teszi a jelenetet, a fikciós jelleget erősíti a megtörtént eset illúziójával szemben. Ezzel ellentétben áll, hogy nagyon is konkrét esemény történik. A fiú válasza egyszerű és kézzelfogható. Az *erős* szó konkrét és elvont értelmének játéka, az *eltérít* ige konkrét és absztrakt jelentései nagy hangsúlyt kapnak. *Megtörténhet* nek velünk ezek a dolgok, a fikció és valóság többszörösen átjárhatóvá válik. A fikció érzékelteti, hogy a valóságban fikcióként éljük meg az ilyen eseményeket. A legvalóságosabb eseményekben úgy érezzük, mintha fikcióban járnánk, mintha kívülről látnánk magunkat. A feltételes módban elmondott, nyelvjátékokban gazdag szöveg hangsúlyozott textualitása, az eldönthetlenség játéka sem véd meg bennünket a brutalitás és az erőszak egyértelműségétől. A retorikai játék paradox módon az elsődleges, konkrét jelentésre, a hétköznapi világra ébresztheti rá az olvasót, a valóságban létező, a könnyen megtörténhető agresszióra és mindennapos testközeli fenyegetettségünkre, és nem ringat abba az illúzióba, hogy mindez csak a képzelet játéka.

A másik eset lehetne akár egy „pozitív példa”, azonban erről is kiderül, hogy nem nyújt lehetőséget az identitás megértéséhez. Az idézet egy befogadó zsidó közösség lehetőségét vázolja fel, ám ezzel az elbeszélő, immár fiatal férfi, nem tud azonosulni. A nő iránt szinte azonnal szerelemre lobban, mégsem tudja elfogadni a felkínált szerepet.

...kíván, pont engem, ideér, beül a bárpult mellé, mosolyog, mond valami felejthetőt, aztán elindul a keze, benyúl, felülről, a garbója nyakába, egy aranyláncot húz elő, rajta medál, két háromszög, egymásba tolva.

„Ling-leng, pördül, bővöl.”

Tudod, hogy mi ez?

Ezt kérdezi, a legegyszerűbb feladatot adja föl.

A legegyszerűbb feladat.

Megmondod, hogy mi az, hozzád hajol, szájon csókol, „a lélegzete a számban olvad”, ezek itt, az alkalmazottak, rögtön elhúznak, kisorvadnak a létezésből, azonnal, csak előtte még leterítenek egy medvebőrt a frissen fölépített kandalló elé (...).

Benőszülsz, apám és meg van oldva az élet.

Csak meg kéne mondanod, mi az, amit a nyakában hord, azon a könnyű aranyláncon, ez volna az egyszerű feladat.

Még csak hazugság sem volna, hiszen nem kérdezte szó szerint, nem szó szerint kérdezte meg, ami valójában érdekelte, nem azt kérdezte meg, hogy tényleg, a szó nürnbergi vagy milyen értelmében, az vagyok-e, aminek néz.

Nem azt kérdezte, hogy zsidó vagyok-e.

Csak megpörgette ujjával a Dávid-csillagot.

„Megsebesítetted az én szívemet, én húgom, jegyesem, megsebesítetted az én szívemet a te szemeidnek egy tekintésével, a te nyakadon való egy aranylánczal.”

Miért nem tudom kimondani, vagy nem, még mondanom sem kéne, elég volna egy mosoly, vagy egy apró biccentés, amivel jelezném. Viccelsz? kérdezné vissza a jel, persze, hogy tudom, mondaná fölényesen, ráadásul és ajándékként, meghozná a fölényt, eleve fölébe kerülnék, a fölényes kis mosolyom már maga volna az előjáték.

Elindul bennem valami forró dac, keletkezik, elindul, és gőgös mondat lesz belőle. Nem, nem tudom, fogalmam sincsen. Az egyetlen lehetséges válasz a ki nem mondott kérdésre, hogy zsidó vagyok-e. **Neked nem.** Szó nélkül áll fel, tűnik el, viszi magával az éjszakánkat, a forró és titokzatos zsidó életünket, vissza a Bon-bon vagy melyik presszó homályába.

(Németh 2004, 110-111).

Háromszor hangzik el az idézett szövegben, milyen egyszerű feladatról is van szó, ám ezt mégsem tudja teljesíteni az elbeszélő-szereplő. Mintha többször kellene nekifutnia az egyszerű feladatnak és a feladat elbeszélésének. Az ismétlés önmagában kételyeket ébreszthet az olvasóban. Ebben a részletben világosan megmutatkozik, hogy a problémához az egyszerű válaszok végképp nem köthetők. Nem hatott a csábítás és a varázserő, nem volt járható az út, ha egy egyszerű kategórián keresztül vezetett. Nincs válasz, miért nem hangzik el az egyszerű válasz, az olvasó találgatásokra van utalva. Sem a szerelem, sem az identitás nem tud egyszerű közlésekben, kategóriákban megfogalmazódni. A szerelemhez nem vezetett út a zsidó azonosságon keresztül, és fordítva, a zsidó identitás felvállalását sem könnyítette meg a szerelem lehetősége. Az egyszerű kérdésekre nincsenek jó válaszok, csak rossz, gőgös mondatok várhatók.

Az egyszerű helyzet ellen érvel az idézett rész retorikai viszonyainak összetettsége is. A beszélő lelkiállapotát követő belső monológot és múlt idejű elbeszélést idézetek szakítják meg, amelyek különböző forrásból származnak. Szövegelemek bukkannak fel az elbeszélői tudatban, forrás megjelölés nélküli idegen szövegek az összefüggő történetmondásban. Az énekek énekéből származó részek a lány szépségét illetik, egészen más regiszter viszont a *Benővsülsz, apám és meg van oldva az élet.* Úgy hangzik, mint egy sokat hallott életvezetési tanács, amelyet gyakran hallhat egy fiatal férfi. És végül következik az arrogáns elutasító mondat: *Neked nem.* Az elbeszélő fejében létező textuális kultúra darabjai fel-felvillannak, szabad képzettársításként tűnnek fel az adott helyzet hívásához illeszkedve. Az illeszkedés nem tökéletes, az asszociációk illenek is és nem is az adott helyzethez, kiválóan érzékeltetik a beszélő zavart, vívódó ellentmondásokkal küszködő lelkiállapotát.

Az elutasító mondatok idegenül hangzanak a szereplő szájában, ő maga sincs tisztában, honnan származnak ezek a szavak. Ez előző idézetben szereplő *Neked igen* tagadó alakjaként, negatív párjaként értékelhető a kijelentés. Az elbeszélő mindkét esetben elutasítja a kulturális közösség védelmét, a kategória nyújtotta biztonságot. Mindkét esetben a kirekesztettekkel, a kategórián kívül esőkkel vállal szolidaritást. Az antiszemita fenyegető erőszakkal szemben, a narrátor tiszteletét kiváltó szereplő nem fogadja el a biztonságot kínáló „nem zsidó” kategóriát, sőt még hozzáteszi a „neked” névmást. A „Neked igen” mondat a beszélő hatalmi helyzetét megcseréli, egyúttal megkérdőjelezi a másik fölényes pozícióját. Ezután nem tudja magát „a zsidókkal” szemben fölénybe helyezni, ő kerül a nevetséges helyzetbe, amire meg is érkezik válaszként a tehetetlen düh és agresszió.

Innen újra ránézve a címben feltett kérdésre láthatjuk, hogy a könyv nem ad választ rá. Nem kapunk olyan fejlődésnarratívába rendezhető történetet, amelynek során a fiú fokozatosan ráébredne saját zsidó kulturális örökségére és ezt elfogadva vagy elutasítva élne tovább felnőtt életét. Ehelyett a kérdés képtelenségére, ostobaságára és lehetséges szövegkörnyezetének agresszív szűklátókörűségére derül fény.

Hol is van a helyes út ezek szerint? Hol van a helye a szolidaritásnak, ha csak elutasító válaszokat látunk. A feminista elmélet, illetve Judith Butler felfogása felől olvasva Németh Gábor könyvét választ kaphatunk e kérdésekre. A kirekesztett pozíciók és gyakorlatok nem helyezhetők egyszerűen vissza a fennálló szociális, hatalmi és retorikai diszkurzusokba. A kategórián kívüli mentális térben, a lezárt kategóriákat elutasító és az ellentmondást, a vívódást, a kételyt színre vívó diszkurzív alakzatokban kell keresnünk a megfelelő reprezentációt. A regény egyik legszembetűnőbb narratív jellegzetessége, hogy apró mozaikokból áll, amelyek ugyan kialakítanak egy képet a szocializmusban felnőtt, többszörösen kirekesztett generációról, de élesen ellenállnak bármilyen egységesítő fejlődéstörténetnek. Az egész mű fragmentumokból, epizódokból épül fel. Ezek, és nem az összefüggő, öntudatra ébredő hős emancipációs narratívái hordozzák a kiszolgáltatottság sajátos történelmi tapasztalatát. Az életrajz darabjai nem rakhatók ki egybefüggő történetté, ami azt a fájdalmas belátást is magában foglalja, hogy a gyerekkor traumái, a megalázottság és kirekesztettség átélt helyzetei nem hozhatók helyre. A kategórián kívüliség mint az egyedül megnyugtató hely azt sugallja, hogy nem létezik olyan élettörténet, ami által ez elfogadhatóvá tehető. Egyetlen őszinte válasz létezik: ez a generáció, akinek ez a gyerekkor jutott, örökre és visszavonhatatlanul elveszített valamit. Az élettörténet mozaikok azért nem összerakhatók, mert akkor beleíródhatnának a fennálló paradigmába, például „a gyermekkori trauma

felnőttkori feldolgozása” kulturális narratívába. Az asszociatív logikát követő szövegszerkesztés szinte minden mondatával visszautasítja a jól feldolgozható, fogyasztható és megemészthető történet megalkotásának a lehetőségét. Etikailag szintén az összerendezhetetlen mozaik tűnik elfogadhatónak, mert nincs már más lehetőség, csak a szembenézés a visszavonhatatlan veszteséggel. Ezen a ponton a különböző fájdalmas élmények egymásba játszódnak, a gyermekkori traumák, a szocializmus alatt elszenvedett évek és életek és a kirekesztettség tapasztalata összekapcsolódnak egymással, ugyanis mindegyik helyrehozhatatlan károkat okoz az ember életében. A posztmodern regényszervező technika, a beszélő szubjektum decentralizált jellege, valamint az egységes képpé rendezhetőség elutasítása mind a jóvátehetetlen múlt értelmezési lehetőségét állítják előtérbe: nem lehet összefüggő élettörténetet összerakni, mert az már végérvényesen darabjaira szétesett. Ha összerakható lenne, akkor ennek a tapasztalatnak a veszteségként való megélésétől foszthatná meg a befogadót. A kirekesztettek, a történelmi helyzet kiszolgáltatottjai számára nincs más út, mint a fennálló paradigma és narratív-kulturális tradíció megkérdőjelezése. Ebből az is következik, hogy a regény a megbocsátást mint kultúránk mély gyökerekkel rendelkező viselkedésmintáját is elutasítja, hiszen a feldolgozhatóságot mint alapelvet kérdőjelezi meg.

A következő mondatban az alárendelt helyzetet többszörösen átélő elbeszélő maga is megfogalmaz a nőkre nézve hátrányos nézetet: „kíván, pont engem, ideér, beül a bárpult mellé, mosolyog, mond valami felejthetőt, aztán elindul a keze, benyúl, felülről, a garbója nyakába, egy aranyláncot húz elő, rajta medál, két háromszög, egymásba tolva.”

A nő első látásra lenyűgözi az elbeszélőt. Bemutatja a nő külsejét, majd a történet lehetséges folytatása pereg le a szemünk előtt. Azt viszont nem tudjuk meg, mit is mondott megismerkedéskor a férfinak. Mégsem lényegtelen, mert az elbeszélő jelzi a közlést, viszont az idézett szavak helyett csupán azt hozza az olvasó tudomására, hogy mondott valamit, ami felejthető. A lényegtelen dolgot akár ki is lehetne hagyni, de nem ez történik. Az elbeszélő nem méltatja említésre a megemlített szavakat, arra viszont igen, hogy lényegtelennek minősítse. Az olvasónak nem adatik meg a lehetőség, hogy maga formáljon véleményt. A nő mint test, mint a tekintet és a vágy tárgya jelenik meg ebben a részletben, és ehhez szorosan hozzákapcsolódik, a felsorolásban következik, mintegy mellékesen és magától értetődően, hogy nem figyelemre méltó, amit mond. Ezáltal egy jól ismert, a nőket hátrányosan megkülönböztető kulturális sztereotípa ismétlődik meg olyan elbeszélő szájából, aki radikálisan elutasította a fennálló normákat és kategóriákat egy másik kirekesztett pozíció, a zsidó identitás

szemszögéből. Elbeszélői-szereplői értékelésről van szó, nem köthető ez a nézet a szerzőhöz.³

A magam részéről az odavetett, a felsorolásban szinte elvesző, könnyed megjegyzést tartom problematikusnak; azt, hogy a redundáns közlés a női szerephez kötődik; valamint azt a jellegzetes kombinációt, ahogy a tekintet és vágy *tárgyak*ként jelenik meg a női figura, de beszélőpozíciót nem kap. Tekinthetjük ezt a helyzetet egyfajta keretnek, amelyben a sorsdöntő kommunikáció el fog hangozni, amely viszont, mint említettem, radikálisan elutasítja a fennálló normákat egy másik kirekesztett helyzet, a zsidóság meghatározása esetében. Más szóval, a zsidó identitás alapvető újragondolását ajánlja az idézett szöveg, de érintetlenül hagy a nőket illető hátrányos társadalmi beidegződéseket.

IV.

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy ajánlatos a feminista elméletek felől olvasni olyan szépirodalmi műveket, amelyek az alárendelt csoportok és nézetek képviselőinek kérdéseit állítják a középpontba. A feminista kritikai látószög párhuzamba állítható a kirekesztettek védelmét előtérbe helyező művészi gondolkodással. A fennálló paradigma kiszélesítésének feminista elméleti elképzelése Borbély Szilárd egyes verseivel *A testhez* című kötetből, a paradigma alapvető megkérdőjelezése pedig Németh Gábor *Zsidó vagy?* című regényével hozható összefüggésbe.

Azokon a helyeken, amikor bíráltam Borbély Szilárd és Németh Gábor egyes szöveghelyeit, a feminista kritikai olvasásmód és a feminista politikai gondolkodásmód elválik egymástól. Politikai szempontból a feminizmus gondolkodásmódjához közelállónak, szövetségesnek és elismerésre méltónak tartok minden olyan írást, *A testhez* és *a Zsidó vagy?* című műveket különösképpen, amelyek a kirekesztett csoportok, gyakorlatok és diszkurzusok átértékelését végzik el és érdekképviselőtüket valósítják meg a művészi-retorikai nyelv által. Mindazonáltal a (női) kirekesztettség érdekeit képviselő szövegekben is érdemes felhívni a figyelmet a megkülönböztető beidegződések megismétlődésére, mert ezek a beidegződések még mindig korlátozzák a nők szabadságát és boldogulását. A felejthetőt ezért nem felejthetjük el.

³ Újra meg kell jegyezmem, hogy a konferencián tartott előadásom ez utóbbi állításával többen nem értettek egyet. Szerintük a „mond valami felejthetőt” nem feltétlenül utal a férfi nőt lenéző álláspontjára, jelenthet egyszerűen egy köszönést vagy egy formális, udvarias kérdést, amit nem érdemes egy regényben szó szerint leírni. Ezen elgondolkodva azt válaszolnám, hogy igen, az olvasónak természetesen szabadsága van, és értelmezheti ezek szerint is az idézett részt.

Felhasznált irodalom

- Borbély Szilárd. 2010. *A testhez. Ódák és legendák*. Pozsony: Kalligram.
- Butler, Judith 1990. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Butler, Judith 2007. *Problémás Nem. Problémás nem: Feminizmus és az identitás felforgatása* Budapest: Atlantisz.
- Butler, Judith. 2009. *Frames of War. When Is Life Grievable?* London, New York: Verso.
- Chakrabarty, Dipesh. 2000. „Subaltern Studies and Postcolonial Historiography.” *Nepantla: Views from South* 1:1, 9-32.
- Crowder, Diane Griffith 2007. „From the Straight Mind to Queer Theory: Implications for Political Movement.” *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies* 13:4, 489-503.
- Foucault, Michel. 1999 (1976). *A szexualitás története I. - A tudás akarása*. Budapest: Atlantisz.
- Foucault, Michel. 2001 (1969). *A tudás archeológiája*. Budapest: Atlantisz.
- Index/MTI. 2012. június 20. „[Felmentették a Zsanett-ügy rendőreit.](#)” *Index.hu*.
- Kálmán C. György. 2004. „[Zsidó-e vagy?](#)” (Könyv kritika: Németh Gábor. Zsidó vagy?) *Jelenkor* 47:11, 1178.
- MTI. 2011. március 04. „[Paul Lendvai: „Az antiszemita magyarok hamis önképe.](#)” *HVG.hu*.
- Németh Gábor. 2004. *Zsidó vagy?* Budapest: Magvető.
- Radics, Viktória. 2005. „A gyilkos hangsúly” *Holmi* 18, 623-628.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. 1996. "Szóra bírható-e az alárendelt?" *Helikon* 1996:4, 450-484.

Nagy Beáta

Budapesti Corvinus Egyetem

Nők a vállalati vezetőtestületekben és irányításban Magyarországon

Magyarországon napjainkra többszörösen is paradox helyzet állt elő: egyrészt az utóbbi évtizedekben a fiatal női korosztályok képzettsége egyértelműen túlszárnyalja a férfiakét, mégsem tudják azt kamatoztatni a gazdasági élet vezető pozícióiban. Másrészt, míg húsz-huszonöt évvel ezelőtt európai összehasonlításban meglehetősen magas volt a női vezetők aránya Magyarországon, ez a viszonylagosan jó helyzet megszűnt. A tanulmány a nők útjában álló legfontosabb, összetett strukturális és kulturális tényezőket foglalja össze. A statisztikai és kvantitatív szociológiai adatgyűjtéseken túl a Szerző bemutatja a női vezetők elfogadottságára vonatkozó legfontosabb kvalitatív eredményeit. Ezek a magyar társadalom tradicionális nemi viszonyrendszeréről árulkodnak.

Miközben a rendszerváltást megelőző évtizedekben kiemelt közpolitikai cél volt a női munkaerő és a női vezetők számának növelése, ez a kezdeményezés teljesen elveszítette a támogatottságát a rendszerváltást követő időszakban. Többszörösen is paradox helyzet állt elő: egyrészt az utóbbi évtizedekben a fiatal női korosztályok képzettsége, emberi tőke beruházása egyértelműen túlszárnyalja a férfiakét, mégsem tudják azt kamatoztatni általában a munkaerőpiacon, és különösen a gazdasági élet vezető pozícióiban. Másrészt, míg húsz-huszonöt évvel ezelőtt európai összehasonlításban a női vezetők aránya Magyarországon meglehetősen magas volt, ez a viszonylagosan jó helyzet a nők növekvő képzettsége ellenére megszűnt, és Magyarország sereghajtóvá vált ezen a területen. A tanulmányban összefoglaljuk azokat az összetett strukturális és kulturális tényezőket, amelyek a nők útjában álló legfontosabb akadályokat jelentik. A statisztikai és kvantitatív szociológiai adatgyűjtéseken túl bemutatjuk a női vezetők elfogadottságára vonatkozó legfontosabb kvalitatív eredményeinket. Ezek rámutatnak a magyar társadalom tradicionális nemi viszonyrendszerére (*gender order*), amely folyamatos megerősítést nyer a társadalom különböző intézményrendszerei részéről.

Bevezetés

Magyarországon ma marginális közéleti és szakmai kérdés a nemek helyzetének vizsgálata. Az elmúlt évtizedekben igencsak hullámzóan – többnyire a külső politikai és gazdasági elvárások függvényében – az ország többé-kevésbé eleget tett a nemek egyenlőségére vonatkozó formális elvárásoknak, legalábbis ami a jogi és intézményi kereteket illeti. Ezek a lépések azonban nem váltak az emberek értékrendszerének fontos részévé, így mindig felemás módon zajlott a nemek egyenlőségéről szóló vita és az intézkedések meghozatala. Legyen szó a Szovjetunió vagy az Európai Unió követelményrendszeréről, az ország lakossága, sőt felelős vezetői is csak kipipálandó célként tekintettek rá, nem pedig úgy, mint aminek valódi, önmagában is fontos értéke van. A női politikai és gazdasági emancipáció üres lózunggá vált a szocializmus időszakában, amelyre sokan az erőltetett emancipáció időszakaként emlékeznek. Ezzel összefüggésben is tapasztalhattuk, hogy később a visszacsapás egyértelmű jeleit lehetett azonosítani a lakossági véleményekben és szociálpolitikai lépésekben (Křížková et al. 2010). Ennek következtében Magyarországon – sok közép-európai országhoz hasonlóan – még ma is feszültség tapasztalható az egyenlőségre vonatkozó elvek és a konkrét megvalósítási lehetőségek és szándékok között.

Az ország 2004-es európai uniós csatlakozása óta pedig - bár létrejöttek az esélyegyenlőség és egyenlő bánásmód jogi feltételei, az esélyegyenlőség kérdése sematizálódott, kiürült, és lekerült a politikai napirendről (Juhász 2012). Különösen így történt ez a nemek esélyegyenlőségének kérdésében, hiszen a nők látszólag sokkal kevesebb diszkriminációt és hátrányt szenvednek el, mint más „védett” csoportok tagjai. Az utóbbi néhány évben pedig – az általános konzervatív fordulattól nem elválaszthatóan – relativizálódott a nők gazdasági, döntéshozatali problémáival foglalkozó kérdések fontossága. Ez a furcsa helyzet különösen érdekes szintet kapott Magyarországon EU-elnöksége idején, amikor a kérdés gyakorlatilag mint a *gender mainstreaming* (nemi diszkrimináció leküzdésének beemelése a szak- és közpolitikába) és a *family mainstreaming* (a család érdekeinek beemelése a szak- és közpolitikába) szembeállítására fogalmazódott meg (Juhász, 2012).

Nők a munkaerőpiacon és a menedzsmentben a rendszerváltás környékén

Mielőtt elemezzük a jelenlegi magyar helyzetet, tekintsünk vissza röviden az elmúlt húsz évre! Miközben a rendszerváltás időszakában szinte az egész

gazdaság összeomlott, és az ipar elveszítette legfőbb piacait, az átstrukturálódó gazdaság helyzete eltérően érintette a két nemet. Mivel azonban mindig is jelentős mértékű volt a munkaerőpiac nemek szerinti szegregációja, a nők kevesebb rövidtávú veszteséget szenvedtek 1989 után az ipari tevékenységek csődje miatt. A szegregáció tehát, miközben átmenetileg a nők egy részét megóvta a munkanélküliségtől, az alacsonyan fizetett, kevésbé perspektivikus foglalkozások (egészségügy, közigazgatás) gettójába zárta őket. Ugyanakkor a nők számára más irányú munkaerő-piaci kivonulási utat intézményesített, jelesül a hosszú ideig tartó gyermeknevelési szabadságot, amely legitímálta a nők munkaerő-piaci távollétét (Frey 1997). Ráadásul, a munkaerőpiac jelentős szerkezetváltása és a szocializmus nőpolitikája ellenére a vertikális szegregáció is fennmaradt, a férfiaknak fenntartva a legfontosabb és legjobban fizető vezetői pozíciókat (Nagy 2001).

Ha összehasonlítjuk tehát a mai helyzetet a húsz évvel ezelőtti állapottal, akkor azt mondhatjuk, hogy a rendszerváltozás pillanatában a magyarországi nők és a női vezetők több szempontból és általában is előnyösebb helyzetben voltak, mint ma. A munkavállalási korú nők nagyobb aránya dolgozott, mint ma, a nők évről-évre növekvő arányban kerültek menedzseri pozíciókba, egyre inkább kiépítésre és elfogadásra kerültek a jóléti rendszerek (gyermekintézmények, szülési szabadság rendszere, közétkeztetés, egész napos gyermekfelügyelet), a dolgozó és gyermeket is nevelő nő figurája társadalmilag elfogadottá vált, bár hozzá kell tenni, hogy a férfiak, és különösen az apák szerepe kívül maradt a vizsgálatokon. A magasan képzett nők szakmai ismereteiknek és nyelvtudásuknak köszönhetően igen keresett munkaerővé váltak a Magyarországon megjelenő nemzetközi vállalatok körében. Ennek ragyogó példáját adta a kétszintű bankrendszerek fejlődése, és benne a női vezetők térhódítása (Nagy, 2001).

A nők rendszerváltozáskor elfoglalt vezető pozíciói azért voltak nemzetközileg nagyarányúak, nemzeti szinten pedig stabilak, mert a nők olyan nagymértékű emberi tőke beruházást hajtottak végre az azt megelőző évtizedekben, különösen a közgazdasági, pénzügyi és jogi képzésben, ami feljogosította őket a vezető állások elfoglalására, és egyszersmind nélkülözhetetlenné is váltak angol és német nyelvtudásuk miatt. A nők tehát igen jelentős részét képezték annak az utánpótlási bázisnak, ahonnan a vállalatok vezetőiket választhatták. A nemzetközi vállalatok éppen ezért magas pozíciókkal és gyors karrierrel „jutalmazták” azokat a nőket, akik korábban lényegesen kisebb szakmai előmenetelre számíthattak volna (Nagy, 2001). Ugyanakkor egyértelműen szegregáltak maradtak a vezető állások: a nők a vezetői hierarchia második, és annál lejjebb lévő szintjein tudtak pozícióhoz jutni, elsősorban a feminizálódott szektorokban lettek vezetők,

tehát ahol a beosztottak többsége nő volt, és így ritkán zavarták a társadalmi status quot. Ilyen volt például a pénzügy is, ahol Nyugat-Európában ebből az időszakban még alig volt női vezető. A vezetésen belül egyértelműen megfigyelhető vertikális és horizontális szegregáció éppen ezért a vezetői kereseti különbségeket is stabilizálta (Nagy 2001).

A későbbiekben majd bemutatjuk, hogy a magyar nők relatív előnyös helyzete már a múlté, és a jelenlegi időszakban már nemcsak stagnálásról, hanem visszaesésről is beszélhetünk. Bár a diplomások lényegesen nagyobb aránya nő, mint férfé, és a műszaki területtől eltekintve a női többség jelenléte megkérdőjelezhetetlen, ez a jelentős növekedés nem kamatozódik a munkaerő-piaci folyamatokban. Magyarországon 2012-ben a felsőoktatásban tanulók 56%-a, a vezető állásban lévők 40%-a, az igazgatótanács tagok 7%-a, a tanácsok vezetőinek pedig 0%-a volt nő (EC, 2012a; HCSO, 2013). Magyarországról is elmondható tehát, hogy igen erős „férfikvóta” létezik a gazdasági élet legbefolyásosabb pozícióit illetően. Ha tehát meritokratikus rendszerben gondolkodunk, egyáltalán nem lehetünk elégedettek a magyarországi helyzettel. De mielőtt a legfrissebb adatokat megnézzük, röviden összefoglaljuk, hogy általában milyen akadályok állnak a nők vezetővé válásának útjában.

Akadályok a nők vezetővé válásának útjában

Nem szándékom az akadályokat tartalmazó sokféle korábbi csoportosítás összefoglalása, de a helyzet összetettségének és a magyarországi szituáció megértésének megértéséhez a legnagyobb segítséget az alábbi modellek nyújthatják: Powell-féle GOS-módszer (1999), illetve az ugyancsak rendszerben gondolkodó, a társadalmi akadályokra fókuszáló Eagly-Carli-féle labirintus-modell (Eagly & Carli 2007). Míg a Powell-féle megközelítés legfontosabb jellemzője, hogy az egyénre, szervezetekre és a társadalom egészére egyaránt fókuszál, és annak eredőjeként határozza meg az akadályokat, addig Eagly és Carli elsősorban a társadalmi, makroszintű tényezőkből vezeti le a legfontosabb tényezőket. Mindkettőben közös ugyanakkor, hogy viszonylag kis jelentőséget tulajdonít az egyéni motivációk esetleges eltéréseinek, és a képességek, készséges egyenlő eloszlásából, a társadalom patriarchális berendezkedéséből indul ki. Powell (1999) a következő tényezőket azonosítja modelljében: nemiség/egyen-központú magyarázatok (pl. szocializáció, motiváció, karrier attitűdök, iskolázottság típusa, munka-pihenés aránya, családi háttér, demográfiai tényezők); szervezet/szituáció-központú magyarázatok (struktúrából adódó előléptetés, „dízlet” pozíció, a hasonlók vonzásának paradigmája, flexibilis munkarend, képzés, szülői szabadság), társadalmi rendszer-központú magyarázatok

(patriarchátus, elvárások, nemi szerepek, szegregált munkaerő piac, a kapcsolati hálók teremtésének hiánya). Eagly és Carli (2007) ezzel szemben négy fő akadályt azonosít, amelyet folyamatosan kell legyőzniük a női munkavállalóknak, ha előre szeretnének jutni: előítéletek, ellenállás, vezetői stílus, családi elvárások, illetve az ezekből, legfőképp a legutolsó akadályból levezethető csekély mértékű kapcsolatépítő tevékenység. Az alábbiakban azt mutatjuk be, hogy itt felsorolt akadályok a magyar női vezetők életében is markánsan jelen vannak.

A piramisszerkezet stabilitása – a struktúra

A magyar munkaerőpiac is jellemezhető a vertikális szegregációval: miközben a szervezetek alsó szintjeire azonos arányban kerülnek be férfiak és nők, a felfelé emelkedés a nők számára sokkal nehezebb, mint a férfiak számára. Mint az alábbi adatok mutatják (1. táblázat), a különböző foglalkozási főcsoportok között nagyon egyenetlen a két nem eloszlása, és a szellemi foglalkozásúak körében a vezetői kategória az egyetlen, ahol a nők alulreprezentáltak. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a 2008-as válság hatására jelentős változás történt az első foglalkozási főcsoport (Törvényhozók, igazgatási, érdekképviselői vezetők, gazdasági vezetők) nemek szerinti összetételében: a korábbi 35%-os női arány 40,2%-ra emelkedett. Ennek oka azonban nem abban keresendő, hogy 2007 és 2011 között nőtt a nők száma a csoporton belül, hanem abban, hogy a válság éveiben a kategóriában dolgozó férfiak száma több mint egyharmaddal csökkent. A nők tehát csak relatíve maradtak előnyösebb pozícióban. Ugyanakkor az összes többi szellemi foglalkozási csoportban csökkent a női arány. A nők arányának növekedése az első foglalkozási csoportban egyelőre semmilyen hatással nincs a magasabb szintű vezetői pozíciók betöltésének gyakoriságára.

1. táblázat: A foglalkoztatottak száma foglalkozási főcsoportok szerint, nemenként. Forrás: HCSO (2013, table 2.3.2).

Foglalkozási főcsoport	Női foglalkoztatottak (1000)		Férfi foglalkoztatottak (1000)		Nők aránya (%)	Nők aránya (%)
	2007	2011	2007	2011	2007	2011
1. Törvényhozók, igazgatási, érdekképviselési vezetők, gazdasági vezetők	99.7	88.2	183.4	130.5	35.3	40.2
2. Egyetemi, főiskolai képzettség önálló alkalmazását igénylő foglalkozások	297.8	324.2	232.4	281.4	56.2	53.5
3. Egyéb felsőfokú képzettséget igénylő foglalkozások	364.5	344.3	202.1	230.7	64.3	59.9
4. Irodai és ügyviteli (ügyfélforgalmi) jellegű foglalkozások	235.8	229.2	20.3	48.5	92.1	82,5
Szellemi foglalkozások összesen	997.8	985.9	638.2	691.1	61.0	58.8
5. Szolgáltatási jellegű foglalkozások	361.1	346.7	277.9	239.7	56.5	59.1
6. Mezőgazdasági és erdőgazdálkodási foglalkozások	27.6	31.0	74.8	76.7	26.9	28.8
7. Ipari és építőipari foglalkozások	104.9	46.4	650.3	520.2	13.9	8.2
8. Gépközelők, összeszerelők, járművezetők	127.7	164.0	347.7	350.6	26.9	31.9
9. Szakképzettséget nem igénylő (egyszerű) foglalkozások	158.2	179.0	123.9	168.7	56.1	51.5
Fizikai foglalkozások összesen	779.5	767.1	1,474.6	1355.9	34.6	36.1
0. Fegyveres erők, fegyveres testületek foglalkozásai	5.9	1.7	30.2	10.4	16.3	14.0
Foglalkoztatottak összesen	1,783.2	1 754.6	2,143	2 057.4	45.4	

A rendszerváltás utáni időszakban azt láthattuk, hogy a felsőszintű vezetői pozíciók körülbelül egy hatodában voltak nők, azon belül is a második vonalban, tipikusan helyettesi pozícióban (Nagy, 2001). Az elitekre vonatkozó 2009-2010-es reprezentatív vizsgálatokból Czibere azt a következtetést vonta le, hogy a kulturális, politikai és gazdasági elit egészében 17%-os súlyt képviselnek a nők (Czibere 2011).

Mivel a témában alig voltak szisztematikus adatfelvételek Magyarországon, longitudinális adatfelvételek pedig különösen nem, ezért a tőzsdén bejegyzett vállalatok adataira támaszkodhatunk, mert ezek elérhetőek az Európai Bizottság honlapján (2. táblázat). Ezek az adatok arra utalnak, hogy Magyarországon csökkent a nők jelenléte az igazgatótanácsi pozíciókban (EC 2012a), tehát Magyarország nemcsak nemzetközi összehasonlításban áll rosszul, hanem saját korábbi eredményeit is rendre alulmúlja. Ugyanakkor az is világos, hogy a mintában szereplő vállalatok száma nagy ingadozást mutat: míg az időszak elején vélhetően az összes tőzsdei vállalat adatát számba vették, addig az utóbbi öt év adatai már csak a tőzsdén jegyzett vállalatok sokkal kisebb részéről szólnak.

2. táblázat: Legnagyobb jegyzett cégek. Forrás: EC (2012a; 2013a)

Legmagasabb szintű döntéshozó testület						
	Cégek száma		Elnök		Tagok	
	Adatolható		Nők (%)	Férfiak (%)	Nők (%)	Férfiak (%)
2003	35	35	4	96	11	89
2004	38	35	2	98	9	91
2005	39	29	5	95	10	90
2006	39	28	5	95	12	88
2007	39	0	0	100	11	89
2008	14	14	0	100	16	84
2009	13	13	0	100	13	87
2010	13	13	8	92	14	86
2011	5	5	0	100	6	94
2012	11	11	0	100	5	95
január						
2012	11	11	0	100	7	93
október						

Éppen ezért relevánsabb, noha csak egyetlen időpontra vonatkozó képet kaphatunk abból a szociológiai elemzésből, amely a 2009-es évre nézte meg a tőzsdén bejegyzett vállalatok adatait. A kutatásban a cégek publikus adatbázisaiból állítottuk össze az igazgatótanácsokra mint operatív irányítótestületekre vonatkozó információkat (3. táblázat). Ezek az adatok megkülönböztetik a Budapesti Értéktőzsde A és B kategóriába sorolt vállalatait. Az A kategóriában a likvidebb, és szélesebb befektetői körrel

rendelkező társaságok, a B kategóriában a közepes és kis kapitalizációjú cégek jelennek meg.¹ Az adatok világosan utalnak a nagyon alacsony női jelenlét további belső tagoltságára. A legszembetűnőbb különbséget abban láthatjuk, hogy míg a legnagyobb vállalatok körében (A kategória) mindössze 4.3% volt a női jelenlét, a kisebb vállalatok (B kategória) esetében minden korábbinál sokkal magasabb számokat találunk. A nők tehát nullához közelítő eséllyel rendelkeznek akkor, amikor a magyar tőzsdén bejegyzett legnagyobb, legbefolyásosabb cégek igazgatótanácsi pozícióiról van szó, és egyértelműen ez a helyzet, ha az igazgatótanács elnöki posztját nézzük.

A másik feltűnő jellemző az, hogy a nők elsősorban az végrehajtó (16.5%) és nem a független (2.4%) pozícióban vannak a vizsgált vállalatok esetében. Ez utalhat arra is, hogy a nőknek akkor van az átlagosnál nagyobb esélyük az igazgatótanácsokba való bekerülésre, ha az adott cégnél már bizonyították rátermettségüket, és korábban is cégen belüli felsőszintű vezető pozícióban dolgoztak. Ezzel szemben a más szervezetekből meghívottak között, a független pozícióban elhanyagolható a jelenlétük, ami többek között a társadalmi kapcsolataik ápolásának hiányára, a kevésbé intenzív kapcsolatépítő tevékenységre is visszavezethető.

3. táblázat: *A nők aránya az igazgatótanácsokban 2009-ben Magyarországon.*

Forrás: Nagy (2012, 238).

Összesen	9.5%
A kategória	4.3
B kategória	20
Független	2.4
A kategória	2.2
B kategória	3.3
Végrehajtó	16.5
A kategória	6.2
B kategória	30.0

¹ Néhány példa a 2009-ben az A kategóriába tartozó vállalatokra: Állami Nyomda, EGIS, FHB, Graphisoft, MOL, ORCO, OTP, Rába, Richter, Magyar Telekom, TVK, Zwack. A B kategóriában kevésbé ismert vállalatok szerepeltek: Bookline, Budapesti Elektromos Művek Nyrt., ÉMÁSZ, Externet, Csepel Holding, Kulcs-Soft, stb.

A társadalom értékrendszere: a nemi kultúra

Most pedig nézzük meg, milyen nemi kultúra, elfogadott társadalmi rend húzódik meg a struktúra alatt! A kvantitatív és kvalitatív vizsgálatok a női vezetők elfogadottságának ellentmondásosságára mutatnak rá. A nemek közötti egyenlőségre vagy éppen a családon belüli szerepek betöltésére vonatkozó kutatások rendre arról számolnak be, hogy a magyar társadalom hagyományos elvárás-rendszerrel rendelkezik. Még ha némiképp növekedett is a női keresőtevékenység elfogadottsága és a kisgyermekes nők munkaerőpiacra való visszatérésének támogatottsága, a vélemények változatlanul a hagyományos szerepmegosztást támogatják (Pongrácz & S. Molnár 2011).

Még inkább így van ez, ha a női vezetők társadalmi elfogadottságáról van szó. Az elmúlt években önkormányzati és profitorientált szervezetekben egyaránt végeztünk kutatásokat. Mindkét esetben megkérdeztük a munkavállalókat, hogy milyen képpel rendelkeznek a női és férfi vezetőkről, és kiket tartanak alkalmasnak a vezetői szerepek betöltésére. Az önkormányzatnál 2004-ben készült fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetések során igen erős elutasításban részesültek a női menedzserek: karrieristának, férfiasnak, szinglinek jellemezték őket. Különösen a férfiak voltak elutasítók. A női vezetőkhez társított jelzők mindig negatívak voltak: kemények, kiszámíthatatlanok, befolyásolhatók, érzelmeik által vezéreltek. A vizsgált szervezetben elsősorban a hagyományos szerepmegosztást támogatták: a férfi legyen a vezető, a nő a beosztott (Nagy & Vicsek 2008).

Bár a profitorientált szervezetben 2011-ben árnyaltabb képet rajzoltak a nők menedzsmentben betöltött pozíciójáról, nem bizonyultak sokkal elfogadóbbnak itt sem (Vicsek & Nagy 2011). Különösen az alábbi eredményekre kell felhívni a figyelmet a kérdés szempontjából. A vizsgált vállalatnál a nők szakmai hozzáértését elismerték, sőt akár magasabb szintűnek is tartották, mint a férfiakét. A nők szakmai kompetenciáinak elismerése mellett ugyanakkor rendre megkérdőjelezték a vezetői képességüket. Különösen erősen támadták a női vezetőket két esetben. Egyrészt akkor, ha a gyermekük születése után néhány hónappal visszatértek dolgozni, ugyanis Magyarországon a szabályozások lehetővé teszik az akár három évig tartó, fizetett gyermeknevelési szabadságot. Ez akkor is támadás alapját képezte, ha a kisgyermekes nők a vállalat ösztönzésére tértek vissza dolgozni. Másrészt abban az esetben is nagyon éles kritika érte a női vezetőket, ha felsőszintű vezetői pozíciót töltöttek be. A magas szintű vezetői pozíciókban változatlanul a férfiakat látják szívesen, itt is erős tehát a „ha menedzser, akkor férfi” fogalompár elfogadottsága.

Ha ugyanakkor a szintén 2011-ben végzett Eurobarometer 376 (*Women in decision-making positions*) kutatást nézzük, nem látunk markáns eltérést az EU átlaga és a megkérdezett magyar lakosság véleménye között (EC 2012b). A lakosság 86%-a szerint azonos kompetenciát feltételezve azonos eséllyel kellene a nőknek is vezető pozícióba jutniuk. A magyar megkérdezettek a legjobban a vállalatok önszabályozásában bíznak, különösen a férfiak (39%), míg a törvényi előírás jelenti a második leggyakrabban elfogadott opciót. Az előnyben részesítés szabályozásának ötletét átlagosan több magyar fogadja el (83%), mint az európai minta egésze (75%), ami figyelemre méltó eredmény.

Ebben az esetben a (középkorú) nők voltak a legnagyobb támogatók (86%). A nők karrierjében álló leggyakoribb akadályként Magyarországon is két dolgot neveztek meg: a férfiakat és a családi feladatokat. Mindkét esetben messze többen jelezték ezt problémának, mint az Európai Unió átlaga. Az üzleti világot férfi dominancia jellemzi, akik nem bíznak eléggé a nőkben: EU: 76%; HU: 85%. A nőknek kevesebb a szabadsága a családi kötelezettségeik miatt: EU: 68%, HU: 83%.

Magyar válasz az európai kvótakedzdeményezésre

Nagyon ellentmondásos helyzetet láthatunk tehát: a közvélemény-kutatás adatai azt mutatják, hogy miközben a magyar társadalom nagyon hagyományos értékrendszerrel rendelkezik a családi feladatokra vonatkozóan, a válaszadók a vezetői pozíciókba való bejutás gátjaira érzékenyek és problematikusnak tartják azokat. A fókuszcsoportos szervezeti vizsgálatok viszont a női vezetők figurájának mélyen gyökerező elutasítását jelezték. Az ellentmondásos eredmények arra mutatnak rá, hogy a magyar lakoságnak nem feltétlenül van kiforrott és széles körben megvitatott álláspontja a kérdésről. Éppen ezért a véleményalkotás formálásában fontos szerepet játszanak a politikai üzenetek és a közpolitikai intézkedések.

Magyarországon nincsenek törvények vagy szabályozások a nők felsőszintű vezetésben való jelenlétéről. A Budapesti Értéktőzsde hírei között sem találunk erre vonatkozó információkat; a magyar kormány igyekezett biztosítani az Európai Bizottságot, hogy nem tudná támogatni a kvótajavaslatot. A magyarországi, tőzsdén bejegyzett cégek sem foglalkoztak az Európai Bizottság korábbi években megfogalmazott felvetéseivel. (Becslések szerint legfeljebb 20 magyar cég tartozna a kvótaszabályozás hatálya alá, tehát elsősorban szimbolikus jelentősége lenne az intézkedéseknek.)

Senki sem rajong a kvótáért – mondhatjuk bizonyosan, és ennek apró jeleit a magyar gazdasági sajtó híreiben érhetjük leginkább tetten. Az

ellenzők attól tartanak, hogy a pozíciók betöltésénél nem a rátermettség, hanem a pályázó neme számít majd, ezáltal diszfunkcionális rendszer alakulhatna ki. Nagyon sokan nem tartják helyénvalónak, hogy az állam vagy bármilyen más szervezet „felülről” utasítsa a vállalatokat, és egy nem piaci szereplő beavatkozzon a piaci viszonyokba. Ugyanakkor egyre többen hangoztatják, hogy méltánytalan az a férfiuralmi rendszer, amelyben háttérbe szorulnak a nők, és sem az egyenlő esélyek, sem a meritokrácia elve nem érvényesül.

Magyarország arról híresült el, hogy a nők szempontjait, támogatását látványosan figyelmen kívül hagyja, társadalmi párbeszédet nem folytat, a maskulin rendszer a nők és a szakmai szervezetek bevonása nélkül rutinból hárít, mintha tudná, mi felel meg a nőknek (és a férfiaknak). A külföldi tulajdonban álló vállalatok már mozgolódnak a kérdésben. Hogy mennyire lesznek eredményesek, az nemcsak rajtuk múlik, hanem a társadalom nyitottságán is. Ennek formálásában pedig hiba lenne lebecsülnünk a kormányzati üzenetek szerepét.

Felhasznált irodalom

- Czibere I. 2011. „Nők a kulturális, gazdasági és politikai elit tagjai között.” In Kovách Imre (szerk.) *Elíttek a válság korában. Magyarországi élíttek, kisebbségi magyar élíttek*. Budapest: Argumentum, 337-390.
- Eagly, A. H. & Carli, L. L. 2007. *Through the labyrinth. The truth about how women become leaders*. Boston: Harvard Business School Press.
- EC. 2012a. [Progress on Equality between Women and Men in 2011](#). Luxembourg: Publication Office of EU.
- EC. 2012. [Women in decision-making positions. Report \(Special Eurobarometer 376\)](#).
- EC. 2013a. [Board members](#). [Database of gender distribution among board members in the largest publicly listed companies]. *European Commission/Justice/Gender Equality*. Webpage. Letöltés: 2013. február 21.
- EC. 2013b. [National Factsheet: Gender Balance in Boards. Country: Hungary \(January 2013\)](#). Letöltés: 2013. február 23.
- Frey M. 1997. „Nők a munkaerőpiacon.” In Lévai K., & Tóth I. Gy. (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1997*. Budapest: TÁRKI, Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkársága, 13–34.

- HCSO. 2013. „[A foglalkoztatottak száma foglalkozási főcsoportok szerint, nemenként – FEOR'08 \(ezer fő\).](#)” *A munkaerőpiac alakulása Magyarországon.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal (www.ksh.hu). Letöltés: 2013. január 25.
- Juhász, B. 2012. *Orbán's politics – a gender perspective* [kézirat]. Budapest: Friedrich Ebert Foundation.
- Křížková, A., Nagy, B. and Kanjuo Mrčela, A. 2010 „The gender implications of labour market policy during the economic transformation and EU accession. A comparison of the Czech Republic, Hungary, and Slovenia.” In Klenner, Ch. & Leiber, S. (eds.) *Welfare States and Gender in Central-Eastern Europe (CEE).* Brussels: ETUI, 329-361.
- Nagy B. & Vicsek L. 2008 „The Evaluation of Male and Female Managers at a Local Municipality in Hungary.” *Gender in Management: An International Journal* 23:1, 36-50.
- Nagy B. 2001. *Női menedzserek.* Budapest: Aula.
- Nagy, B. 2012. „Women in management – the Hungarian case.” In Colette Fagan, María González Menéndez and Silvia Gómez Ansón (eds.) *Women on corporate boards and in top management: European trends and policy (Work and Welfare in Europe).* Basingstoke – New York: Palgrave Macmillan, 221-244.
- Pongrácz T. & S. Molnár E. 2011. „Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása.” In Nagy I. & Pongrácz T. (eds) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011.* Budapest: TÁRKI-NEFMI, 192-206.
- Powell, G. N. 1999. „Reflections on the Glass Ceiling: Recent Trends and Future Prospects.” In Powell, G. N. (ed.) *Handbook of Gender & Work.* Thousand Oaks, CA: Sage, 325–345.
- Vicsek, L. & Nagy, B. 2011. „[‘Nemek kultúrája’: előzetes eredmények egy multinacionális cég vizsgálatából.](#)” *TNTeF* 1:2, 39-70.

Susan Zimmermann

Közép-európai Egyetem (CEU)

A gender-rezsim és -küzdelem a magyar államszocializmusban¹

Jelen tanulmány a mellett érvel, hogy a fizetett és fizetetlen női munka, valamint a fizetett szociális gondoskodás és a szociális szolgáltatások közötti viszony és a viszony milyenségért folytatott társadalmi küzdelem meghatározó elemei voltak a magyarországi államszocialista gender-rezsimnek 1949-től az 1980-as évek végéig. A tanulmány a legfrissebb magyar kutatások eredményeire és az államszocialista periódus idején keletkezett dokumentumokra és kutatások eredményeire épül. Kísérletet tesz az államszocialista, fél-perifériális patriarchális társadalom úgynevezett „felzárkózási” periódusa nő- és gentertörténetének kiegyensúlyozott és inkluzív elemzésére, rámutat a felzárkózási kísérlet korlátaira, kihívásaira és eredményeire. Az államszocialista gender-rezsimet alakító szereplők és tényezők viszonyainak komplexitásából adódóan, a nőket eltérő módon érintette az államszocialista gender-politika és az érte folytatott küzdelem. A nők státusza, lehetőségei és gender-viszonyai osztály- és etnikai hovatartozásuk, valamint a gazdasági szektorban elfoglalt helyük szerint más és más volt. Általános tendenciaként megállapítható, hogy Magyarországon az államszocialista rendszer a család milyenségért és a gender-viszonyok elrendezésért folytatott küzdelem során a férfiak kiváltságainak tartalmi vagy közvetlen támadása elkerülése révén igyekezett csökkenteni, vagy legalább mérsékelni a társadalmi konfliktusokat és feszültségeket a magán szférában és azon kívül egyaránt.

Bevezetés

Az „államszocializmus” időszaka kétségtelenül drámai változásokat hozott a társadalmi nemekkel (továbbiakban: gender) kapcsolatos politikában és a gender-viszonylatokban a társadalom, a politika, a gazdaság és a kultúra kulcsfontosságú területein. Ám jelentős egyet nem értés és vita van e

¹ E tanulmány angol nyelvű eredeti szövege: Susan Zimmermann, Gender Regime and Gender Struggle in Hungarian State Socialism. *Aspasia. International Yearbook for Women's and Gender History of Central, Eastern and Southeastern Europe*, vol. 4, 2010, 1-24. Magyar fordításban először az *Eszmélet* folyóiratban jelent meg ((2012) 96, 103-131). (Fordította: Csala Károly) Jelen közlés az *Eszmélet*-ben megjelent szöveg gondosan átnézett és nyelviileg javított változata. A megjelentetés jogáért köszönet illeti az *Eszmélet* folyóirat Szerkesztőségét.

változások tényleges hatásáról, nevezetesen arról, milyen kapcsolat volt folytonosság és változás között a gender-politikában és a gender-viszonyokban az államszocializmus alatt; milyen kapcsolat volt a szocialista/kommunista emancipációs eszmény és az államszocializmus valósága között, tehát egyúttal a szocialista gender-rezsim jellegéről; az államszocialista gender-politika mögöttes indítékáról; végül pedig arról, miként vethető össze az államszocialista gender-politika eredményei és a nemek közti kapcsolatokban az államszocializmus alatt lezajlott változások a Nyugat-Európában vagy más nyugati országokban ugyanabban az időszakban végbement fejlődéssel.²

E tanulmány historicizáló és kontextualizáló (vagyis történeti-visszatekintő és korabeli összefüggéseket vizsgáló) megközelítést kínál az államszocializmus gender- történetéhez, hogy megvilágítson néhány szóban forgó kérdést a fenti vitákból. Közelebből megjelölve, úgy fogom föl és vizsgálom a magyar államszocializmust, mint a mezőgazdálkodó társadalomból egyfajta „utolérő fejlődésre” törekvés révén az ipari társadalomba való átmenet egyik történelmi változatát. Valamint olyan rendszernek tekintem az államszocializmust, mint ami történetileg férfidominanciájú társadalmakon alapult, és ezért át kellett dolgoznia ezt az örökséget. Kimutatom, hogy a változó kapcsolat a megfizetett és meg nem fizetett munka között, s az emiatt folyó küzdelem – miközben maga is változott az „utolérő fejlődés” folyamán – kulcsfontosságúként működött az államszocialista gender-rezsim alakításában. Továbbá, e rezsim fejlődése szoros kölcsönös kapcsolatban állt a nemi egyenlőtlenség és hierarchia körül folytatott csatározásokkal, s mindehhez a „női emancipáció” államszocialista fölfogása, politikája és realitásai szolgáltak háttérként.

A tanulmány három metszetben vázolja föl némely kulcsfontosságú vetületét a magyar államszocializmus gender-politikájának és viszonylatainak. Az első részben a fizetett és a meg nem fizetett női munka fejlődésének meghatározó elemeivel és a férfimunkához meg az „utolérő fejlődés” általános projektjéhez való viszonyukkal foglalkozom. A második részben azt firtatom, hogy a politikai irányelvek milyen mértékben és milyen módon járultak hozzá az idők folyamán a szociálpolitika és a gender-politika terén a megcélzott fejlődés logikájának kialakításához és így a gender-viszonylatok befolyásolásához és változásához. A harmadik rész a munka világában, a társadalmi életben és magánéletben létrehozott gender-viszonyok folytonosságából és változásából adódó konfliktusokat és a hatalmi viszonyokat tárgyalja.

² Példák: Wolchik et al. 1985; Hagemann & Michel 2006; Forum 2007, 197–246.

Megfizetett és meg nem fizetett munka

Magyarország a második világháború végén gyengén fejlett mezőgazdasági ország volt, némileg számottevő iparral. 1949-ben a dolgozó népesség ötvennégy százalékát foglalkoztatta a mező- és erdőgazdaság. Ez az arányszám a következő két évtizedben tizenöt-tizenöt százalékkal csökkent, majd 1990-ben már csupán tizenöt százalékra rúgott (*Magyarország népessége...* 1996, 88). Ugyanakkor a gazdaság aktív résztvevőinek teljes száma az 1949-es 4,1 millióról 4,8 millióra nőtt 1960-ra, kezdetben gyorsan, majd lassabban. A nők a gyűjtőpontjába kerültek annak a politikának, amely arra irányult, hogy fölgyorsítsa a népesség eladdig „nem dolgozó” csoportjai bevonását a formálisan is alkalmazottak körébe. A nők százalékaránya a munkaerőben az 1949-es 27-ről 1970-ben 40-re, 1990-ben pedig 44-re emelkedett. 1949-ben a női lakosság harmincöt százaléka számított a munkaerő részének, ez az arány 64 százalékra nőtt 1970-re, végül 69 százalékra szökött föl 1990-ben (*Magyarország Statisztikai...* 1991; *Magyarország Statisztikai...* 2008). A hátrányos helyzetű roma kisebbségben³ azonban (a következőkben e néven a Magyarországon élő „cigányok” minden csoportját értem), ez a szám sokkal alatta maradt a nőket összességben jellemző átlagszámoknak. 1970-ben csupán a dolgozó életkorban levő „romnja” (= roma nők) harminc százaléka volt formálisan alkalmazásban, s e szám még 1987-ben sem haladta meg a negyvenkilenc százalékot (viszont 1993-ra megint meredeken lecsökkent tizenhat százalékra) (Janky 2005, 136–148, különösen 139). Viszont az 1970-es évekre markánsan megnövekedett a nem Budapesten élő gazdaságilag aktív (ez volt a hivatalos szóhasználat) nők százalékaránya az összes gazdaságilag aktív nőkhöz viszonyítva. Ez részben a regionális iparfejlesztés elhatározott politikájának volt köszönhető, amely a női munkakínálat „elszórta maradótartalmából” származott előny kihasználására irányult (Zimmermann 1993, 234–249, különösen 243). Ennek dacára az alacsony képzettségű és kis településeken élő nők mégis csupán korlátozottan léphettek fizetett alkalmazásba. A roma nők szembeszökően alacsony foglalkoztatási szintje szorosan összefüggött avval a ténnyel, hogy a roma népesség arányait tekintve túlzottan nagyszámú volt Magyarországnak azokban a falvaiban és vidéki térségeiben, „ahol a szakképzetlen nők számára akkor is nagyon kevés tartós munkalehetőség adódott” (Havas &

³ Egy 1971-ben végzett reprezentatív fölmérés szerint ez a kisebbség számszerűleg megközelítően 320 000 egyént jelentett, vagyis 3,2 százalékát tette ki a magyar népességnek, miközben a három keleti megyében arányuk az 5 százalékot súrolta. 1993-ban a kisebbség 468 000 főt számlált, ami a lakosság 4,5 százalékának felel meg. Mindkét fölmérés „azokkal az egyénnel számolt, akiket a nem-cigány környezetük cigánynak tekintett”. (Kemény 1976, 9, 13 idézet is innen; Kemény é. n. 3.; *Magyarország Statisztikai...* 1995)

Kemény 1999, 430–441, különösen 435). 1979-ben a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) központi bizottsága ebben a jelenségben jelölte meg a roma nők alacsony foglalkoztatási szintjének okát (Mezey 1986, 266). Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében már 1973-ban is azt állapították meg, hogy a megközelítőleg 7500 munkaképes életkorú romából 1900-an (1300 nő és 600 férfi) készek volnának munkát vállalni. Ugyanakkor azt is számításba kellett venniük a hatóságoknak, hogy mind a roma férfiak, mind a roma nők kiterjedten foglalkoztak megfizetetlen munkával – a férfiak esetében például ilyen volt a tüzelőnek való fa gyűjtögetése a téli hónapokban – ami akadályozta szabályszerű foglalkoztatásukat (Gaál 1997, 1:122, 132).

Az a politikai irányelv, amelyik megteremtője és hajtóereje volt a törekvésnek, hogy a nők többségével munkaerőként számoljanak, szorosan kapcsolódott az „utolérő iparosítás” politikájához, amely az államszocializmus első évtizedeit jellemezte Magyarországon. A szomszédos nyugati országokkal való összehasonlításban mutatkozó gazdasági szakadék szűkítését kezdetben olyan politika folytatásával végezték, amely – különösen a korai években – a nemzeti jövedelem maximális hányadát forgatta vissza a magas munkaintenzitást igénylő fölhalmozási folyamat beruházásaiba, s később is annyit fordított ilyen célra, amennyi csak lehetséges volt a viszonylagos társadalmi béke fönntartása mellett (Delapina & Komlosy 1991, 93–129, különösen 101–103 és 112–114). E politika megvalósításához tetemes munkaerőt kellett mozgósítani a foglalkoztatás biztosítására a gazdaságilag döntő térségekben. Ezek a munkások és alkalmazottak kezdetben a munkájukkal előállított termék teljes értékének csak nagyon kicsiny részéhez jutottak hozzá saját fogyasztásuk és „újratermelésük” céljára. A női munkaerő mozgósítását egyfelől az állami „munkaerő-irányítás” rendszere révén érték el, ezt azonban különösen az 1950-es évek elején munkás-„toborzó” kampányokkal és egyéb intézkedésekkel is megtámogatták (Zimmermann 1993, 237–238; Palasik 2005, 78–100). Ám a nagyon alacsonyan tartott bérszínvonal miatt számos családban férjnek és feleségnek egyaránt fizető állást kellett vállalnia.

A nők fizetett munkába állítására irányuló mozgalom semmiképp sem járt együtt a gender-szegregáció és rétegződés csökkenésével a munkaerőpiacon (Zimmermann 1993, 237–238). Pest-megyében – vagyis a főváros körüli régióban, magának Budapestnek a kivételével – reprezentatív fölmérést végeztek az 1970-es évek elején a munkaerő (amelynek hatvan százaléka budapesti munkahelyre „ingázott”) átlagos munkahelyi és életkörülményeivel kapcsolatosan; ez a kutatás megállapította, hogy például míg a férfi munkaerő negyven százaléka szakképzett volt, addig a nőknek csupán tizenöt százaléka rendelkezett olyan képzettséggel, amelynek hasznát

vehette. „Súlyosbítja a helyzetet, hogy a női szakmunkások egytől-egyig a textiliparban, a ruházati iparban, a cipőiparban és az élelmiszeriparban helyezkednek el, vagyis olyan területeken, ahol a szakmunkások keresete az átlagnál jóval alacsonyabb” (*Pest megye...* 1971, 9, 21). 1960 és 1990 között a szakképzett kétkézi munkaerőnek csupán tíz százaléka volt nő a mezőgazdasági szövetkezetekben, miközben a betanított és a szakképzetlen munkaerő arányszáma a negyvenhez közelített. A nők munkája itt főleg a női munka hagyományos területeire összpontosult, nevezetesen leginkább a veteményezésre, ahol is a munkaerő kétharmadát nők adták 1980-ban (Asztalos Morell 1999, 403, 410). A férfiak és a nők jövedelme között is tág szakadék tátongott évtizedeken át az iparban, a mezőgazdaságban és a szolgáltató szektorban. A nők a férfiak fizetésének hetven százalékát vagy még kevesebbet keresték meg (Zimmermann 1993, 237–238). Egy pillantás a jövedelemmegoszlásra roppant világosan leleplezi a nők rovására fönntartott gender-diszkriminációt. 1980-ban a nők hetvenöt százaléka, a férfiaknak pedig harmincöt százaléka keresett az országos átlag alatt. Viszont a férfiaknak tizennyolc százaléka, a nőknek pedig mindössze három százaléka keresett az átlagosnál 150 vagy még nagyobb százalékkal többet (Ferge kézirat 21). A nőket sújtó diszkrimináció egyik formája volt az, hogy továbbra is nemkívánatos szexuális közeledéssel és olyan ajánlatokkal kellett szembenézniük, amelyek esetében a különleges álláslehetőségekért szexuális szolgáltatásokkal kellett fizetniük (Horváth S. 2005, 288–299, különösen 296–297).

Sok nő, aki a mezőgazdasági szövetkezetekben talált alkalmazást – ezek tevékenységét is magukban foglalják a fenti statisztikák – különösen nehéz helyzetbe került. A mezőgazdaság kollektivizálásának az államszocializmus korai időszakában erőltetett és részben erőszakos kezdetei után 1956-tól a szövetkezetek állandó növekedésének szakasza következett. A magán- és a kollektív termelés szimbiózisa, amelyet kezdetben átmeneti modellnek szántak, s amelyik a dolgozókat formailag szövetkezeti tagokra és „kisegítő családtagokra” osztotta, a szövetkezetek alapvető szerkezetévé intézményesült, s több évtizedig fönntmaradt (Asztalos Morell 1999, 3. fejezet). 1970-ben és 1980-ban a nők aránya a mezőgazdasági munkaerő 40 százalékára rúgott a mezőgazdaság ún. szocialista szektorában, vagyis a szövetkezeti és állami gazdaságokban. Mind a termelőszövetkezetek gazdaságilag aktív tagjai, mind pedig a szövetkezeti alkalmazottak között ugyanebben az időszakban a nők számaránya csupán mintegy 30 százalékot ért el, és sokukat alacsony színvonalú munkára alkalmazták a szövetkezeti adminisztrációban. Az aktív „kisegítő családtagoknak” azonban 94 százaléka nő volt 1970-ben és 98 százaléka 1980-ban. Tudjuk, hogy 1962-ben ezek a nők csupán átlagos munkanapjuk nagyon kicsiny részét töltötték fizetett

munkával, miközben megközelítőleg a munkanap harmadát fordították mezőgazdasági (háztáji) magán-termelésre (Asztalos Morell 1999, 395–401, 422–443, 444–445; Kovácsné Orolin Zsuzsa 1976, 205–224, különösen 218). Tehát, a szövetkezetek belső szerkezete évtizedeken át, továbbra is, ellentmondott a nők és a férfiak számára formálisan egyenlő bánásmód biztosítása felé haladó, uralkodó trendnek.

Egyáltalában, a „valóságosan létező” szocializmus alatt a (jövedelmező állás értelmében vett) munka világában a „két kereső – egy családi jövedelem” (valójában: „egy kereső férfi és egy kereső nő – egy családi jövedelem”) gazdasági modellje volt uralkodó. Így lehetett mérsékelt költséggel két munkást hozni a piacra – ami nagyon is fontos volt a munkaintenzív „utolérő fejlődés” terve számára. Ezek a két keresővel számoló családok meglehetősen szerény – ámbár a lakosság nagy része számára biztos – megélhetést élveztek. Az 1960-as évektől fogva elviselhető és fokozatosan javuló életfeltételeket biztosítottak a lakosság nagy többségének. Ugyanakkor a foglalkoztatás világának, amelynek részét alkotta ez a családonkénti két kereső személy, a meghatározó jegye volt a folytatódó, gender-egyenlőtlenség. A fizetett munkára – mégpedig a társadalmi részesedéshez kulcsfontosságú követelményt jelentő fizetett állásban végzett munkára – való egyenlőtlen esély változatlanul fennállt a nők között, különösen a vidéken vagy kis községekben élők és a városiak között, valamint a lakosság többségének nőtagjai és a roma nők között. Ténylegesen a két csoport közti távolság a valóságban még tovább növekedett, legalábbis a szocializmus első évtizedeiben.

Tehát a fizetett munkába való bevonás sok változást hozott a nők életében, de kevés gender-egyenlőségűséget. Sivárabb a kép, ha a meg nem fizetett munka terén bekövetkezett fejleményeket nézzük, beleértve egyik-másik efféle munka fizetett gondozási munkává történő átalakulási folyamatát. Az államszocialista Magyarországon feszült volt a viszony e fejlemények és a gender-viszonylatok, valamint a nők fizetett munkája között. A következők tárgyalása során a „meg nem fizetett munka” kifejezést használom minden háztartásbeli tevékenységre és minden olyan mezőgazdasági munkára, amelyet a háztartásokban magánfogyasztás vagy kispiaçi árucsere céljára végeztek a szocialista mezőgazdasági szektoron kívül. Ezeket a munkaféleségeket nem tüntették föl a nemzeti termék szabványos kimutatásaiban. A „fizetett munka” kifejezés magában foglalja azt a fizetős gondozói munkát, ami az olyankor előálló tevékenységeket is jelenti, amikor az úgynevezett „reproduktív munka” részben átnyúlik a látható gazdaságra, vagyis részévé lesz az állam, a kollektívák és a vállalatok égisze alatt folyó munkának; és/vagy amikor közvetlenül a piacon adnak-vesznek fizetett gondozói munkát.

Az államszocialista Magyarországon, ahogyan más államszocialista országokban is, a folytonosságnak két szorosan összefüggő aspektusa játszott fontos szerepet a meg nem fizetett munkával kapcsolatos politika alakulásában. Az első volt a foglalkoztatásra alkalmas népesség e meg nem fizetett tevékenységekből való kiváltásának fokozatos folyamata. Csakhogy ennek a meg nem fizetett munkának fizetett foglalkoztatássá való átalakítására tett erőfeszítések – akár bölcsődék, üzemi étkezdék vagy a szociális ellátás hasonló formáiban, akár munkatakarékos háztartási eszközök gyártása és árusítása révén – nem tudtak lépést tartani a fizetett alkalmazásra lépő nők áradatával úgy, hogy csakugyan megszabadítsák őket a meg nem fizetett munka terhétől, amiként ezt a totyogó és az iskolás kor előtti gyerekek számára kiépített gyermekgondozói létesítmények elterjedésének számai mutatják. 1950-ben az óvodás korú gyerekek 26 százaléka járt valóságosan óvodába. A következő évtizedben ez a szám 10 százalékkal nőtt, az 1960-as és 1970-es években pedig évtizedenként további 22 százalékkal, s 1980-ra 87 százalékot ért el. A háromévesnél kisebb gyerekeknél a kezdőpont rendkívül alacsony volt, alig több, mint egy százalék, s azután 1980-ra is csupán 60 százalékgig emelkedett (Lampland 1989, 306–322, főként 313). Különösen föltűnő volt a gyermekgondozási létesítmények hiánya a kisközségekben és falvakban, amelyek, lévén hogy a roma népesség aránytalan százaléka él az ilyen községekben és a gyerekeik száma átlagon fölüli, jelentősen hozzájárult a foglalkoztatás alacsony színvonalához a roma nők között (Mezey 1986, 266). 1962-ben a „kiszegítő családtagok” gyanánt osztályozott nők a mezőgazdasági szövetkezetekben munkaidejük több mint kétharmadát fordították háztartásbeli föladataikra, beleértve a gyermekgondozást. Ezeknek a tevékenységeknek a beszámításával munkanapjuk átlagban 11,2 órára emelkedett, s ők ezeknek a háztartásbeli köteleességeknek az aránylag széleskörű elfogadásáért gender-egyenlőtlenséggel fizettek a fent említett szövetkezetekben.⁴ A gyermekgondozási létesítmények szűke az 1960-as években a bölcsődéknél olyan drámai túljelentkezéshez vezetett, hogy számos anya, miután anyaságának ideje lejárt, kénytelen volt beletörődni, hogy fizetés nélkül marad gyakran hónapokon át. A hatvanas évek derekán az anyák átlagosan csupán a szülés utáni év 40 százalékát töltötték hivatalosan fizetett alkalmazásban az üzemben vagy a hivatalban (Zimmermann 1993, 239). Egyáltalában, a lassú haladást a nők tehermentesítésében a gyermekgondozási és egyéb háztartási munkák alól tekinthetjük úgy, hogy tudatos gazdaságpolitikai döntések okozták, amelyek a gyors utolérő iparosítást célozták. Ennek a prioritásnak két fontos következménye volt: először is, a lemaradás a fogyasztási javak gyártását serkentő

⁴ E számítást illetően lásd: Asztalos Morell 1999, 422.

beruházásokban, illetve olyan szolgáltatások és munkaféleségek megteremtésének halogatása, amelyek arra irányultak volna, hogy megkönnyítsék a meg nem fizetett tevékenység bevonását a látható gazdaságba.

Másodszor pedig, hogy mindenekelőtt a nők fizették meg e késlekedés árát. A háztartásbeli kötelességek újraosztása a tisztességesebb munkamérleg kedvéért legfőljebb csak homeopátiás dózisokban történt meg. Az 1960-as évek derekára a nők a kék- és fehérgalléros alkalmazottak háztartásaiban átlagosan 3,8 óra házimunkát végeztek naponta, míg a férfiak 1,4 órát. Még ha számításba vesszük is, hogy a nők kevesebb időt töltöttek fizetett állásban, akkor is jelentős különbség maradt fenn az átlagos munkaterhelésben. A fehérgallérosok háztartásaiban a férfiak 3,7 óra szabadidőt élveztek naponta, a nők evvel szemben három órát, míg a kék-gallérosok háztartásaiban ez az arány 3,2 óra volt a 2,2 órával szemben (Zimmermann 1993, 240). Ez a kiegyensúlyozatlanság a háztartásokban a két nem között évtizedeken át tág körben változatlan maradt. 1977-ben, munkaórákban számolva és a népesség 18 évestől a 69 évesig terjedő életkori sávjára vetítve, a házimunka 74, míg 1985-ben 75 százalékát végezték a nők (Frey 1996, 9–85, különösen 23).

A „két kereső – egy családi jövedelem” szocialista családmódjelle a valóságban „egy férfi kereső – egy női kereső és egyben meg nem fizetett házvezetőnő – egy családi jövedelem” módjellének bizonyult. Ez azt is jelentette, hogy az egyedülálló anyákra, akiknek száma egyre nőtt, különös nyomás nehezedett (*Az MSZMP Központi...* 1974, 533). Fodor Éva leírja, hogy a Párt ideológiájában hogyan tükröződtek vissza azok a nőkkel szemben támasztott túlzott mindennapos követelmények, amelyek ebből a politikából következtek. A párt szemszögéből ezek a nők „elmaradott”-nak tündtek, és – még – nem lehetett „rájuk bízni” fontos feladatokat (Fodor 2003, 141–145).

Jóléti és társadalompolitikai intézkedések

A magyar államszocializmus társadalmi nemekkel kapcsolatos szociális és társadalompolitikája együttesen a következőkre összpontosított: a nemek jogi egyenlősége, rugalmasan alkalmazott, de kategorikus családközpontúság, valamint a jóléti politika prioritása az állást betöltő munkavállalók számára. Ezek az elvek egybetartozón maradtak fenn egészen az 1980-as évekig, tekintet nélkül a szociális és jóléti politika törekvéseinek a népesség úgynevezett „improduktív szektoraira” való fokozatos kiterjesztésére és bizonyos változásokra abban a társadalmi nemeket illető szokásrendben, amelyik engedte a nemek eltérő elbírálását (Zimmermann 2001, 211–237).

Az 1952-ben a házasságról, a családról és a gyámügy átszervezéséről hozott új törvény mérföldkövet jelentett a genderrel kapcsolatos szociálpolitikában. A törvény célkitűzései közé tartozott, az 1. bekezdés szerint, hogy „biztosítsa a házasságban és a családi életben a nők egyenjogúságát”, valamint védje a „... család intézményét” és a dolgozó anyákat (1952/4 törvény 1953, 52–69, különösen 52). A törvény valamennyi szakasza szorosan ezeket az elveket követte, és ültette át konkrét szabályokba. A különböző cikkelyek, amelyek nemcsak a gyerekekről, hanem az idős szülőkről történő gondoskodás kötelezettségeit is számba vették, nagymértékben azon az eszmén alapultak, hogy az ellátás dolga elsősorban az elemi és a tágabb családé. Az állam csakis minden egyéb kapcsolat hiánya vagy kudarca esetén vállalta a felelősséget. Ugyanakkor az úgynevezett „gyámhatóság” – vagyis az árvák, elhagyott gyerekek stb. – fölött őrökdő és a szülői gondoskodást fölügyelő állami testület – messzemenő beavatkozási és döntési jogokat szerzett bizonyos területeken. Végül, de nem utolsósorban, a házasságban vagy azon kívül született gyerekek végre egyenlő jogokhoz jutottak.⁵

A gyorsan növekvő Budapest kerületi gyámhatóságainak képviselői, legalábbis az államszocialista hatalom első két évtizedében, valóban éltek tekintélyükkel. Az 1952-ben elfogadott törvényben szándékoltak szerint a családnak több szinten kellett kötelezettséget vállalnia. A jóléti szervek magasan díjazták a család mint a társadalomszervezet alapegysége egyben tartását vagy azoknak a funkcióinak a fönntartását, amelyeknek válás után is tovább kellett működniük. A hatóságok rendíthetetlenül a családot, s ha kellett, a tágabb családot tették elsődlegesen felelőssé a szociális problémák intézéséért. A jóléti szervek alkalmazottai kitartó erőfeszítéssel, fáradhatatlanul vadásztak azokra az apákra, akiknek a gyerekei egyedülálló anyjukkal éltek, hogy rákényszerítsék őket, vállalják hivatalos társadalmi és pénzügyi felelősségüket félrelépésükért. Minden követ megmozgattak azért is, hogy a meglévő rokonsági háló átmenetileg a segítségére legyen az anyáknak és a gyerekeknek. Másfelől nem vettek tudomást a nők arra irányuló próbálkozásairól, hogy titokban tartsák az apa kilétét, vagy hogy távol tartsák és függetlenedjenek tőle, valamint rövid úton elutasították azt is, ha a lehetséges apák, a felelősséget elkerülendő, „promiszkuitással” vádolták a szóban forgó nőket (Haney 2000, 109–122, különösen 110–117).

A szociálpolitikában általában az az elv, hogy az állam, ill. a közösség csak akkor segít, amikor az illető családja erre nem képes (a szubszidiaritás elve) évtizedeken át központi szerepet játszott, ahogyan kitűnik a Magyarország dél-keleti szélén fekvő egyik faluról az 1980-as években

⁵ Ez utóbbi rendelkezés a Népköztársaság első napjaiban kezdődött törvényhozási reformfolyamat betetőzése volt. (1952/4 törvény 1953, 52–69; Mikos 1986, 433–444)

készült empirikus tanulmányból. Nemcsak szabályozatlan és gyakran nem elégséges helybeli jóléti támogatást osztogattak rendkívüli szükség esetén, hanem rendszerint szigorú vizsgáldás előzte meg – családstruktúráról, családi összjövedelemről és más család alapú kritériumokról – a juttatási díj megállapítását (Horváth Á. 1999, 409–429).

A fizetett alkalmazásban állók szociálpolitikai privilegizálása jellemezte a szocialista jóléti politikát egészében véve is, meg a nemek vonatkozásában különböző területeken is. Példa erre az 1953-as első szocialista óvodai törvény, amely éppúgy szorosán a családban történő gondoskodás kötelezettségének eszméjére támaszkodott, mint az 1952-es családtörvény. Az óvodai törvény leszögezte, hogy a gyerekek két és fél éves koruktól csak akkor jogosultak óvodai helyre, ha mindkét szülőjük (vagy a gondozásukért felelős személyek, különösen az egyedülálló anyák) fizetett állást töltenek be, és „a gyermek gondozását egyéb módon biztosítani nem tudják” (1953/3 törvény 1953, 4–5; Bicskei 2006, 151–188, különösen 165). Gyakran a vállalati vagy szakszervezeti bizottságok voltak felelősek a jóléti kifizetések elosztásáért, és a jóléti szolgáltatásokat magukon a munkahelyeken nyújtották. Az 1950-es években a helyi tanácsok mellett számos vállalat is saját óvodát tartott fenn (Bicskei 2006, 170). A jóléti rendszer kiterjesztésével s e rendszer irányváltásának köszönhetően, az állam mint jóléti gondoskodó fontossága évtizedeken át nőttön-nőtt.

A jóléti juttatások összekapcsolása fizetett alkalmaztatással különböző formákat öltött, és fontos politikai funkciókat töltött be az államszocializmusban. Ebben a rendszerben a népesség munkára való hajlandóságát nem a munkanélküliség rémével és az ebből fakadó kétségbeeséssel tartották fenn. Még a „közveszélyes munkakerülés” hírhedt paragrafusát is csak akkor szándékoztak alkalmazni, ha a munkát kerülő személy valamilyen büntetendő tevékenységből próbált megélni, mint amilyen a lopás, a prostitúció vagy a tiltott szerencsejátékok ilyen-olyan formája (jóllehet a szóban forgó törvénycíkket a politikailag nemkívánatos személyek zaklatására is föl lehetett használni) (1978/4. törvény 1979, 34–239, különösen 67 és 203; Horváth S. 2005, 290–292, 298). Ilyen körülmények között a jóléti juttatások és a munkáltatás közötti kapcsolat kulcsfontosságú elemmé lépett elő a munkára való hajlandóság, mint a szocialista állam központi értéke fönntartásában és előmozdításában. A bölcsődék és óvodák pénzügyi és igazgatási decentralizálása, például, ami ennek a politikának a következménye volt, tekintélyes teret adott olyan szereplők manővereihez, akiknek súlyuk volt e téren a helyi politizálásban. Az 1950-es években, például, a nehézipar területén működő vállalatok, tehát azon a területen, amelyikre a legnagyobb súlyt fektették az utolérő iparosítás lendületében, jelentősen több jóléti alap fölött rendelkeztek, mint a

könnyűipariak. Mégis, a vállalatok általában a náluk alkalmazott munkaerő gender-megosztásához s a gyermekgondozás terén tapasztalható nem szerinti munkamegosztáshoz rendelték ezeknek az alapoknak a fölhasználását. Így aztán a könnyűipari üzemek, amelyekben nagyszámú gyermeces asszonyt alkalmaztak, jóval könnyebben tudtak magas minőségű gyermekgondozói előnyöket nyújtani, mint ahogy a nehéziparban lehetett volna, ahol föltehetőleg inkább férfiakat alkalmaztak (sok esetben ezeknek az asszonyoknak a férjeit) (Bicskei 2006, 173–174). Ez és a hasonló trendek a jóléti és a szociálpolitikai területeken fölerősítették helyi szinten az egyenlőtlen gender-viszonyokat, amelyeket az államszocializmus örökölt a múltból, és amelyekkel szemben az államszocialista politika csak imitt-amott vette föl a kesztyűt.

Fontos elmozdulások jelezték a munkás- és jóléti politikában már az 1960-as években, hogy – főleg a gender-problémák miatt – megindult a korábban föltétlen alkalmaztatás-orientált államszocialista politikai irányzat fölpuhulása. Ezek az elmozdulások egy új szociálpolitikai irány ellenáramában zajlottak le, amely kezdte számításba venni a társadalomnak azokat a különös érdekeit és csoportjait, amelyek nem kapcsolódtak szorosan a fizetett munka államszocialista világához. Ezek a más irányba mutató változások már a gender tekintetben releváns szociálpolitika újabb szakaszát jelölték, s nyilvánvalóan hozzátartoztak egy részben megváltozott gender-rezsim felé vezető irányváltáshoz. Egy központi pártutasítás 1970-ben összefoglalta a létező egyenlő bánásmód politikájának eredményeit, és irányt szabott egy rákövetkező kormányhatározatnak, amely részletezte a jövő feladatait. A kormány pontról pontra előírta, hogyan lépjenek föl a különféle felelős testületek különböző szinteken és záros határidőn belül a nőket sújtó fizetésbeli diszkrimináció ellen, s hogyan növeljék a nők részvételét a folytatólagos képzési programokban és döntéshozási folyamatokban. Ugyanakkor azonban annak szükségét is hangsúlyozta, hogy tudatosabban kell törődni „a nők kettős elfoglaltságával, régebbi és újabb keletű problémáikkal”, és gondosabban kell számításba venni a nők „sajátos problémáit”, mint a múltban. Az éjjeli műszakban dolgozó nők helyzetét „fokozatosan” javítani kell, és „csökkenteni” kell az egyedülálló anyák, valamint a többgyermeces asszonyok éjjeli műszakját („Az MSZMP Központi...” 1970, 525–526; 1970/1013 kormányhatározat 1971, 266–268).

Az első politikai lépéseket ebben az irányban, beleértve a gender szerinti differenciálást a foglalkoztatásban és a jóléti politikában, már az 1960-as években megtették. Az irányváltás központi része a *gyermekgondozási segély* (GYES) bevezetése volt 1967-ben, ami lehetővé tette azoknak az anyáknak, akik teljes munkaidejű állásban voltak legalább egy éve, vagy dolgoztak 12 hónapot a megelőző 18 hónapos időszakban, hogy otthon

maradjanak a gyermek születését követő két és fél évben. Ez elérhető volt a mezőgazdasági szövetkezetek nőtagjainak és alkalmazottainak is, akik a megelőző két évben a szövetkezetben teljes idejű munkában vettek részt legalább 120 napon át (a családirag háztájiban előállított és a szocialista agrárszektorban eladott terméken végzett munka szintén ide számított, viszont a háztartásban végzett munka nem). „Kisegítő családtagoknak” nem járt juttatás. Később a GYES-en tölthető maximális gondozási idő meghosszabbodott, és fokozatosan rugalmasabbá váltak igénybe vehetőségének követelményei. Ezen fölül 1982-től alternatív módon az apák is igényelhették a segélyt a gyermek első születésnapjától kezdve. A megállapított segély értéke, amely kezdetben egy fiatal dolgozó nő átlagkeresetének 40 százalékára rúgott, a következő évtizedekben fokozatosan csökkent; a fizetéshez viszonyított juttatások bevezetését is elvetették a pénzügyi források hiánya miatt. Akik segélyt húztak, nem voltak jogosultak bölcsődei vagy óvodai helyre a gyerek számára, idősebb gyermekek csak nagy nehézségek árán voltak elhelyezhetők óvodákban vagy iskolai napközikben. 1968-tól a nők jogosultak lettek egy sor jóléti juttatásra, beleértve a GYES-t is, ha mezőgazdasági szövetkezetekben a szövetkezetben belüli és saját mezőgazdasági termelésükben több mint 100 munkanappal rendelkeztek egy évben (tízórás munkanappal számolva). Férfiak számára a minimális követelmény 150 nap maradt (1967/3 kormányrendelet 1968, valamint 1967/1 mezőgazdasági... 1968, 289 és 505; 1982/10 minisztertanács... 1983, 309–310; Adamik 1991, 115–145, különösen 120–126; Asztalos Morell 1999, 71, 396).

Az 1967-es GYES előtt nem létezett semmilyen fizetett szabadság semmilyen szociális helyzetű anya számára, eltekintve a rövidlejáratú fizetett szülési szabadságtól.⁶ Az új intézkedés azonban a valóságban nem kapcsolt be minden nőt a kiterjesztett juttatások körébe. Sőt, jelentős hátránnyal sújtotta a roma és más nőket, akik csekély iskolázottsággal bírtak, és falusi térségekben laktak. Minthogy a forma szerint állásban levő nők a romák között szám szerint sokkal kevesebben voltak a többiekhez viszonyítva, jóval kevesebben voltak jogosultak az új juttatásokra. Ez teljesen összhangban volt a pártvezetés fölvázolta távlattal és a roma népességre vonatkozó hivatalos politikával, amelyről heves viták folytak a vezető intézményekben és testületekben az 1960-as évek óta. Közhelyes vitatéma volt, hogy miért halad olyan lassan a romák bekapcsolódása a szocialista modernizációs tervekbe és ebből következő asszimilációjuk; a szorgalmazott megoldás most az volt,

⁶ A társadalombiztosítással rendelkező anyákat tizenkét heti bér, valamint anyasági segély illette meg 1953-ban. A fizetett bér időtartamát a későbbiekben meghosszabbították. (1951/7 törvényerejű rendelet é. n., 56–68, különösen 64; 1952/2 SZOT-szabályzat 1953, 462–481, különösen 472–473)

hogy elsőbbséget kell adni e népesség szabályos munkába állításának. Az 1970-es évek második felében a kormányzat hivatalosan hangsúlyozta, hogy ezek a politikai intézkedések nemcsak a fiatal romákra, hanem a roma nőkre is vonatkoznak. A vita másik aspektusa vitát gerjesztett a roma népességről a demográfiai politika viszonylatában, s avval kapcsolatosan, hogy meredeken csökkent a születési arányszám az 1960-as években. Általános egyetértés volt abban, hogy a roma családokban a népesség többi részéhez képest szembetűnő módon magas születésszám negatívan befolyásolja életszínvonalukat. A különböző intézkedések a roma népességgel kapcsolatosan és az ide kapcsolódó politikai viták világossá tették, hogy a roma nőknek a munkaerő-piaci becsatlakoztatására irányuló politikai célkitűzés prioritást élvez az anyák arra bátorításával szemben, hogy otthon gondozzák kisbabáikat és kisgyermeküket (Varsa 2005, 197–217, különösen 206–214). A munkaerőpiac részének lenni követelmény volt – és a GYES 1967-ben történt bevezetése után is az maradt – ahhoz, hogy a nők profitálhassanak „sajátos” érdekeik állami elismeréséből. Az újszülöttek és a kisgyermek otthoni gondozásának velejárója volt, hogy időlegesen kilépnek az álláspiacról, és bizonyos, hogy ezt nem a fizetett alkalmaztatás alternatívájának szánták.

A gyermekgondozási segélyre jogosultak hamarosan nem várt magas és egyre növekvő számban kezdték ezt igénybe venni, különösen a kevésbé iskolázott, kevésbé szakképzett és alacsony keresetű nők (Zimmermann 1993, 242–243; Haney 2002, 107). 1985-ben egy újabb gyermekgondozási segély, a gyermekgondozási díj (GYED) bevezetésére is sor került. A jogosultságot megint csak a gyermek születése előtti fizetett állás betöltéséhez kötötték, de a jogosultság időszaka rövidebb volt, és a segély kapcsolódott a keresethez, azoknak a szakembereknek a nézeteihez igazodva, akik a szociális juttatások differenciálása mellett kardoskodtak (1953/25 törvényerejű..., valamint 1985/1 minisztertanács... 1986, 101, 224–228, különösen 224–225; Adamik 1991, 120–126). Apák a gyermekük első születésnapja után váltak jogosulttá erre a segélyre.

A munkához kötött szociálpolitikában a nők „sajátos problémái” kapcsán – ezt a megfogalmazást használta az 1970-es kormányhatározat – sem előtte, sem utána nem szerepelt napirenden komoly megfontolás tárgyaként sem az állami, sem a pártvezetés, sem pedig akármely más szociálpolitikáért felelős testület előtt a házimunka újraelosztása, ami kiterjedt volna a férjre vagy a partnerre. Ellenkezőleg, 1953-ban egy házimunkanapot vezettek be a „dolgozó nők” számára. Állásban levő asszonyok, akiknek két vagy több tizenéves aluli gyermekük volt, most jogosultak lettek „a háztartás ellátása érdekében” egy fizetetlen szabadnapra havonta, amennyiben igényt tartottak rá (1953/25 1953, 30–37, különösen

34). Ez az intézkedés erősítette a megfizetetlen házimunka női kötelességként megrögzült eszméjét. A Központi Statisztikai Hivatal 1962-ben közzétett egyik jelentése nem meglepő módon úgy fogta föl a házimunkát, mint ami a legközvetlenebb értelemben vett női munka, amennyiben a férfiak ebben való közreműködését csak mint lehetséges „segítség” vette számításba (Zimmermann 1993, 240, idézet is). Még a *Magyar Nők Demokratikus Szövetsége* is (a továbbiakban MNDSZ), a nők központi szervezete az államszocializmus korai éveiben, csak merőben mellékes témaként foglalkozott a házimunka újraosztásával a két nem között (Goven 1993, 46). Csak 1970-ben történt meg, hogy a fent említett központi párt dokumentum a nőpolitika jövőjéről – jöllehet még a családtagok „nagyobb segítségére” utalt – kereken úgy fogalmazott, hogy „a fiatalabb nemzedékhez tartozó férfiak jobban bekapcsolódnak a családi munkamegosztásba” („Az MSZMP Központi...” 1970, 535). Ámde „a családi munkamegosztást” tekintve, éles ellentétben egyéb területekkel, amelyekkel a pártutasítás és az idevágó kormányhatározatok foglalkoztak, a különböző igazgatási és döntéshozó testületeknek szóló instrukciókból elmaradt a világos eligazítás arról, hogy a gyakorlatban mit kell tenni ahhoz, hogy a probléma megszűnjön. Még ahol a dokumentumok említést tettek is a szükséges intézkedésekről avégett, hogy változás történjék a tudatban, magáról a háztartásbeli munka egyenlőtlen elosztásának problémájáról a továbbiakban sem esett szó („Az MSZMP Központi...” 1970, kiváltképp 535; 1970/1013 Kormányhatározat 1971, 266–268).

Ennek megfelelően évtizedeken át a hivatalos szociálpolitika a gyermekgondozás terén a nők végezte házimunka ésszerű elrendezésére, a házimunka különböző eszközökkel történő egyszerűsítésére és fizetett gondozási munkává való átalakítására figyelmezett (Goven 1993, 50–51). 1951-ben a női foglalkoztatottság kiterjesztésére irányuló kampány részeként fokozottan fontos feladatává nyilvánították a szociálpolitikának a „nők fölmentését a házimunka alól”. A főntebb említett 1970-es kormányhatározat „a nők gazdasági és szociális helyzetének javításáról” szintén ezt célozta meg. Lényeges rendszabályok és hivatalos beszédek burkoltan mindig azt föltételezték, hogy a házimunka, amennyiben ezeket a rendszabályokat betartják, valami könnyű és következményekkel nem járó dologgá változik majd át, s ez elég volt hozzá, hogy a téren marginalizálják a vitát a nemek közti drámai egyenlőtlenségről. A házimunkára vonatkozó 1951-es és 1970-es rendelkezések nagymértékben azonosak voltak. Az élelmiszer-áruházak és egyéb szolgáltató helyek nyitva tartását és berendezését úgy kellett kialakítani, hogy megfeleljenek a munkanapnak és a nők szükségleteinek, s az olyan javak termelésére és olyan szolgáltatások elérhetőségére kellett helyezni a hangsúlyt, amelyek a nők házimunka-

terheinek könnyítését szándékolták. Az 1951-es dokumentum a vidéki mosodák kapacitásának növelését, valamint a ruhajavítók hálózatának fejlesztését irányozta elő. 1970-ben fölkérték a „kereskedelmi és piackutató szervezet”, hogy „végezzenek vizsgálatokat a dolgozó nők háztartási munkáját könnyítő, vagy helyzetét egyébként megjavító árucikkek körének a bővítése érdekében.” (Palasik 2005, 95, 97–99; 1970/1003 kormányhatározat 1971, 266–268). Ámbár ezeknek és az utánuk következő határozatoknak a végrehajtása nagyon lassan és egyenlőtlenül haladt, az 1970-es és 1980-as évek Magyarországá olyan országgá vált, amelyben a korábban meg nem fizetett munka részei meghökkenítő mértékben átkerültek a látható gazdaságba. Szemléletes példa erre a fentebb említett gyermekgondozási intézmények nagy száma, a házon kívüli étkezés terjedő szokása, különösen az olyan háztartásokban, ahol a felnőttek fizető munkahelyeken dolgoztak. Az 1980-as évek derekán országszerte minden négyszemélyes háztartás mintegy negyedének valamennyi tagja házon kívül étkezett a munkanapokon; ez a szám mindössze tíz százalékra csökkent le 1993-ra (Frey 1996, 26). A fent említett 1967-es szociálpolitikai irányváltás azok terheinek enyhítésére a munkaerőn belül, akik kisgyermekről gondoskodtak, úgyszintén mintegy intézményes áldást jelentett a meg nem fizetett munka egyenlőtlen elosztására. Hogy a kisgyermekes nőket a családon belüli munkára lehetett és kellett korlátozni, ez reális választási lehetőséggé vált számos (több) család számára; ez akkor sem változott, amikor az apai gyermekgondozási szabadságolást bevezették a gyermek első születésnapja utánra az 1980-as években. Ugyanakkor az 1970-es pártutasítás és kormányhatározat megkísérelte összekapcsolni a nők „sajátos” szükségletei elismerésének ezeket és más elemeit a nemek munkahelyi egyenjogúsítására tett erősödő erőfeszítésekkel.

Társadalmi nemek viszonyai és konfliktusai

Az a tény, hogy a „valóságosan létező” szocializmus politikája Magyarországon nagy mértékben folytatta az „egy férfi kereső – egy női kereső és meg nem fizetett háztartásbeli dolgozó – egy családi jövedelem” modelljének kiépítését, eredménye és egyben kiindulópontja is volt a gender-konfliktusnak. A nőknek az ipari és szolgáltató szektor munkaeréjébe való bekebelezésére, valamint polgári és családi jogaik egyenlősége biztosítására tett erőfeszítések látványos beavatkozást jelentettek a nemek közti hagyományos kapcsolatba és a hierarchikus családszerkezetekbe. Ekképpen kétségbe vonták a nők hagyományos függését a férfiktól és a családtól. Másfelől az alacsony bérek politikája kétségkívül szolgálta azt a célt – az alkalmaztatáshoz kapcsolódó funkciók s a fent említett gazdaságpolitika

mellett –, hogy gazdaságilag egybekapcsolja a párokat vagy a családokat. A házimunka terhe enyhítésének elképzelése és politikája mellesleg még azt a célt is szolgálta, hogy csökkenjenek a potenciális konfliktusok az otthoni munkamegosztás miatt. Eszerint – a populáris és magas kultúra, a hivatalos és félhivatalos beszédek üzenete szerint – a gyerekek és a családi élet öröme és a velük kapcsolatos felelősség maradt volna csupán a férfiak és a nők számára. Ez az öröm és felelősség minden társadalom természetes alapzataként jelent meg, minden velejáró gender-vetület nélkül; noha a nőket megint csak főszereplőkként ábrázolták az életnek ebben a körében. Együttvéve úgy is lehetett tekinteni ezeket a stratégiákat, mint kísérleteket arra, hogy elűzzék a férfinem félelmeit és lehetséges ellenkezését azzal kapcsolatosan, hogy az államszocializmus részrehajló a nők egyenjogúsága ügyében.

A hatóságok által különböző utakon-módokon rögzíteni szándékozott új gender-rend (Goven 2002, 3–28) számos aspektusa mégsem működött vitamentesen. A fizetett munkavállalás világában két tényező fontos szerepet játszott a gender-egyenlőtlenségek és a nők számára hátrányt jelentő körülmények maradandóvá tételében – olykor létrehozásában és intézményesítésében is. Az első azokkal a gyakorlatokkal és magatartásokkal függött össze, amelyek közvetlenül összeütközésbe kerültek az egyenjogúság megteremtésére tett kísérletekkel és hivatalos politikával, vagy olyan törekvésekkel volt kapcsolatos, amelyek „láthatatlan”, mellőzött vagy nehezen befolyásolható szinteken ásták alá a hivatalos politikát. A másik tényező a hivatalos politizálás legmagasabb szintjein támogatást élvező, nyíltan vagy burkoltan jelenlévő, a gender-egyenlőtlenségek, illetve a nőket sújtó hátrányok szívós továbbéléséből, rendszeres jelenlétéből következett, ami támogatást élvezett.

Az 1950-es évek elején például pénzügyi szakértők azt jósolták, hogy a női munkások fölvétele az átlagbérek csökkenéséhez vezet a vállalatoknál, tekintettel a nőknek fizetendő alacsonyabb bérekre (egy ilyen példát taglal Palasik 2005, 90). A kormány persze sosem ismerte el nyilvánosan a női dolgozók alacsonyabb bérezésének gyakorlatát, ellentétben ennek következményeivel, vagyis a szemet szűrő gender szerinti jövedelemkülönbségekkel, amelyekről a kormányzat minden fönntartás nélkül tett közzé statisztikákat. Az egyenlőtlen fizetéseknek ez a valósága éles ellentétben állt a munka világában való egyenlőség elvének ismételt jogi kinyilatkoztatásaival.⁷ Ugyanakkor jelentős ellenállás nyilvánult meg a vállalatoknál és a munkaerő tervezésének és igazgatásának alsóbb szintjein a

⁷ Már az 1949-es Alkotmány is utalt rá, hogy a „nők egyenjogúságát szolgálják: munkafeltételeiknek a férfiakéval azonos módon való biztosítása”. (1949/20 törvény 1949, 3–9, különösen 8; lásd még „Az MSZMP Központi...” 1970, 533; Palasik 2005, 80, 90–94)

munkásnők szakképesítését továbbképzéssel növelő politika és a nők „beözönlése” ellen a férfiak uralta iparba. Ez utal arra a második mechanizmusra, amelynek révén a fizetett munka világában megőrződtek a gender-egyenlőtlenségek a mindennapos gender-küzdelem eredményeként. Még a párt legmagasabb szintjein is annak rendje-módja szerint beismerték, hogy a nők az üzemekben és hivatalokban hátrányt szenvedtek a férfiakkal szemben az előléptetés és szakmai továbbképzés mindennapi gyakorlatában, és hogy a nőket szigorúbban ítélték meg, mint a férfiakat. A merev konzervativizmus és egy bizonyos leereszkedő magatartás a dolgozó nők iránt a gyakran megvitatott függő kérdések között szerepelt ezeken a szinteken. Az egyik kínálkozó magyarázat a férfiak és a nők keresete közti eltérésre az a „magát erősen tartó” nézet volt, hogy „a nő nem családfenntartó.” „Sőt előfordul[t], hogy a leányoknak már a felvételtkor kisebb fizetést adnak, mint a fiúknak” (Az MSZMP Központi... 1970, 528, 533, innen az idézetek; Palasik 2005, 81, 87, 90–94). Az egyik budapesti párttitkár még arra sem volt hajlandó, hogy találkozzék a nők hivatalos képviselőivel, és beosztottjaira ruházta ezt a föladatot. A „saját kényelmük biztosításának” vágya odáig vitt máskülönben hithű párt-tisztségviselőket, hogy akadályozzák saját feleségük pályafutását (Fodor 2003, 137–138, benne idézet is). 1985-ben két pszichológusnő a nagy tekintélyű társadalomtudományi folyóiratban, a *Valóságban*, sokatmondó magyarázattal szolgált azokra a csatározásokra, amelyeket a nőknek kellett megvívniuk a munkahelyeken az „alacsonyabb megbecsülés” ellen, amivel férfikollégáikkal összevetve részesültek: „A munkatársnőjét lefelé szorító férfikolléga tulajdonképpen feleségének szóló indulatok középpontjába állítja kolléganőjét... üzenete mintha így szólna: »Menj hazak!« És amit valójában ért ezen: »Gyere hazak!»” (B. Gáspár – F. Várkonyi 1985, 67–76, különösen 69–70).

Mégis, az ilyen magatartás eluralkodása más és más módon nyilvánult meg társadalmi helyzet és osztály szerint. Egy empirikus kutatás, amelyet 1974-ben végeztek el tizenhat különböző kisebb-nagyobb városban a *Magyar Nők Országos Tanácsa* (az MNDSZ utóda) nevében, megmutatta, hogy azoknak a nők férfiaknak, akiknek a feleségei segéd- vagy betanított munkásnőkként voltak alkalmazásban, negyvenhat, illetve negyvenhárom százaléka problémásnak látta vagy teljes mértékben helytelenítette a feleségek munkavállalását. Evvel szemben azoknak a férfiaknak, akiknek a feleségei vezető állásban voltak és szellemi munkát végeztek, vagy alacsonyabb szintű vezetői beosztásban dolgoztak, nyolcvannégy, illetve hetvennyolc százaléka teljes mértékben helyeselte nejük munkavállalását. A tanulmány azt állította, hogy a „jobb életfeltételek nagy vonzerővel bírnak. Ha ennek eléréséhez a nők munkája is jelentősen hozzájárul, ez olyan elismerést biztosíthat

számukra, ami módosíthatja ezt a tevékenységszerkezetet, amit eddig a többiek, illetve a nők maguktól elvártak”, mármint amelyeket helyesnek vélnék a nők számára. Ebből a távlati pontból tekintve, a hagyományos családmódel, amelyben a férfiaknak gyakran magasabb volt a képzettségük, vagy jobb lehetőségük nyílt jobb állásba előlépni, mint a feleségeiknek, állandósította a nők munkavállalásával szembeni ellenkezést. Mi több, a hagyományos családmódel fölerősítette az egyes családokban a jövedelmi különbséget, amely már megvolt a nemek közt minden foglalkozási ágban s az állás piac minden szektorában. A vizsgált városi családok közt egy 1000 forint alatttól 5000 forint fölöttig terjedő skálán a férfiak 65 százaléka bő 800 forinttal többet keresett, mint a felesége, s további 23 százalékuknak 100-tól 800 forintig terjedő összeggel magasabb volt a fizetése, mint a feleségüknek (H. Sas 1984, 94, 99–104, 111–112, az idézet eredetiben dőltbetűs). Másfelől meg az az állítólagos „divat”, hogy magasan képzett és sikeres nők, akik nem óhajtották tovább alárendelni magukat egy férjnek, és tudatosan választották a saját erőből való gyerekvállalást és gyereknevelést, élénk és vizsályt kavarány nyilvános vitatémává lettek (Tóth 2008a, 338–357).

Nem csupán a nők munkába állítását előmozdító hivatalos politika, hanem az államszocializmus aszimmetrikus családi és partneri viszonyrendje is a társadalmi és politikai küzdelem tárgyává lett. Az 1950-es években a nem létező otthoni munkamegosztás és a nők fizetett munkavállalásra történt mozgósítása okozta nehézség állandó feszültség és veszekedés forrása volt. Egy visszavonult tanítónő így emlékezett a korai államszocialista napokra:

Akkoriban egészen természetes volt, hogy csak és kizárólag az anya cipelje a gyereket a bölcsödébe, a férfiek elvárták a meleg vacsorát, mosógépről álmodni sem lehetett, a padlót lábbal keféltük... Minden nap ötkor keltem. Hétkor nyitott a bölcsöde, a gyereket levetkőztetve és hőmérőzve kellett beadnom... [megbizonyosodva róla, hogy nincs láza, S. Z.].

(Tóth 2008b, 101–123, idézet a visszaemlékezésből 108)

Egyik-másik esetben a nők fizetett munkavállalásra való mozgósítása okozta nehézség a szülői vagy anyai gondviselés lényeges elemeitől is megfoszthatta a gyerekeket. Egy roma nő földézte az egyik észak-magyarországi városban töltött gyermekkorának emlékeiből azt, hogy a 70-es évek elején neki és fiútestvérének minden reggel hat óra előtt kellett elindulnia az óvodába a szülők kísérete nélkül, akik mindketten „munkás emberek” voltak (Kovai 2008, 175–230, az idézett visszemlékezés 196). Sok magyar nő emlékezete, dacára a munkapiacra való erőltetett bevonásuk okozta szorításnak, mégis őriz egy bizonyos új, pozitív tapasztalatot: a nők bajtársiasságát a munka világában. Egy vidékről Budapestre fölkerült nő elmondta, hogy ő és más hajadon építőmunkásnők,

amikor „kommunista” (vagyis nem fizetett) műszakban vettek részt, úgy tekintettek erre, mint a kölcsönös szociális felelősségvállalás társadalmának egyik építőkövéjére: „Mink segítünk, akkor a vállalat is segít” (Kovai 2008, az idézet visszaemlékezés 213). A munka világa, a nők foglalkoztatásának lebecsülése ellenére is számos nő számára a kölcsönös elköteleződés meg a szociális és gazdasági biztonság új körét kínálta, s a fizetett munkavégzésben való részvétel az önbecsülésnek olyan forrása volt, amely nem a hagyományos női szerepekre alapozódott a családban (H. Sas 1984, 120 utal a női munka jelképes leértékelésére).

Az 1970-es és az 1980-as években az irodán és az üzemen kívüli élet számos nehézségén könnyítettek, ámbar nem mindenütt, s nem is minden társadalmi csoportban és osztályban azonos mértékben. Könnyebb lett a házimunka a műszaki haladásnak köszönhetően, javult az árucikkek kínálata, bővült a szociális infrastruktúra (Frey 1996, 22–30, 77–80). A közbeszéd azonban, még ha részben új és más módon is, továbbra is problematikusnak ítélte a nők megélhetési lehetőségeit és a férfiak s a nők közti viszonyt. Sok nő most egy többretű szerep roppant megerőltető nyomása alá került, s ennél fogva állandó túlterheltségtől szenvedett. A fentebb idézett két pszichológusnő szerint a férfiak „nagyjában-egészében” elutasították, hogy átvállaljanak „családanyai kötelességeket”, ahogy a nők igényelték volna. Véleményük szerint az otthon ülő és újságot olvasó férj lett a feleség neheztelésének céltáblája. Továbbá úgy vélte a két pszichológus, hogy ennek a nemek közti háború és a válások növekvő aránya lett az eredménye. A korlátozott pénzjuttatások miatt ezek a válások többnyire azon az elven működtek: „Vagy én teszek tönkre téged, vagy te teszel tönkre engem” (B. Gáspár & F. Várkonyi 1985, 68, 70–75; Kende & Neményi 1999, 147–185, különösen 163–164).

Általánosan elterjedt ideiglenes alternatíva volt ehhez a feszültséggel teli kettős szerephez képest sok nő számára a két gyermekgondozási segély, a GYES vagy a GYED valamelyikének igénylése, olyannyira, hogy a „GYES-depresszió” vagy „GYES-betegség” kifejezés közhelyként volt használatos a nyilvános megbeszéléseken. A GYES évei tehát úgy jelentek meg a közbeszédben, mint az egyhangúság, a csapdába szorulás és súlyos válságba került házasság évei, kiváltképp a nagyvárosok sokemeletes lakótelepi lakásaiban otthon üldögélő nők – a kilátásoktól függően kifacsart vagy kielégítetlen asszonyok – és a nehéz napi munkából hazajáró (vagy már nem hazajáró) férfiak számára. Ugyanakkor a „GYES-es anyák” részéről ettől eltérő reagálások kevés rokonszenvvel találkoztak. Egy riporter iszonyattal írta le a fiatal anyákat, akikkel egy magas tömbház parányi lépcsőházi kiterőjében találkozott, tréningruhában vagy fürdőruhában ütötték ott agyon az időt, körülöttük négy visító, csúszó-mászó kisgyerekekkel meg három alvó,

„krumpliszák” módjára heverő csecsemővel egy kanapén. A népszerű vezető női hetilap, a *Nőke lapja* csatlakozott azoknak az olvasóknak a kórusához, akik továbbképzést követeltek a GYES-en levők részére és egyéb alkalmazható utat-módot az unalom és egyhangúság leküzdésére. A *Nőke lapja* főszerkesztője, az idősebb olvasói nemzedékek levelein fölindulva, akik irigykedve beszéltek a GYES-t élvezőkről, elismerte a gondozói munka fontosságát az „utolérő fejlődés” államszocialista terve számára. Tisztelegnünk kell azonban, bizonygatta, azok előtt az asszonyok előtt is, akik a nehéz időkben, még a gyermekgondozási segély bevezetése előtt, fölnevelték a gyerekeket, olyan teljesítmény ez, amely hozzájárult, hogy Magyarország „közepesen fejlett ipari ország” szintjére emelkedhessen (Tóth 2008b, 104–112).

A család gender-viszonyait befolyásoló államszocialista rendelkezésekhez kapcsolódó sokféle stratégiának, amit csak kigondoltak a nők meg az állam, egy közös célja volt: csökkenteni vagy egyengetni a feszültségeket és konfliktusokat a társadalmi viszonyoknak ezen a terén. Ezek a stratégiák általában kerültek minden lényegbevágó vagy közvetlen támadást a férfiak előjogai ellen otthon vagy bárhol, vagy adottságként fogadták el a férfiak jelentős ellenállását az ilyen változtatásokkal szemben, legalábbis egyelőre.

A nők egyik ilyen stratégiája volt például az egymás közti kölcsönös önszegélyezés kultúrája a szomszédságokban, a vállalatoknál és a családban, s ez az idő múlásával egyre fontosabbá lett (Tóth 2008a, 108). A nők a tágabb család nőtagjait is bevonták a gyermekgondozás és a háztartás hálózatába, vagy, kiváltképp a magasabb képzettségű rétegben, „háztartási alkalmazottakat” (ez volt a hivatalos megnevezésük) fogadtak föl, akik közül sokan a családdal együtt költöztek. A nagy iparvárosokban a nagyszámú elsőgenerációs beköltözőknek, akik javarészt vidéken hagyták hátra családi hálózatukat, ezek az opciók kevésbé voltak elérhetőek, mint a rég letelepedett városiakokéknak.

Egy tanulmány, amelyet az 1990-es években olyan nőkkel folytatott interjúkra alapoztak, akik középiskolát vagy technikumot végeztek, föltárta, hogy csupán ezek egyik csoportja fogta föl általában harmonikusként a maga hármas identitását: mint anya, feleség és mint kereső dolgozó. Ezek főként olyan nők voltak, akik felsőfokú végzettséggel bíró szakemberekként vagy értelmiségiekként csináltak karriert, néha többre is vitték, mint férjeik, és akiknek a családja tekintélyes tartalékokkal rendelkezett, ami lehetővé tette számukra, hogy más nőkre hárítsák át a házimunkát. E tanulmány szerint ezeknek a – szociálisan, foglalkozásuk révén s más nőkhöz viszonyítva előjogokat élvező – nőknek a pozitív hármas identitása egyidejűleg mind a hagyományos családi szerepek, mind a gender-egyenlőség igenlésével

kapcsolódott össze (Kende & Neményi 1999, 151–161). A meginterjúváltak és maga a tanulmány is „továbbra is nőneműnek konstruálja az otthon életterét” (Barát 1999, 168, különösen 166–168), s ebből fakad, hogy harmonikus, jó érzéssel emlékeznek meg róla. A férjeikkel kötött nemek közti megállapodásokkal velejáró egyenlőtlenség, beleértve a számos férfi által élvezett szexuális előjogokat, úgy látszik, nem jelenik meg e nők önképében. Ezek az előjogok akkor bukkantak elő, például, ha az akkoriban közszájon forgó témáról, az egyedülálló értelmiségi anyák fent említett, elharapózó „divatjáról” esett szó: ezek szeretői és betervezett törvénytelen gyerekeinek biológiai apái nemritkán más asszonyok férjei voltak (Tóth 2008a, 350–354). A férfiak szexuális előjogait más példák is dokumentálják. Azoknak a prostituáltaknak a szexuális tevékenységét, akiket a hatóságok Sztálinvárosban (ma Dunaújváros) „úri frankáknak” [osztályon fölüli konzumnőknek] címkéztek, nem vetették alá (iratolt) üldözésnek, ahogy más nőket, akiket prostituáltaknak minősítettek (Horváth S. 2005, 294–295, benne az idézet).⁸

A nemek közti viszonyokban levő ilyen elemek eltávolítása mind a köztudatból, mind a kutatásból hozzájárult és továbbra is hozzájárul a hivatalos és nyilvános államszocialista gender-közbeszéd kulcselemeinek objektivizálásához. Tekintet nélkül az elmozdulásokra stílusban és hangnemben, az ilyen beszédek mind arra összpontosítottak, hogy teljesíthetővé és kézben tarthatóvá tegyék a nők számára a házimunkát és a gyereknevelést. Nem csak arról van szó, hogy a fent említett, arra irányuló politikai tervek és intézkedések velejárója volt az 1950-es és 1970-es években, hogy könnyítsenek a házimunka terhein. Valósággal elárasztották a nőket jó tanácsokkal arról, hogyan irányíthatják hatékonyabban a „háztartási tervgazdálkodást”, ahogy egy korai MNDSZ-brosúra fogalmazott. Mindinkább fölerősödött az az eszme, hogy a megmaradt és immár „trivializált” házimunkáért a nőké a felelősség. A következtetés, amit levontak a gender-politika számára és többé-kevésbé a hivatalos beszédben is, két dologra futott ki. Egyrészt a modern férjnek és apának még föl kellett készülnie rá, hogy osztozzon a házimunkán, és szerepet vállaljon az emancipált családban és házassági kapcsolatokban. A Központi Statisztikai Hivaltól 1962-ben föntebb idézett közlemény szerint ez a modern férj és apa „új és terjedő félben levő – bár még nem általános – jelenség” volt.⁹ Másrészt pedig a férjek „bekapcsolására” mindig csak meggondoltan és helyes formában volt tanácsos erőfeszítéseket tenni (Goven 1993, 50; Tóth 2008b, 111). Mindennemű „arrogancia és kellemetlen agresszivitás” a nők

⁸ Ezeknek a nőknek a története még megíratlan.

⁹ A „trivializált” házimunka P. Goven kifejezése (Goven 1993, 50; Zimmermann 1993, 240, benne az idézet).

részéről, minden kimondott lázadás a szerető feleség és anya szerepe ellen, mindenféle csúnya viselkedés, amit a feminizmussal azonosítottak, kerülendő volt (Tóth 2008a, 355, benne idézet). Ellenkezőleg, a nőknek a házimunka társadalmisításából nyert szabadságát ama szerepük jobb eljátszására kellett fordítaniuk, hogy ők a család lelke (Goven 1993, 48).

Az ilyen megfogalmazások tükrözték, legitimálták és erősítették a mindennapos konzervativizmust a gender-kérdésekben. A fent említett, 1974-ből való fölmérés tizenhat kisebb-nagyobb városban, valamint egy hasonló fölmérés a falvakban 1972-ből, rávilágított a férfiak és nők legfontosabb erényeiről vallott, mélységesen sztereotip nézetekre. Hozzáértés a gyerekneveléshez, hajlandóság a háztartási pénzügyek vitelére, valamint a türelem volt az a három tulajdonság, amelyet a megkérdezettek fontosabbnak tartottak a nőkben, mint a férfiakban. Amazokban viszont a bátorságot, a határozottságot, a talpraesettséget és a politikai tudatosságot sorolták föl a leggyakrabban. Az olyan megkérdezettek száma, akik sztereotip nézeteket vallottak a nőkről és a férfiakra egyaránt, kiváltképp a falvakban volt magas, míg a városiakok csakis a nőkre tekintettek nagyobb sztereotip várakozással (H. Sas 1984, 130–134, 146). A „közgondolkodás konzervativizmusát”, amelyet a párt is elismert, élesen bírálta a központi bizottságnak a nők helyzetével foglalkozó határozata (1970). A határozat nyíltan helytelenítette, hogy „követelmény azonban a dolgozó nőkkel szemben még”, hogy egyedül felelősek a háztartásért (Az MSZMP Központi... 1970, 528, 535).

Persze, a pártvezetés egyfelől ilyen következtetések levonásával határolta el magát a létező gender-hierarchiáért viselt felelősségtől. Másfelől a dokumentum fönti állásfoglalása félreismerhetetlen hatását mutatta a nők és a nőszervezetek szóvivőinek, akik a gender-viszonylatok messzebbre ható és haladóbb problémafölvetésével foglalkoztak. Adamik Mária szociológus olyan időszakként tekint a korai 1960-as évekre, mint amikor tetőzött az olyan közbeszéd, amelyikben „[m]ég megértik az individuum aspirációit, még nem szorítják be őket a nemi szerepeikbe” (Adamik 2000).

A szakszervezeti szószólók még a későbbi években is nyíltan bírálták az arra irányuló tendenciát, hogy úgy beszéljenek, például, a gyermekgondozási intézményekről, mint „a nők helyzete megjavításának eszközeiről”, és összekapcsolták ezt a női munkaerő szegregációjának és lebecsülésének messze ható bírálatával.

„A nők nagyobb arányú foglalkoztatásának gyakorlatában sokkal nagyobb figyelmet kell fordítani a személyiség kibontakoztatására,” mert a valóságban eddig inkább „csak a gyors eredményeket hozó gazdasági szempontok kerültek előtérbe” (Turgonyi & Garainé 1971, 71, 74–75).

Mások szembehelyezkedtek avval, amit ők a biologizmussal és tradícionálizmussal azonosítottak abban az időszakban, amelyet Adamik utólagos rálátással 1967 utáni „GYES-diskurzusnak” nevezett. Azt is hangsúlyozták, hogy osztályspecifikus módon differenciáltabbá kell tenni a nők mint csoport tartósan tömeges társadalmi-gazdasági hátrányainak elemzését ahhoz, hogy kiderüljenek a női munkások által tapasztalt különleges hátrányok (Ferge é. n., 5, 15–23).

Tág körű egyezés volt a kritikus hangok között – akár a pártvezetésnek szóltak ezek, akár többé-kevésbé nyílt szembenállást fejeztek a „rendszerrel” – abban, hogy az egyenlő esélyek nem jelenthetik azt, hogy a nők a férfiak normáihoz és a férfias életmódhoz igazodjanak (Ferge é. n., 29; B. Gáspár & F. Várkonyi 1985).

A nemek kérdésének kritikus tárgyalása Magyarországon az 1960-as, 1970-es és 1980-as években messzemenően összecsengett a „valóságosan létező” szocializmus határain túli kritikus-feminista *Zeitgeist* hangjával. Általában hiányzott, vagy csak zárójelesen vagy burkoltan nyilvánult meg a férfias életmódok bírálata, miközben a nők peremre szorulása a férfiak világában – akik felelősek voltak ezért a peremre szorításért – és a férfi normákhoz való lehetetlen idomulás csakugyan a bírálat gyújtópontjába került.

Következtetések

Az „utolérő fejlődés” államszocialista projektje számára és a nemeknek ebben a társadalmi rendszerben folyó harcában központi jelentőségűek voltak azok a társadalmi – férfiakat és nőket eltérő módon érintő – viszonyok, amelyek egyfelől a fizetett munka (beleértve a fizetett gondozási munkát is), másfelől a meg nem fizetett gondozási munka között feszültek. Az államszocializmus korai éveiben tömegesen vittek be munkaerőt a termelési szférába, és a gondozási munka halogatott átváltoztatása fizetett gondozási munkává erősen növelte a nyomást az ún. „reprodukciós szférára”. Így, miközben a munkába állók számának kibővítése lehetővé tette, hogy az erőforrásokat az „utolérő fejlődés” szolgálatában maximálisan felhasználják az állami befektetések céljaira, addig az úgynevezett reprodukciós szférára nehezedő nyomás újabb terhet jelentett, elsősorban a nők számára, mert a hagyományos gender-jellegű munkamegosztás e téren változatlan maradt. A „valóságosan létező” szocializmus realitásai és politikai irányelvei tehát meglepő módon egybeestek bizonyos fokig a marxista-szocialista hagyomány klasszikus teoretikusainak alapfőltevéseivel. Raluca Maria Popa szavaival:

Akármennyire érzékenyeknek bizonyultak is írásaik a gender kérdései iránt, [...] a szocialista szerzők mégsem kérdőjelezték meg a termelés és az újratermelés szférái közti dichotómiára, és a nők és férfiak e két szférában való eltérő részvételére vonatkozó férfi-központú vélekedéseket. A munkát magát úgy fogták föl, hogy az elsődlegesen a termeléshez kapcsolódik, s következésképp a reprodukzív *munkának* sohasem adták meg a termelőmunkával egyenlő státust. (Popa 2003, 49–72, 50–51)

Az államszocializmuson belül az „újratermelő” tevékenységek kollektivizálásának eszménye és hátráltatva fönntartott politikai törekvése igyekezett láthatatlanná tenni a fizetett munka és a meg nem fizetett gondozási munka közötti tartós feszültséget és hierarchiát, ami oly jellemző minden ipari társadalomra. Ennek következtében leginkább eltagadták a gender-hierarchiának azon elemeinek meglétét, amelyek „a nőknek és a férfiaknak a két szférában való eltérő részvételével” voltak kapcsolatosak. A nemek tág körű, az államszocializmus legelején törvénybe iktatott jogi egyenlőségét, és az alkalmazásban levő nők növekvő számát hangoztatták újra meg újra elégséges bizonyítékként a „másik nem” emancipálódására. Valójában azonban a nemi hierarchia több kulcsfontosságú eleme érintetlenül maradt a kultúrában és a társadalomban. A nők szenvedtek a kettős munkateher nyomásától, és jókora strukturális hátrányokkal és napi diszkriminálással is meg kellett birkóznuk a termelői szférában.

Ez még akkor is igaz, ha sok dolgozó nő Magyarországon akként is megtapasztalta a fizetett munkavállalást, mint a pozitív csoportspecifikus azonosulás egyik tartományát, mint újfajta életmódot és bizonyos mértékig mint a személyes és társadalmi előrejutásnak – jóllehet csupán korlátozott – előfeltételét.

Tanulmányom három további következtetés levonását teszi lehetővé. Először, a meglevő irodalom túlnyomó része nem szentel kellő figyelmet annak a ténynek, hogy nem minden nőt érintettek ugyanúgy és ugyanolyan mértékben a gender-hierarchiának azon elemei, amely a fizetett és meg nem fizetett munka közti viszonytal voltak kapcsolatosok.

Nevezetesen, azok között a nők között, akik az értelmiséghez és a politikai elithez tartoztak, sokan voltak képesek optimálisan kihasználni a munkavállalás következtében kínálkozó lehetőségeket, és ki tudták adni más nőknek a gondozási munka nagyját, akár fizetett, akár meg nem fizetett formában. Másodszor, a mezőgazdasági szektorbeli, illetve a roma nők között a meg nem fizetett munkához (gondozás és kisegítés) való változatlan kötődés sokszor vezetett oda, hogy még több diszkriminációt és kiszorítottságot kellett elszenvedniük.

Harmadszor, a férfiak világa – beleértve az egyének, valamint a férfitársulatok, a férfikultúra és férfiak által kollektíven fölállított bizonyos

mechanizmusokat – más ipari társadalmakhoz hasonlóan igyekezett védelmezni a maga előnyeit a fizetett munka és a meg nem fizetett gondozói munka szféráiban, és igyekezett megtartani szexuális előjogait. Ezt korántsem pusztán a jogi és részben gazdasági téren az államszocializmusban elszenvedett általános veszteségeik kárpótlásaként tették, hanem emellett, mind mindenütt máshol, egyszerűen ragaszkodtak előjogaikhoz és a férfihatalom egyes elemeihez. Az állami és pártvezetés, valamint számos alacsonyabb beosztású hivatalnok kétértelmű szerepet játszott ebben a küzdelemben, és a mindenkori helyzettől és konstellációtól függően változott az is, hogy miként és milyen érdekek által vezérelve vettek részt benne Végső, általánosabb érvényű következtetés, hogy a tanulmányban követett, illetve javasolt historizáló és kontextualizáló közelítés az államszocializmus történetének bizonyos vetületeihez segítségünkre lehet abban, hogy túltegyük magunkat a közép-kelet-európai huszadik századi gender-történetben széles körben elterjedt sztereotípiákon. Közép-Kelet-Európa vagy az államszocializmus történetéről gyakran oly módon alkotnak fogalmat, hogy csupán felületes magyarázatát nyújtják e történet bizonyos jellemző jelenségeinek. Igaz ez mindenekelőtt a közép-kelet-európai történetírásnak azokra a fölfogásaira, amelyek ezt a sikeres fejlődéshez hiányzó tényezők történeteként festik le, más szóval olyan történelemként, amelyről – úgy mondanám – a „hiányszemle” révén alkottak fogalmat.¹⁰ A hiányzó alkotóelemek egyik gyakran idézett példája a gyéren fejlett civil társadalom. A hiányzó valami – jelen esetben a civil társadalom – szolgál a szintén hiányzó másvalami (a normaként elfogadott nyugati mintával mért sikeres fejlődés) magyarázatául. Egy másik – éppennyire problematikus – felfogás az, ami „kulturális különbség”-nek állítja be azt, amit nem tud igazán megmagyarázni, ill. megérteni. Amikor például az elemzés semmilyen elfogadható magyarázattal nem képes szolgálni a férfiközpontú társadalmi struktúrák konok továbbélésére vagy ismételt fölbukkanására, akkor a „patriarchális közép-kelet-európai kultúrát” javasolják magyarázatul, amely megközelítést Uma Narayan más összefüggésben „kulturális esszencializmusnak” nevezett.¹¹

Ezzel szemben az itt bemutatott elemzés és ténymegállapítások lehetővé teszik, hogy új megvilágításban vegyük szemügyre például, „a” közép-kelet-európai nő hírhedt „család-irányultságát”. Ha a nők bekapcsolódását nézzük a fizetett munka világába, az államszocializmus előrébb tartott számos nyugati országnál. Sok közép-kelet-európai nő úgy

¹⁰ Egy klasszikus szöveg, amely 1981-ben jelent meg először, s még ma is nagy hatással van Kelet-Európa társadalomtörténetének ily módon való fölfogására: Szűcs 1983.

¹¹ Példák a fenti bekezdésben vázolt nézőpontok tudományos bírálatára a: Coronil 1996, 51–87; Narayan 1997.

tapasztalta meg bekapcsolódását a munka világába, mint egyrészt önbecsülésének kollektív javulását, amelyet számos piacgazdasághoz képest kevésbé jellemzett a versengés, másrészt ugyanakkor halmozottan terhelő és túlterhelő jellegű volt ez, különös tekintettel a családban uralkodó nemek közötti munkamegosztásra és viszonyokra. Az államszocialista társadalmak – ellentétben számos nyugati társadalommal és hasonlóan számos nem-nyugati társadalomhoz – kevés teret hagytak az ember gazdasági egyéniesedésének. Mindezek a tényezők és különbségek nagymértékben voltak az egyenlőtlen globális és Európán belüli kölcsönhatások és viszonyok korabeli történetének termékei. Következésképpen a (családi) közösségbe való beilleszkedés és az erőforrások megosztása a legtöbb, bár nem az összes nő számára elengedhetetlen eleme volt és maradt létezésének, ez volt az a valóság, amelyik alakította és alakítja életstílusát és döntéshozatalát.

Sok közép-kelet-európai nő „család-irányultsága” ennél fogva nem a „kulturális elmaradottságnak” vagy „kulturális másságnak” volt betudható, hanem azoknak a kényszereknek és mellékhatásoknak, amelyek az életfeltételeket befolyásoló, a szegénység leküzdésére és a Nyugat utolérésére irányuló törekvésekből adódtak. A nők nagy többsége bizonyosan nem fogta föl a magánéletet és a családot akként, ahogyan azt az államszocializmus történetének egy másik gender sztereotípiája láttatni szeretné, vagyis úgy, hogy ez lett volna számára az egyedül fennmaradó hely a (politikai) ellenállásra a „kommunista rendszerrel” szemben. A (tágabb) család és sok esetben a tágabb közösség felé igazodásuk hátterében sokkal inkább az állt, hogy a munka világában sokan viszonylag magas fokú szuverenitást, illetve szabadságot élveztek. Ezek a tényezők, és az a mindennapi tapasztalatuk, hogy sok tekintetben csekély vagy lassú az a haladás, amit el lehet érni a körülbástyázott férfi előjogokkal szemben, teret adtak egyéb érdekeknek, ezen belül a család és a tágabb közösség felé igazodásuk kifejlődésének.

Egy újabban kibontakozó felfogás, amiből e tanulmány is sokat profitált, erőteljesen kritizálja a népszerű föltevéseket és előítéleteket az államszocializmus társadalmi-nemi történetéről, például azokat is, amelyek a „nőmozgalom hiányára” vagy arra a hiedelemre épülnek, hogy a nőszervezetek kizárólag csak a „rendszert” képviselték volna (Nowak 2005, 488–518; Popa 2009, 59–74). Ám még jóval több kutatásra van szükségünk ahhoz, hogy eredményesen szembeszállhassunk a nőkkel és a társadalmi nemmel kapcsolatban uralkodó sztereotípiákkal Közép- és Kelet-Európában.

Felhasznált irodalom

1951/7 törvényerejű rendelet. É. n. In *Törvények és rendeletek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- 1952/2 SZOT-szabályzat. 1953. In *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. Budapest: Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó.
- 1952/4. törvény. 1953. *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. Budapest: Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó.
- 1953/3 törvény. 1953. In *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. Budapest: Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó.
- 1953/25 törvényerejű rendelet. 1953. In *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. Budapest: Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó.
- 1967/1 mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter rendelete. 1968. In *Törvények és rendeletek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 1967/3 kormányrendelet. 1968. In *Törvények és rendeletek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 1970/1013 kormányhatározat. 1971. In *Törvények és rendeletek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 1978/4 törvény. 1979. In *Törvények és rendeletek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 1982/10 minisztertanács rendelete. 1983. In *Törvények és rendeletek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 1985/1 törvényerejű rendelet és 1985/1 minisztertanács rendelete. 1968. In *Törvények és rendeletek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Adamik, Mária. 1991. Supporting Parenting and Child Rearing: Policy Innovation in Eastern Europe – Hungarian Case Study. In Kamermann, Sheila B. & Kahn, Alfred J. (szerk.) *Child Care, Parental Leave and the Under 3s. Policy Innovation in Europe*. New York – London: Auburn House.
- Adamik, Mária. 2000. *Az államszocializmus és a „nőkérdés”. „A legnagyobb ígéret – a legnagyobb megaláztatás”* [Kiadatlan PhD-dolgozat]. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem.
- A Magyar Népköztársaság Alkotmánya 1949/20 törvény. 1949. In *Törvények és rendeletek*. Budapest: Állami Lapkiadó.
- Asztalos Morell, Ildikó. 1999. *Emancipation's Dead-end Roads? Studies in the Formation and Development of the Hungarian Model for Agriculture and Gender (1956–1989)*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

- Az MSZMP Központi Bizottságának állásfoglalása és határozata a nők politikai, gazdasági, szociális helyzetéről és a további feladatokról (1970. február 18.). In *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970*. h. n.: Kossuth Könyvkiadó.
- Barát, Erzsébet. 1999. „A nők érdekében folytatott kutatás és korlátai.” *Replika* 37 (szeptember), 163-170.
- B. Gáspár Judit & F. Várkonyi Zsuzsa. 1985. „Két második nem.” *Valóság* 38:7.
- Bicskei, Éva. 2006. „’Our Greatest Treasure, the Child’: The Politics of Child Care in Hungary, 1945–1956.” In *Social Politics. International Studies in Gender, State & Society* 13:2.
- Coronil, Fernando. 1996. „Beyond Occidentalism: Toward Nonimperial Geohistorical Categories.” *Cultural Anthropology* 11:1.
- Delapina, Franz & Komlosy, Andrea. 1991. „Ungarn 1945 bis 1982. Zwischen Abkoppelung und Weltmarktintegration.” In Delapina, Franz et al. (szerk.) *Ungarn im Umbruch*. Wien: Verlag für Gesellschaftskritik.
- Ferge, Zsuzsa. é. n. *The varying rhythm of change of women’s situation in Hungary*. [Publikálatlan gépirat a szerző tulajdonában.]
- Fodor, Éva. 2003. *Working Difference. Women’s Working Lives in Hungary and Austria, 1945–1995*. Durham, North Carolina – London: Duke University Press.
- Forum: Is “Communist Feminism” a Contradictio In Terminis? 2007. *Aspasia. The International Yearbook of Central, Eastern, and Southern European Women’s and Gender History* 2.
- Frey, Mária. 1996. „A nők helyzete a munkahelyen és a háztartásban.” In *Foglalkoztatás, jövedelmi viszonyok, munkatörvények. Munkatudományi tanulmányok*. h. n.: Struktúra–Munkaügy Kiadó.
- Gaál, Ibolya. 1997. *A szegényügy- és felnőttvédelmi szociálpolitika története Szabolcs–Szatmár megyében 1867–1989*. I–II. Nyíregyháza: Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Levéltár, I. k.
- Goven, Joanna. 1993. *The Gendered Foundations of Hungarian Socialism: State, Society and the Anti-politics of Anti-feminism*. [Publikálatlan PhD-dolgozat, University of California.]
- Goven, Joanna. 2002. „Gender and Modernism in a Stalinist State.” *Social Politics. International Studies in Gender, State & Society* 9:2.

- Hageman, Karen & Michel, Sonya, vendégszerk. 2006. *Special Issue: Perspectives on Child Care and Education in Eastern and Western Europe*. In *Social Politics, International Studies in Gender, State & Society* 13:2.
- Haney, Lynne. 2000. „Familial Welfare, Building the Hungarian Welfare Society, 1948–1968.” *Social Politics. International Studies in Gender, State & Society* 7:2.
- Haney, Linne. 2002. *Inventing the Needy, Gender and the Politics of Welfare in Hungary*. Berkeley – London: University of California Press.
- Havas, Gábor & Kemény István. 1999. „A magyarországi romákról.” In Fokasz Nikosz & Örkény Antal (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete 1945–1989*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Horváth, Ágota. 1999. „Segélyekről, szegényekről.” In Fokasz Nikosz & Örkény Antal (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete 1945–1989*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Horváth, Sándor. 2005. „Titkos kéjnők és úrifrankák. Prostitúció Sztálinvárosban.” In Palasik Mária & Sipos Balázs (szerk.) *Házastárs? Munkatrs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- H. Sas Judit. 1984. *Nőies nők és férfias férfiak. A nőkkel és a férfiakkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák élete, eredete és szocializációja*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Janky, Béla. 2005. „A cigány nők társadalmi helyzete és tevékenysége.” In Nagy Ildikó, Pongrácz Tiborné, Tóth István György (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. h. n.: Tárki.
- Kemény István. 1976. „A magyarországi cigányok helyzete.” In *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA.
- Kemény, István, szerk. é. n. *A magyarországi romák*. Útmutató Kiadó.
- Kende, Anna & Neményi, Mária. 1999. „Two Generations’s Perceptions of Feminility in Post-Socialist Hungary.” In Pető, Andrea & Rásky, Béla (szerk.) *Construction. Reconstruction. Women, Family, and Politics in Central Europe 1945–1998*. Budapest – New York: Open Society Institute, Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut.
- Kovai, Cecília. 2008. „Élhető volt az a világ, de sok mindenben leredukált minket – tehát valamit kaptunk, valamit meg elvettek.” In Kovács

- Éva (szerk.) *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben.* Budapest: MTA.
- Kovácsné Orolin Zsuzsa. 1976. „A mezőgazdaságban dolgozó nők élet- és munkakörülményei.” In *Nők, gazdaság, társadalom. Tanulmányok a nők helyzetéről.* Budapest: Szikra Nyomda.
- Lampland, Martha. 1989. „Biographies of Liberation. Testimonials to Labour in Socialist Hungary.” In Kruks, Sonia & Rapp, Rayna & Young B., Marilyn (szerk.) *Promissory Notes. Women in the Transition to Socialism.* New York: Monthly Review Press.
- Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen.* 1996. Budapest: KSH.
- Magyarország Statisztikai Évkönyve 1990.* 1991. Budapest: KSH.
- Magyarország Statisztikai Évkönyve/Statistical Yearbook of Hungary 2007.* 2008. Budapest: KSH.
- Magyarország Statisztikai Évkönyve 1994.* 1995. Budapest: KSH.
- Mezey, Barna, szerk. 1986. *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Mikos, Ferenc. 1986. „Az új családjogi törvény.” In Balogh Sándor (szerk.) *Nehéz idők krónikája 1949–1953. Dokumentumok.* Budapest: Gondolat.
- Narayan, Uma. 1997. *Dislocating Cultures. Identities, Traditions, And Third World Feminism.* New York: Routledge.
- Nowak, Basia A. 2005. „Constant Conversations: Agitators in the League of Women in Poland during the Stalinist Period.” *Feminist Studies* 31:3.
- Palasik, Mária. 2005. „A nők tömeges munkábaállítása az iparban az 1950-es évek elején.” In Palasik Mária & Sipos Balázs (szerk.) *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon.* Budapest: Napvilág Kiadó.
- Pest megye munkásai.* 1971. H. n.: Az MSZMP Központi Bizottsága.
- Popa, Raluca Maria. 2003. „[The Socialist Project for Gender \(In\)Equality. A Critical Discussion.](#)” *Journal for the Study of Religions and Ideologies* 6.
- Popa, Raluca Maria. 2009. „Translating Equality between Women and Men across Cold War Divides: Women Activists from Hungary and Romania and the Creation of International Women’s Year.” In Penn, Shana & Massino, Jill (szerk.) *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist East and Central Europe.* New York – London: Palgrave Macmillan.

- Szűcs, Jenő. 1983. *The Three Historical Regions of Europe: an Outline*. Budapest: Hungarian Academy of Sciences.
- Tóth, Zsófia Eszter. 2008a. „Gábor, csináljunk gyereket, hadd vessen cigánykerekét! A megesezt lánytól az egyedülálló anyáig – a leányanyák megítélésének változása a szocialista időszakban.” In Bakó Boglárka & Tóth Zsófia Eszter (szerk.) *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- Tóth Zsófia Eszter. 2008b. „Az volt a jelszó, hogy hány cukorral kéri a feketét. A gyesez csajok csinálták.’ A gyesez levő nők mindennapjai a lakótelepeken az 1980-as években.” In Kovács Tímea (szerk.) *Lakótelepek. A modernitás laboratóriumai*. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Turgonyi Zsuzsa & Garai Sándorné. 1971. *Összefoglaló tanulmány a SZOT állásfoglalása és határozata (1970. július 2.) alapján végzett szakszervezeti munkánkról*. [Sokszorosított (stencilezett) másolat.]
- Varsa, Eszter. 2005. „Class, Ethnicity and Gender, Structures of Differentiation in State Socialist Employment and Welfare Politics, 1960–1980. The Issue of Women’ Employment and the Introduction of the First Maternity Leave Regulation in Hungary.” In Schilde, Kurt & Schulte, Dagmar (szerk.) *Need and Care, Glimpses into the Beginnings of Eastern Europe’s Professional Welfare*. Opladen – Bloomfield Hills: Barbara Budrich Publishers.
- Wolchik, Sharon L. & Meyer, Alfred G., szerk. 1985. *Women, State and Party in Eastern Europe*. Durham, North Carolina: Duke University Press.
- Zimmermann, Susan. 1993. „Die ’Suche nach freier Arbeitskraft’: Nachholende Entwicklung und Frauenarbeit in Ungarn.” In Hasenjürgen, Brigitte & Preuß Sabine (szerk.) *Frauenarbeit, Frauenpolitik in Afrika, Asien, Lateinamerika és Osteuropa. Internationale Diskussionen*. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Zimmermann, Susan. 2001. „Wohlfahrtspolitik und die staatssozialistische Entwicklungsstrategie in der »anderen« Hälfte Europas im 20. Jahrhundert.” In Jäger, Johannes & Melinz, Gerhard & Zimmermann, Susan (szerk.) *Sozialpolitik in der Peripherie. Entwicklungsmuster und Wandel in Lateinamerika, Afrika, Asien und Osteuropa*. Frankfurt/M. – Wien: Brandes & Aspel – Südwind.

Gorzás Zsófia Mária

Szegedi Tudományegyetem

A tetoválás, mint a női önkifejezés testet öltött gyakorlata

Az utóbbi évtizedekben a nyugati kortárs társadalmak mainstream miliójében a tetoválás folyamatosan átirta a társadalmi határokat. A tetoválás (és a test) megítélésében végbement változások, illetve annak pozitív ábrázolása tette lehetővé, hogy ez az ősi testművészeti gyakorlat mára populárisává vált. Ez a jelentős változás a társadalom tetoválásokhoz való viszonyulásában biztosította az erősen tetovált nők számára, hogy a bőrük révén vizuálisan is kifejezhessék önmagukat. Dolgozatom, két magyar tetováló nőművésszel készített mélyinterjú segítségével, annak bemutatására irányul, hogy a tetoválás miként válik olyan populáris és hatalommal felruházó testművészeti formává, melyet az erősen tetovált nők önmaguk felfedezésében hasznosíthatnak.

A mai nyugati kultúra fősodrában a tetoválás egyre nagyobb népszerűsége mögött különböző történelmi, társadalmi és kulturális motivációk rejteznek. Az elmúlt évtizedek során radikális változások történtek a testek jelentőségének, politikájának és határainak értelmezésében. A hagyományos, biológiai megítélésről elmozdulva egy új, történelmileg és társadalmilag meghatározott test-modell felé fordult a figyelem (Bordo 1993; Butler 1993; Haraway 1991). Az erősen tetovált nők testdíszítő szokásai is a normalizált, kulturálisan fegyelmezett, nőiesen eszteticizált, tárgyiasított testképpel állnak szemben, ellenszegülve a társadalmi elvárásoknak. A tetoválás (és magának a testnek) a változó társadalmi megítélése és pozitív ábrázolása (pl. a tetoválás mint divatos kiegészítő, tetováló műsorok a televízióban) tette tehát lehetővé, hogy ezt az ősi testművészeti formát alkalmazva az erősen tetovált nők erőteljes vizuális önkifejezésre telessenek szert a bőrfelszínük látványos ékesítésével. Kutatásom fő célja annak feltárása, hogy a tetoválás miképp válik egyre erőteljesebb és elfogadottabb populáris testművészeti és önkifejezési formává az erősen tetovált nők számára. Az okok feltárásához szükségesnek látom a tetoválás társadalmi nemi relevanciájú rövid történelmi áttekintését; majd a tíz tág tetoválási motivációs kategória összegzését; illetve néhány jelentős, a nyugati poszt-indusztriális fogyasztói társadalmak gondolkodását ma is átható, a tetoválással összekötött negatív sztereotípiák feltárását. Mikhail Bakhtin (1995) és Philip Thomson (1972) elméleteire

támaszkodva választ keresek arra, hogy miért tekintik a tetovált női testet gyakran még mindig abnormálisnak és groteszknak. A dolgozatban említett szerzők megállapításai alapján amellet érvelek, hogy az 1960-as évek USA-jának ‘Tetoválás Reneszánsza’ bírt talán a legjelentősebb hatással mind a tetoválásra, mint művészeti formára, mind pedig a női tetováló művészekre, akik e kulturális fordulat következtében könnyebben léphettek be a tetoválók világába, hogy felfedezhessék önmagukat és kijelölhessék saját helyüket ebben a szakmában.

A nyugati minta mellett különös hangsúlyt fektetek a magyar női tetováló művészek és erősen tetovált nők helyzetére is. Ennek érdekében, hogy igazoljam és kiegészítsem az általam említett nyugati szerzők megállapításait, felhasználok két fiatal magyar női tetováló művésszel, Bencsik Dorottyaival és Lugasi Dórával¹ készített esettanulmányaim anyagát is. Lugasi Dóra, a szegedi *Witch Tattoo* szalon tulajdonosa, aki mivel végzettségével (keramikus) nem tudott elhelyezkedni, a jövedelmezőbb tetováló szakma felé fordult, mely művészi kihívást is tartogatott a számára. A kecskeméti *PumpSkin Tattoo City* szalon festőként végzett tulajdonosa, Bencsik Dorottya pedig szintén birtokában van annak a professzionális művészeti tudásnak, melyet a tetováló szakmában kamatoztatni tud, és mely a későbbiekben kulcsfontosságú tényezőként fog megjelenni tanulmányomban. Céлом annak bemutatása, hogy az erősen tetovált nők számára a hagyományosan férfiasként kódolt, kriminalizált, vagy exotizált tetoválás miként válhat(ott) a hatalommal felruházó, és a konvencionális gender szerepeket felülíró, sajátos női önkifejezés testet öltött gyakorlatává.

A tetoválás társadalmi nemi relevanciájú történelmi áttekintése

A ‘tetoválás’ (‘tattoo’) szó maga az angol nyelvben először akkor bukkant fel, mikor James Cook kapitány visszatért a déli tengereken tett felfedező útról (1769) (Jones 1). Ám etimológiailag a ‘tatu’ kifejezés – ami a polinéziai nyelvből származik – tekinthető a ma használt ‘tetoválás’ szó eredetének (Kaepler 2013). Jelentése szerint „egy maradandó jel a bőrön,” annak a beavatkozásnak az eredménye, amikor „egy éles eszközzel festéket juttatnak az epidermiszen keresztül a dermiszbe”² (Springer 54). A régi kultúrákban ezeknek a mesterségesen testre rótt jeleknek a funkciói

¹ Bencsik Dorottya és Lugasi Dóra létező személyek, akik mindketten nevüket adták a velük készített interjúimhoz, illetve hozzájárultak azok felhasználásához a dolgozatomban.

² „...a permanent mark on the skin after pigment is inserted through the epidermis into the dermis with a sharp instrument.” A dolgozatban előforduló valamennyi magyarítás a saját fordításom.

erőteljesen átfedésben voltak és gyakran ellentmondónak is számítottak, mint azt a következő különböző funkciók felsorolása is mutatja. A tetoválásokat nem csak díszítő motívumnak lehet tekinteni. Bizonyos kultúrákban ezek jelölték a társadalmi különbségeket, akár presztízst, akár alárendeltséget jelölve egy törzsben. A mikro-polinéziai törzsek nőinél gyakran a házasságra való felkészültségre, vagy máshol éppen a már házasságra utaltak (Hage et al. 336). A tetoválás büntető funkcióját tárták fel C. P. Jones³ kutatásai. Jones szerint a „‘stigmák’ a görögök és rómaiak esetében majdnem mindig tetovált és nem beégetett bélyeget jelentenek”⁴ (Jones 2). Úgy tudni, hogy a görögök a perzsáktól vették át a tetoválás gyakorlását és büntetés gyanánt a rabszolgáikat (főként a szökevényeket) jelölték meg látható tetoválásokkal, melyek megmutatták, hogy kikhez tartoznak. A rómaiak a görögöktől jelentősebb változtatások nélkül vették át a tetoválást, csupán később bővítették ki, vagy inkább módosították alkalmazásukat: nem csupán büntetésként használták, hanem katonáikat (akik a Birodalom tulajdonát képezték) is megjelölték ily módon az osztaguk nevével vagy számával a karjukon (Jones 12). Ennélfogva ezeknek a mesterséges jeleknek nem dekoratív, hanem inkább praktikus funkciói voltak. A rabszolgák és később a bűnözők efféle megjelölésében gyökeredzik a tetoválásokkal kapcsolatos degradáló asszociációk egyik oka. Ezek az asszociációk a mai napig megfigyelhetők: a tetoválások a bűnözés (amit a sztereotípiák szerint jobbra a férfiak követnek el) és a megvetendő élet (pl. a laza erkölcsű nők) jelei. Más (törzsi) közösségekben azonban a tetoválás védelmező talizmánként is működött: a tetovált testrészt a fájdalomtól volt hivatott megóvni viselőjét. Egyebütt védekezési taktikaként is funkcionáltak: az ellenfelet kívánták megrémiszteni a testmódosításokkal. James Cook kapitány a 18. században több olyan törzsről is beszámolt, melyek aktívan gyakorolták a tetoválást (Jones 12). A későbbiekben is a tengerészek számottevő népszerűsége tette szert az egzotikus maradandó testrajzaiknak köszönhetően, és mind a mai napig a tetoválások védelmet, emlékeket jelentenek a hajósoknak és tengerészeknek, vagy egy fontos utazásnak állítanak emléket (Jones 12). Ez a szimbolikus, kommemoratív funkció aztán a tetoválás népszerűbb gyakorlataiba, értelmezéseibe is beszűrkedik: egy-egy testrajz az életút fontos eseményét hivatott megjelölni.

Az emberi tetoválás legrégebbi bizonyítéka azonban még a törzsi vagy professzionális tetoválások elé datálható: a Jégember Ötzi mumifikálódott maradványaihoz kötik. Az Alpok osztrák-olasz határához

³ A C. P. Jones rövidítéssel a szerző névválasztását tartom tiszteletben

⁴ „...‘stigmata’ among the Greeks and Romans are almost always tattoo- and not brand-marks.”

közel 1991-ben megtalált leletet körülbelül 5000 évesre datálják ([The Incredible Age of the Find](#)), a testen talált tetovált jelek funkcióját tekintve pedig gyógyító hatást tulajdonítanak nekik elhelyezkedésük miatt (ízületek, sérülések felett vannak). A bőr díszítése elterjedt volt Észak-Afrikában, pontosabban Egyiptomban is, ahol ez jelentős szokás volt az ottani nők körében. A kutatók által Kr.e. 2160 és 1994 közöttire datált egyiptomi papnők és felsőbb osztálybeli nők múmiáin tetovált pontokat találtak a melleken, a hason és a combokon is. „Ezt a bizonyos művészeti formát úgy tartják, hogy a nőkre korlátozták és ezek a nők általában valamilyen rituális szokással álltak kapcsolatban”⁵ ([History of Tattooing, Egypt](#)), vagy másképpen spirituális kapcsolatuk volt a választott istenekkel, akiknek ezek a papnők az életüket szentelték. Ugyanakkor a felsőbb osztálybeli nők esetében a tetoválások valószínűleg a terhesség alatti védelmet, a termékenység fokozását vagy a társadalmi pozíciójukat jelentették. Feltételezhetően ezek a kizárólag női testmódosítások a szexuális vonzerő fokozását is szolgálták (Pinch 126).

Visszatérve a tetoválások törzsi jelentőségére, ezen csoportosulások női tagjainak a tetoválások nem csupán a szépség hangsúlyozásának eszközei voltak, hanem K. S. Mathur⁶ szerint „a ‘törzsi azonosítás jeleit’ is képviselték, amik nélkül a lányokat nem lehetett volna besorolni a törzs [érett] női tagjai közé”⁷ (Mathur 140). A nők tetoválásainak közösségi hovatartozást jelölő identitásmarker jelentősége napjainkban is erőteljesen jelen van. Ahogy Margo DeMellora hivatkozva Cyril Siorat is rámutat, a tetováló közösségek nem csupán kötött földrajzi hellyel rendelkező törzseket jelentenek, és az ezekhez a közösségekhez tartozók közül sem kell feltétlen mindenkinek tetoválnak lennie. A tetováló közösségek azokat az egyéneket foglalják magukba, akik valamilyen módon részt vesznek „egy tetováló közösség létrehozásában és annak fenntartásában”⁸ (Siorat 374). Napjaink erősen tetovált női hajlandóságot mutatnak arra, hogy testüket a különböző mintákkal, szimbólumokkal és figurákkal díszítve fejezzék ki egy relatíve zárt tetovált közösséghez való tartozásukat. Számukra a tetoválás ugyanolyan jelölökké váltak, mint az említett törzsek női tagjainak: a nő ezeket viselve teljes tagjává válik a (választott) közösségnek vagy körnek.

A 19. században a tetovált testek hamar a vurstlik és a cirkuszi mutatványosok alapvető kellékeivé váltak, beállva a sorba olyan

⁵ „This particular art form is believed to have been restricted to females and usually these women were associated with some kind of ritualistic practice.”

⁶ A K. S. Mathur rövidítés használatakor a szerző névválasztását tartom tiszteletben.

⁷ „...‘marks of tribal identification’ without which the girls cannot be classified into the fold of tribal womanhood.”

⁸ „...in the creation and the maintenance of the idea of a tattoo community.”

látványosságok közé (pl. Sziámi Ikrek, A Szakállas Nő, A Kövér Nő), amiket ezek a freak-show előadások vonultattak fel (ld. Kérchy & Zittlau 2012; Kérchy 2009). Onnantól kezdve egyre több tetovált nő jelent meg a tetoválásait kitalált történetekkel, fikcionális, kalandos életutakkal társítva és magyarázva, egyszerre verbálisan és vizuálisan is látványossággá téve szokatlan testüket.⁹ Ezek a nők általában egzotikusan csengő neveket választottak maguknak, hogy kihangsúlyozzák az elhatárolódásukat és különbözőségüket a többségi társadalomtól, amelynek egykoron eredetileg ők is a tagjai voltak, míg nem testírásaikkal vállaltan radikálisan kívülállóvá váltak. Azonban az, hogy kidíszítették bőrüket és ilyen „szörnyszülötteket és csodabogarakat” felvonultató előadásokon szerepeltek, önmagában nem tekinthető társadalmi ellenállásnak – mint ahogy sokszor a mai erősen tetovált nők esetében sem –, sokkal inkább szenzációhajhász és jól jövedelmező figyelemfelkeltésként értelmezhetjük tevékenységüket. Máságuk tulajdonképpen beleolvad a társadalmilag marginalizált show business kép(let)be. Őket a freak-show kutatás terminológiája „csinált

1-2 fotó: La Belle Irene (bal) és The-Tattooed People (jobb)

csodabogaraknak” (made freaks, ld. Bogdan 1990) nevezi (mivel testük különbözősége nem születésüktől fogva kísérte végig életüket biológiai fogyatékosként, hanem akarattal változtattak magukon a tetoválásaiikkal).

⁹ Ilyen szórakoztatóművészek voltak pl. La Belle Iréne, Miss Stella, Lady Pictura, Mrs Williams, Ruth-Sylvia, Surita (Oettermann 203).

Lázadásuk keretbe zárttsága ellenére azonban mégis olyan látványosságokká lettek, melyek a nőiesség társadalmi kódjait végső soron erősen felforgatták például azzal, hogy az idealizált hibátlan női bőrt tetoválásokkal díszítették, valamint a kor konzervatív öltözködési szokásaihoz képest kidíszített testüket ledér öltözetben közszemlére tették (ahelyett, hogy otthon az engedelmes és törékeny feleség szerepét játszották volna).

Napjainkban a testet fegyelmező társadalmi kódok kevésbé szigorúak, mint a történelem egyes szakaszaiban, most az önkifejezést viszonylag szabadon meg lehet valósítani különböző testmódosítási tevékenységeknek köszönhetően. Ez a relatív önkifejezési szabadság nyilvánul meg az igazán az 1900-as évek elején Amerikából induló (és még a mai napig is tartó), de főként a 60-as évek óta jelentős 'Tetoválás Reneszánszának' időszakos jelenségében is. Ez a kifejezés a tetováló művész és teoretikus Arnold Rubin nevéhez fűződik, és nem csupán a tetoválások utóbbi évtizedekben növekvő népszerűségét, hanem például a tetoválással foglalkozó újságok és találkozók által elősegített „konceptiócsiszolást... ,technikai fejlődést... , a folyamat és az eszközök kifinomulását”¹⁰ (Fleming 61) is jelenti. A tetoválók jelentős művészeti háttérrel és képességgel rendelkező tetováló művészekké váltak, fokozatosan a tetoválást és saját munkájukat a magas művészethez közelítették. Az utóbbi évtizedekben a tetoválás olyan kulcsszavak viszonyrendszerében nyert új értelmet, mint a hitelesség, az önkifejezés és az újradefiniált nemiség – mind a tetováló művész, mind pedig a klienseik számára (Fleming 62).

A tetoválást mind történelmileg, mind pedig kulturálisan maszkulin szokásnak tekintik (tengerészekkel, harcosokkal, motorosokkal társítják), azonban úgy vélem, az adott közösséghez tartozni való akarás motivációja szembemegy a gender sztereotípiákkal, ugyanis a tetoválások erővel felruházó funkcióját kihasználva a tetovált nők épp úgy gyűjtik ezeket a maradandó rajzokat, mint férfi társaik. Testdíszítéseikkel egyenrangú félként akarják magukat pozícionálni a tetováltak közösségében, ahol illetően módon a bőrre rajzolt minta felülírja a konvencionális nemi distinkciókat. Jóllehet, hogy elsősorban a tetováltság lesz az elsődleges identitásmarker és nem a női(es)ség vagy férfi(as)ság. Természetesen általánosságban véve ez csupán egy a lehetséges motivációk közül, amiért tetováltatnak.

¹⁰ „...refinements of conception... technical developments... and the refinement of procedure and equipment.”

Testpolitika – a test határai

A középkorban a testpolitika metafora azt az eszmét jelentette, ahol az államot vagy a társadalmat emberi testként ábrázolták, s a szervek szimbolizálták a különböző funkciókat és elvárásokat. A 20. században a teoretikusok kezdték nem csupán tisztán biológiai formaként vagy egy metaforikus és emblematikus entitásként értelmezni a testet, hanem olyan médiumként, amit történelmileg konstruáltak és társadalmilag irányítottak (Bordo 181).

A normatív, idealizált női test konstruálása nem csak a populáris kulturális reprezentációkban, de a magánszférában is fontossá vált. Susan Bordo szerint a női test ki van szolgáltatva a módosítások és változtatások folyamatos, ismétlődő folyamatának. A nő rengeteg időt, pénzt és energiát használ fel saját maga gyantázására, festésére és illatosítására (Bordo 184). A társadalmi média a test misztifikálásával (reklámok, televíziós műsorok vagy filmek) arra ösztönzi a nőt, hogy saját testüket hasonlítsák a társadalom által normalizált, semlegesített és ideológiailag kötelező testhez, mely „az egyetlen ‘valóság’, ami számít”¹¹ (Bordo 197). Ehhez a normalizált testhez viszonyítva a domináns társadalom a nők számára engedélyezi, hogy változtassanak a testükön néhány elfogadott módszerrel (pl. szépekészeti műtétek, smink tetoválás), mivel ezek csupán megerősítik a társadalmilag létrehozott női testideált (passzív, törekeny, esztétikailag szimmetrikus, stb.). Másrészt viszont a testdíszítés az egyik módja az egyéni önkifejezésnek (vagy a látszólagos tökéletesítésnek), amivel ábrázolhatjuk miként is érzünk önmagunk iránt, vagy inkább, hogy önmagunk egy ‘jobb verzióját’ hozzassunk létre, ami részben más mint az elvárt norma.

A különböző feminista elméleti tanulmányok és a nők felszabadítását célzó mozgalmak (női mozgalmak, feminista performance művészet, vagy éppen a női tetoválás) hatására a test külső és belső határai elmosódtak (Grosz 1994). Noha ideológiai előírások – mint például, hogy mi számít a konvencionálisan kívánatos női testideálnak – még mindig hatással vannak a nyugati posztindusztriális fogyasztói társadalmak nő-képének, ezek nem homogének. Például azért nem, mert azt is számításba kell venni, hogy milyen anyagra írunk. Például azoknak a nőknek, akik önkifejezés céljával tetoválással módosítják a bőrüket, ez a testművészeti fajta olyan módszerré válhat, ami által megerősítik önképüket, ellentétben azokkal a nővel, akik társadalmilag elfogadott, normalizált testtel bírnak.

A tetoválás olyan testművészeti forma, ami a testiség legfontosabb fizikai határvonalát veszi célba: a bőrt. Judith J. Halberstam szerint a bőr „a

¹¹ „...the only ‘reality’ which counts.”

legtörékenyebb a határvonalak közül és egyben a legstabilabb jelölő”¹² (Halberstam 163). Maurice Patterson és Johnathan Schroeder gondolatmentével élve, a bőr abban az értelemben egyszerre a legtörékenyebb és jelölő, hogy az egyéni és a társadalmi értékek határterülete, azok szüntelen elkülönöztetődésének az eredménye: „A bőr fejezi ki külső és belső, az egyén és a társadalom, a személyes identitás projektek és a piaci kultúrák közötti dinamikus kapcsolatot”¹³ (Patterson & Schroeder 257). A testek és a bőrfelületük a fogyasztói társadalomban árucikkeké válnak, mivel úgy formálódnak, hogy megfeleljenek az elvárt, kívánatosnak feltüntetett, látványos szépségideálnak. Maga a tetoválás folyamata azonban ezen túl, vagy akár ezzel szemben, erővel ruházza fel az egyént, melynek segítségével visszaveszi az irányítást a saját teste fölött: ahelyett, hogy alárendelődné a társadalmi elvárásoknak, a bőre felszínére írva ideológiáját, személyes értékeit, cselekvő ágenssé válik. Ezzel felülírják helyüket a társadalomban – különösen, ha a tetovált egyén tudatosan áll ellen, illetve ha a fennálló ideállal szembeni megkülönböztetésnek fogja fel ezeket a motívumokat.

Motivációs kategóriák

Mivel a testmódosítások gyakorlata nagy népszerűsége miatt, de továbbra is marginalizált (és részben maszkulinizált) szokás maradt, az utóbbi harminc évben számos tanulmány próbálta felfedezni az okát annak, hogy egyes személyek miért érzik szükségét bőrük maradandó díszítésének. Silke Wohlrab (2007) szerint a test efféle módosításai (piercingek, tetoválások, stb.) tíz tág motivációs kategóriába sorolhatók: szépség, művészet és divat (ahol a tetoválások divat-kiegészítőkké vagy műremekké válnak); egyéniség (ahol az egyén irányítja, tudatában van a megjelenésének és identitásának); személyes narratíva (ahol a tetoválások a személyesen átélt tapasztalatok mérföldkövei lesznek); fizikai tűrőképesség (a személyes határok próbálgatása a fájdalmas tetoválási folyamat által); csoportba lépés és elhivatottság (egy szubkultúrába vagy társadalmi csoportba való tartozás vágya); ellenállás (dacolás a társadalommal vagy éppen a szülőkkel); spiritualitás és kulturális tradíció (vonzódás más kultúrákhoz és azoknak az eszméihez); függőség (a tetoválási folyamat során felszabaduló endorfinoktól, valamint a ragaszkodás a tetoválások mérföldkövi jelentéséhez); szexuális motiváció (erősíteni a személy szexuális vonzerejét a testi

¹² „...the most fragile of boundaries and most stable of signifiers.”

¹³ „Skin reflects the dynamic relationship between inside and outside, self and society, between personal identity projects and marketplace cultures.”

módosítások segítségével) és végül a különösebb ok nélküli kategória (impulzív döntés, vagy drog illetve alkohol alatti befolyásoltság) (Wohlrab 87). A motivációk persze gyakran átfedésbe kerülnek egymással a tetovált személy számára – főleg azok esetében, akik halmozzák vagy gyűjtik a tetoválásokat. Azonban a témával foglalkozó kutatások (Wohlrab 2007; Atkinson 2002, 2003) azt sugallják, hogy a legjelentősebb (és legpopulárisabb) okokat a tetoválások mögött napjainkban leginkább a személyiségkonstruálás, a saját test fölötti irányítás visszaszerzésének vágya, a személyes történetek vagy átélt tapasztalatok elmesélése, valamint az ellenállás kategóriákkal írhatjuk le. A társadalmi nemek szempontjából Silke Wohlrab (2007) szerint Michael Atkinson (2002) tetovált nőkről szóló tanulmánya alapvető áttekintést nyújt interjúalanyainak saját tetovált testükre vonatkozó véleményéről: „a női tetoválásoknak különböző funkciói vannak, melyekbe beletartozik a kulturális lázadás, de ugyanakkor ön maga visszanyerés[ének] és saját maga meghatározás[ának vágya] is”¹⁴ (Wohlrab 88).

Két interjúalanyom is hasonlóan vélekedett a tetoválások mögött húzódó lehetséges motivációkról, mikor arra a kérdésemre válaszoltak, hogy szerintük milyen indíttatásból érkeznek tetováló stúdiójukba a nők. Lugasi Dóra erről a következőket mondta:

Mindenki (nem csak nők) valamit meg akar valósítani magán. Ennek sok oka lehet, ahány ember annyi féle ok lehet erre. Sokan emléket akarnak állítani valaminek vagy valakinek, vagy önmagunknak, díszíteni szeretnék magukat, önbizalmat vagy örömet akarnak tetoválás által szerezni maguknak vagy másoknak. Vannak, akik egy általuk rajongott híres tetováló művész munkáját akarják magukénak tudni. Ezáltal mintha egy igen értékes műtárgy tulajdonosai lennének, amit soha senki nem tud elvenni tőlük. És persze vannak, akik sajnós divatból, vagy mert a másíknak is van.

Bencsik Dorottya a következőképpen vélekedett ugyanerről a kérdésről:

Nagyon leredukálva a dolgokat, két csoportját tudnám példának felhozni a tetováltatni vágyó nőknek és lányoknak: az egyik csoport, akik tudatosan varratnak, mindig valami olyat találnak ki, ami számukra fontos. A másik csoport azok a lányok, akik épp betöltötték a 18. életévüket és akkor gyerünk, varrassunk valamit valahova, mert már a barátnőmnek is van! Nem fogom megérteni soha. Pont ezért vált egy réteg számára populárisá

¹⁴ „... female tattoos have various functions, including cultural rebellion but also personal reclamation and self-definition.”

a tetoválás. A valóban komoly szándékkal közeledő vendégek indíttatása sokféle érzelemből eredhet.

Két interjúalanyom válaszait látva azok egyértelműen több kategóriára utalnak a fentebb ismertetett motivációs táblázatból. Továbbá be is bizonyítják, hogy ezek a kategóriák sokszor átfedésben állnak egymással, azoknak szétválasztása nem mindig lehetséges, mint ahogy azt a későbbiekben is láthatjuk majd.

Sztereotipizálás és diszkrimináció

Ahogy azt már korábban is említettem, a tetoválást általában főként a férfissággal hozták kapcsolatba. Ennek a szokásnak a messzire nyúló történetében általában tengerészek, harcosok, rabok, katonák, bűnözők, rabszolgák, míg a huszadik századtól kezdve később a szubkulturális rétegek motorosai, utcai bandái, punkok díszítették bőrüket a különféle motívumokkal, hogy „agresszív, erős vagy ‘veszélyes’ férfisságképet hozzanak létre és erősítsenek meg”¹⁵ (Atkinson 220). Éppen ezért a nyugati populáris kultúrában a nők részvétele a tetováló közösségekben az utóbbi pár évtizedig nem volt túlzottan elterjedt. Ez a nemi megkülönböztetés a férfi és nő között a mai napig jelen van és a női tetováltakra is általában különböző sztereotípiákat sűtnek.

A sztereotípiák leegyszerűsítő kategorizálásként működnek az adott csoportban vagy közösségben, annak tagjait „pár kulcstulajdonsággal azonosítják be”¹⁶ (Cranny-Francis et al. 141). Azok, akik ezt a mechanizmust alkalmazzák (az adott helyzetben hatalommal rendelkező csoportok) általában a körülírt közösségen kívül állnak, ezért a sztereotípiák gyakran bizonyulnak hamisnak. A pozitív sztereotípiák azon társadalmi normák, melyekkel a hatalmon lévő csoportok igazolják önmaguk elkülönítését a negatívan sztereotipizált, marginalizált csoportoktól. Ez a definíció rámutat a sztereotípiák kizáró természetére: minden elutasításra kerül, ami a hatalommal rendelkező csoport társadalmilag konstruált normáitól eltér. Az általános asszociációk a tetoválásokkal és a tetovált személyekkel kapcsolatban általában a negatív kategóriába esnek. Főként a késő modernitásban a tetoválások mind a férfiak, mind pedig a nők számára a nyugati kultúrák normáitól való elhatárolódást (is) jelentik, azaz ha a sztereotipizálás mechanizmusa működésbe lép, ezekre a személyekre (az esetek többségében tévesen) deviáns viselkedési formát vetítenek rá (pl.

¹⁵ „... for creating and confirming aggressively strong, or ‘dangerous’ masculinities.”

¹⁶ „... by identifying them with a few key characteristics.”

dohányzás, alkoholizmus, drogfogyasztás, agresszivitás). Vizsgált alanyaim véleménye szerint a tetoválások megkülönböztető funkciója gyakran magával hordozza a már említett ellenállást. Michael Atkinson (2002) tanulmánya a kanadai nők test-projektjeiről megfelelően illusztrálja ezt a fajta ellenállást. Atkinson érvei szerint ezek a nők a nőiességre vonatkozó domináns ideológiákat kérdőjelezik meg, így ebben az esetben a tetoválást lázadó és emancipációs funkcióval ruházzák fel.

A történelem során a nőket általában a természethez és a testiséghez kapcsolták, igazolva azokat az erősen nemekhez köthető sztereotípiákat, melyek még ma is megfigyelhetők. René Descartes filozófiájának dualizmusa az elmét (mentális, tudatosság) és a testet (anyagiság) állítja szembe egymással (Robinson 2013). Ezt a felosztást követve a férfiakat társadalmilag racionálisnak, erősnek, érzelemmentesnek, mérvadónak, aktívnak láttatták/láttatják, míg a nőket gondoskodónak, érzelmesnek, érzékenynek, ösztönök által vezéreltnek és passzívnak. Továbbá, mivel a nők képesek életet adni, a reprodukív szexualitást is az ő nemükhöz kötötték. Így nem meglepő, hogy a tetoválások esetében napjainkban egy olyan – a törzsi és egyiptomi példák kapcsán korábban már említett – sztereotípiát is újra felbukkan, mely szerint ezek az erősen tetovált nők azért tetováltatnak, hogy megerősítsék szexuális vonzerejüket. (Ennek a sztereotípiának a gyökerei a gyarmatosítás korabeli faji megkülönböztetéseiből is eredeztethetők, ahol is a színes bőrű nőket szexuálisan túlfűtöttnek, primitívnek bélyegezték.) Az erősen tetovált nőket (főleg ha tetoválásaikkal ebből a nőképből akarnak kilépni) a társadalom védekező, sztereotipizáló mechanizmusa mind a mai napig ily módon próbálja degradálni és ellehetetleníteni, s ezzel másokat elrettenteni a hasonló gyakorlatoktól, ami például személyi és munkahelyi diszkriminációk képében is megjelenik. „Most egy nő tele van varrva? Elvetemült! Nem is nőies... De persze az összes ilyen témájú weboldalnak több ezer és sok esetben millió rajongója van. Diszkrimináció agyoncsapva” – vélekedik Lugasi Dóra, igazolva a személyi diszkrimináció jelenlétét, majd a munkahelyi diszkriminációval folytatja:

A probléma továbbgörgetve: sok munkahelyen tartanak attól, hogy az emberek megvetik az alkalmazottakat, ezáltal üzletüket, ha tetoválást viselnek. Ha egy sebész életet ment feje búbjáig beöltözve, hálásak neki a megmentettek hozzátartozóikkal együtt. Ha ugyanaz a sebész köpeny nélkül kiderül, hogy tetovált, már nem mentette meg, vagy nem is rendelkezik azzal a tudással? Szintén emberi ostobaságról beszélünk, ami remélhetőleg hazánkban is hamarosan megszűnik.

Mikor szintén ezekről a diszkriminációkról kérdeztem, Bencsik Dorottya, maga is erősen tetovált nőként, saját tapasztalatait hozta fel példaként:

Amint felkerültek rám a már ruhával sem takarható tetoválások, bevallom, eleinte szó szerint szégyelltem bemenni és megjelenni egy-két helyen, mert már előre láttam a megvető pillantásokat, amint végignéznek rajtam. Van, amikor a benzinkúton úgy veszik el tőlem a pénzt, hogy véletlen se érjenek a kezemhez. A bankban próbálnak nem rám nézni, az utcán megbámulnak, a munkaügyi központban pedig eleve halálra vagyok ítélve. Temetéseken nem is tudom, hogyan jelenjek meg, legfőképp emiatt sehogy, tömegbotrányt keltenék... Egyébként ugyanúgy elítélik és diszkriminálják a tetovált fiatal férfiakat is, mint minket, csak nálunk még ráraaknak egy jó nagy adagot a szépen kitalált sztereotípiákra, csak azért, mert nőből vagyunk [...] Ha egyedül vagyok [a törzshelyemen], rögtön jönnek a megszólások, vagy épp a kérértlen meghívások.

A fentiek ismeretében a problémát a tetoválások láthatósága jelenti, vagy más szóval, hogy viselőjük nyíltan felvállalja újrakonstruált identitását. Külföldi példaként Kat Von D-t (fotó a következő oldalon), napjaink egyik leghíresebb amerikai női tetováló művészet említeném meg, aki szintén arról beszél, hogy erősen tetovált nőként miként élte meg az emberek negatív reakcióit, és hogy milyen érzés volt neki különböznie a 'normális' emberektől:

Valószínűleg nekem is ugyanannyira nehéz volt megértenem, hogy az emberek miért viszonyultak így hozzám, mint ahogy nekik azt, hogy a tetoválás nem csupán degenerált önbillogozásról szól, hanem az önkifejezés egy másik formáját is jelenti.¹⁷ (Von D 19)

Kutatásaimból és esettanulmányaimból kiindulva tehát a mai vélekedés a sztereotípiák és diszkriminációk kérdésével kapcsolatban megegyezni látszik mind a nyugati országokban, mind pedig hazánkban.

A tetoválásoknak, mint a különbözőség bélyegeinek azonban változik a megítélése. Michael Atkinsonra (2003) hivatkozva Joseph Hancock szerint a „tetoválás azért válik normatívvá, mert beágyazódtak a [...] kultúrába. Emiatt az ezen művészeti ághoz társított sokkhatás ellenére is már-már normálissá vált a tetoválásokról való [pozitívabb] vélekedés és

¹⁷ "It was probably just as hard for me to understand why people reacted that way to me as it was for them to understand that tattooing wasn't just a self-inflicted label for degenerates, but another form of self-expression for me."

azoknak a testen való alkalmazása”¹⁸ (Hancock 972). Valószínűleg ez lehet az egyik oka annak, hogy az idősebb és a fiatalabb generációk másként vélekednek a tetoválásokról. Úgy tűnik, hogy az idősebb korosztály a tetoválást még mindig a negatívumokkal és a sztereotípiákkal azonosítja, míg a fiatalabb generációk elfogadóbbak és figyelmen kívül hagyják a „társadalmi megbélyegzést, amit ehhez a testművészeti formához kapcsolnak, és azt inkább önkifejezésnek tekintik”¹⁹ (Hancock 972). Azonban annak ellenére, hogy ezek a fiatalabb generációk nyitottabban állnak (a női és a férfi) tetováláshoz, a látható, szembetűnő testdíszítéseket általánosan

Kat Von D. Forrás: az alkotó honlapja, www.katvond.net.

még mindig nem fogadták el. Ennek az ellentmondásnak az oka a tetoválások fentebb már említett kettős természetében keresendő. Azonban pont ennek a megkülönböztető hatásnak és a tetoválás kettős értelmezésének köszönhető, hogy ezek a test-rajzok populárisává válhattak, mert az önmeghatározás alternatív lehetőségét látják benne, amit továbbra is a tetoválások legerősebb vonzerejének mondhatunk.

A női test megbélyegzése/jelölése

A tetoválás korábban ismertetett motivációs táblázatán belül az egyéniség kategóriába tartozik az identitás fogalma is, mely esszenciális kulcsszava a tetovált személyeknek, főleg ha egy szubkulturális rétegben élnek. Ez a mai erősen tetovált nők számára különösen fontos tényező, mivel – az erősen tetovált férfiakkal ellentétben – számukra (még mindig) nem elég csupán saját személyiségükre hivatkozni, illetve állást foglalniuk a domináns kultúrával szemben, ugyanezt a tetováltak közösségén belül is meg kell tenniük (mind tetováltként, mind tetováló művészként), hogy a tetovált férfiak komolyan vegyék őket, vagy egyenrangú félként tekintsenek rájuk.

¹⁸ „... tattooing becomes normative because it has been embedded in [...] culture. Therefore, the notion and application of tattoos to the body almost become normal, apart from the usual shock value associated with this art.”

¹⁹ „... the social stigma attached to body art and see it as personal expression.”

Azon általános vélekedés ellenére, hogy a tetoválások populárisává váltak, az erősen tetovált női test továbbra sem vonzó, sőt inkább deviáns. Mint minden tetovált személynek, ezeknek a nőknek is el kell dönteniük az identitás-konstrukció során, hogy tetoválásaikat privát vagy publikus eszközként élük-e meg. Privát eszközzé akkor válnak ezek a motívumok, ha olyan helyekre tetováltatnak, melyeket ruháikkal könnyen eltakarhatnak (ezzel megtartva, vagy legalábbis nem veszélyeztetve a társadalomban eddig elért pozíciójukat), publikussá pedig értelemszerűen akkor, ha látható helyeken viselik őket (Atkinson 231). A korábban már említett motivációs kategóriák közti átfedés miatt azt is meg kell említeni, hogy ez a stratégia nem általános viselkedési forma az erősen tetovált nők között, csak egy részük köt kompromisszumot tetoválásaik eltakarásával, hogy elkerüljék a sztereotípiákat és diszkriminációkat.

Rejtve vagy sem, az erősen tetovált nőknek a tetoválásait napjaink társadalma még mindig abnormalisnak bélyegzi, s a tetoválások automatikus meghosszabbításaként, a bőrét így kivarrató nőt is, mivel amikor publikusan felvállalják, nyíltan közszemlére teszik testmódosításaikat és ezzel a normalizált testtől való (sokszor szándékos) elhatárolódásukat. Ezeknek a testeknek az abnormalitását a szakirodalom a groteszkhez szokta kötni.

A groteszk test és a tetoválás

Mikhail Bakhtin (1995) szerint a groteszk test – a „befejezett”, zártságra törekvő, a testkánonnak megfelelővel ellentétben – a folyamatos formálódást, a befejezetlenséget hangsúlyozza, határai elmosódtak és ezzel egy új, készülőben lévő, második testet hoz létre, vagy idéz meg. Az erősen tetovált nők esetében a tű és a festék a bőr alá hatolva valóban egyfajta „második bőrt” hoz létre, és a bakhtini logikát követve a groteszk itt nem „deformálnak” láttatott testrészként (pl. nagy orr vagy száj) jelenik meg, hanem dekorált bőrfelületként. Ez értelmezhető úgy is, hogy az inkább „belső” groteszk a tetoválási folyamat során válik láthatóvá, kerül a „felszínre”. A bőr lesz az az eszköz, felület, mely megmutatja a tetovált személy „belső” énjét. Ahogy számos tetováló művész is vallja, ők csak segítenek ezeknek a már eleve létező figuráknak, szimbólumoknak és mintáknak a felszínre hozásában (Fleming 63). A (női) test groteszk minősége áthelyeződik a határvonalra, mivel a tetoválások festéke maradandó jelekkel mutatja meg, hogy mi rejtőzik a bőr alatt. Ezek a rajzolatok azonban mégis belül, a bőr felszíne alatt maradnak. A tetoválásoknál pontosan ez törli el a benti és kinti világ közti határvonalat, melyről Bakhtin koncepciója is szól.

Interjúalanyaimtól ugyan nem kaptam konkrét utalást a groteszk test és a tetoválás kapcsolatára, de Bencsik Dorottya gondolatai a tetoválás és az idős kor kapcsolatáról közvetve ebben a nézetben értelmezhetők. Arról szólnak, hogy egy groteszknak tartott, de az önkifejezés jegyeit magán hordozó tetovált (női) test miként lesz több a tetoválást nem viselőnél:

Gondolom, sok mindenkit érdekel az, hogy öregen is szépek lesznek-e a tetoválások és ők maguk. [Én] biztos vagyok benne, hogy akkor még jobban fogjuk értékelni azt, hogy a testünk egy élő mesekönyv, az életünk mesekönyve, amit úja és újra elolvashatunk, újraélhetünk... és ez csak nekünk adatik meg, 'nekik' nem!

Ugyanehhez a bakhtini logikához kapcsolódva Lugasi Dóra szerint „a társadalom még mindig (és valószínű sajnós még jó darabig) minden fura, vagy számára még szokatlan dolog ellen első reakcióra megvetést tanúsít,” groteszknak tart, ezáltal a nem megszokott tetovált bőr is erre a sorsra jut. Bencsik Dorottyaéhoz hasonlóan ő sem tesz különbséget az erősen tetovált női és férfi vendégei között. Mindkét nem képviselőire úgy tekint, mint olyan „személyekre, akik előre megbíznak bennem annyira, hogy engem választanak tetoválójukul, ezért nekem azt az elképzelést meg kell valósítani úgy, ahogy elvárják, vagy ha lehetőség van rá, annál sokkal jobban-szebben”. Ez az érvelés utal a tetováló művészek fentebb említett nézetére, miszerint ők csupán segítenek a felszínre hozni a bőr alatt rejtőző 'belső' ént.

Philip Thomson szerint a mai groteszk „a komikus megmagyarázhatatlan kombinálása az irtózatossal, vagy a teljes mértékben eltérő elemek összefonódása, mely furcsa, gyakran kellemetlen és zavaró érzelmi konfliktusokat eredményez”²⁰ (Thomson 14). A tetovált női test olyan szintérré válik, melyen ezek az eltérő elemek (a tradicionálisan maszkulin tetoválások és a hibátlan női test) keverednek. A kidíszített bőrfelület a néző számára valóban ismeretlenként hathat, mely képes kiváltani azokat az ellentétes érzelmeket, amelyekről Thomson ír. A tetovált test abnormálisnak bélyegzése a domináns kultúra egyik védekező mechanizmusa, mivel az a klasszikus testet (zárt, befejezett, önuralommal bíró) preferálja a groteszk testtel (nyitott, folyamatosan formálódó, szabálytalan, változó) szemben (Russo 8). Ezért a sztereotípiá, miszerint a tetoválás deviáns testművészeti gyakorlat, itt újra felbukkan, s a díszített testet groteszkké transzformálja.

²⁰ „... the comic inexplicably combined with the monstrous, or the interweaving of totally disparate elements, producing a strange and often unpleasant and unsettling conflict of emotions.”

Ezek a tintával rajzolt motívumok tekinthetők a belül lakozó én kivetüléseinek, rituáléknak vagy társadalmi stigmatizációknak, illetve számos tetovált nőnek – főleg azoknak, akik bántalmazás, vagy krónikus betegségek (pl. mellrák) túlélői – gyógymódot is jelenthetnek, mivel a maradandó minták a testükön segítséget, erőt nyújthatnak az életükben korábban átélt fájdalom, trauma feldolgozásához. Ezekben az esetekben a tetoválások vagy más testmódosítások (pl. piercingek) egyáltalán nem hordoznak magukban csábító vagy dekoratív jelentést, ami aláássa azt a feltételezést, hogy ezek csupán üres posztmodern jelölők. Például a fent említett mellrák túlélők esetében sokszor a női büszkeség szimbólumaivá válnak, „felhívva a figyelmet a nőre, aki túlélte és bátorságot talált önmagában”²¹ (Mosher 145).

Bencsik Dorottyára hivatkozva a tetoválások gyógyító funkciója jelen van az ő, illetve vendégei esetében is, mint motiváció:

Én mindig olyankor varratok, amikor valami nagy változás, vagy trauma ér. [A tetoválás] segít feldolgozni [azt], azonban nyomot is hagy rajtam és bennem. Egyszerűen kell, hogy rajtam legyen, másképp megfosztom magamat a továbblépés esélyétől, és nem lennék teljes az életem új szakaszában. A tetoválás nekem még mindig kell, innen tudom, hogy igaz, amit érzek.

A női tetováló művészek

A ‘Tetoválás Reneszánsza’ óta a tetováló művészek munkájában jelentős változás ment végbe. Az új technikák kitanulása és saját maguk fejlesztése a professzionális művészeti tudás elsajátítása kihívást jelentett a számukra, valamint el is különítette őket azoktól a tetoválóktól, akik csupán adott mintasorozatból dolgoznak. A tetoválás világában ez a forradalom lehetőséget nyújtott a tetováló művészeknek, hogy immár képessé váljanak nagyobb mértékben együtt dolgozni a klienseikkel. Más szóval, a most már professzionális tetováló művészek nagyobb mértékben fel tudták fedezni saját magukat és művészetüket. A női tetováló művészek számára pedig emancipációs lehetőségeket is magában hordozott, hogy a munkásságukat alapul véve (végre) egyenlőnek tekintsék őket férfi társaikkal. Így a test maga vált azzá a „harcmezővé és eszközzé, amelynek segítségével ki tudták fejezni személyes értékeiket és életszemléletüket”²² (Farkas 2011). Ez persze nem csak a tetováló művészekre, hanem a vendégeikre is igaz.

²¹ „... calling attention to the woman who survived and the courage she found within.”

²² „... battleground and a tool through which they could express their personal values and approaches to life.”

Ugyanakkor érdekes megfigyelni egy ezzel párhuzamos folyamatot. A tetoválás jelenkori ábrázolásában a média gyakran hajlamos arra, hogy „leválassza a tetoválás művészetét munkásosztálybeli gyökereitől”²³ (Roberts 154), „a tetoválást, mint középosztálybeli kulturális gyakorlatot láttatja, mely esztétikus értékeit eleve magában hordozza”²⁴ (Kosut 1043). Ugyanez a mechanizmus, mely populárisrá is teszi a tetoválást, egyben kevésbé szubkulturális gyakorlatként is tünteti fel azt. Ez a jelenség egyben sok, a szakmában dolgozó tetováló művész nemtetszését is kiváltja. „Nem vagyok biztos benne, hogy nem csak a magamutogatás végett halmozzák-e a tetoválásokat viszonylag rövid időn belül” – válaszolta Bencsik Dorottya arra a kérdésemre, hogy ő miként vélekedik a mai erősen tetovált nők növekvő számáról. Majd így folytatta:

Én magammal és a tetoválásaimmal kapcsolatban terv szerint haladok... Ezért van az, hogy nem mindig értem meg azokat a nőket, akik szinte csak maga a tetoválás iránti vágy miatt varratnak, ennél azért sokkalta több jelentősége van a dolognak.

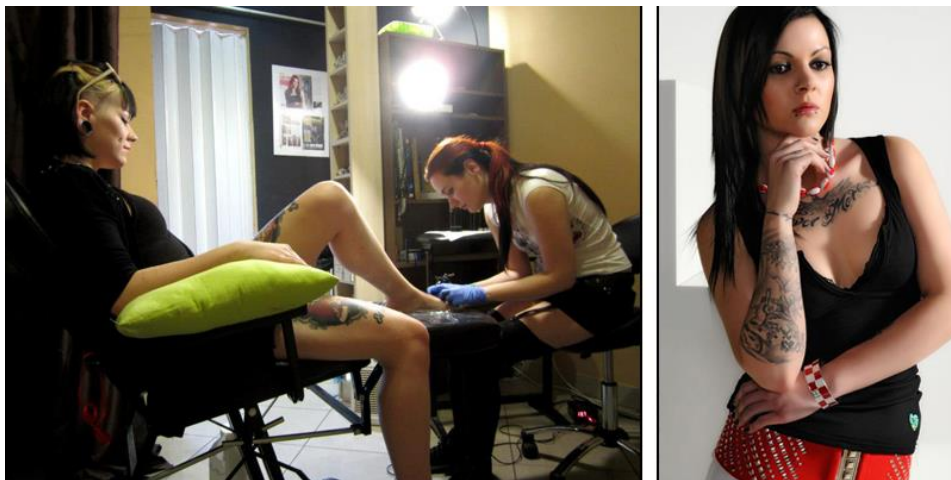
A tetoválások egyre populárisabb alkalmazása miatt tehát egyes nők (és férfiak) számára ezek a minták divat-kiegészítőkké válnak. „Ezért vagyok mérges, amikor semmitmondó, vagy elcsépeelt tucát mintákat akarnak az emberek magukra. De hát, nem mindig van beleszólásom, de azt kívánom, bárcsak lenne,” mondta Bencsik.

Ahhoz, hogy pontosabb képet kapjunk a tetováló művészek és női vendégeik helyzetéről hazánkban, természetesen szükségesnek tartanám, hogy a témával foglalkozó jövőbeni kutatások során több, Magyarországon dolgozó művész is megszólalhasson, de úgy vélem, hogy a két esettanulmányomból kiemelt releváns részek is elegendőek arra, hogy egy hozzávetőleges képet kapjunk az itthoni helyzetről. Magyarországi viszonylatban reflektálva tanulmányom fő kérdésére, hogy miért válhat(ott) a tetoválás a nők (és a férfiak) számára önkifejező-eszközzé, Lugasi Dóra a következő választ adta:

Egyszerűen változik a világ és kezdik megszokni a tetoválást az emberek. Sokaknak kezd megtetszeni, amit az egyre több tetováló- és testmódosító szalon is igazol. Azért vált népszerűvé a tetoválás, mert [...] fejlődik a tetováló szakma. Kezd ismertté válni, hogy a tetoválás lehet egy alkotás, a művészet pedig egy érték, ezáltal egy igényes tetoválás értéket képvisel, birtokában értéket hordozhatunk magunkban-magunkon. Ennek igényével párhuzamban nő a tetovált nők és férfiak száma.

²³ „... separate the art of tattoo from its working class roots.”

²⁴ „... recreating tattoo as a middle-class cultural practice with inherent aesthetic values.”

Lugasi Dóra (balra) és Bencsik Dorottya (balra)

Ez az állítás alátámasztja ennek a testmódosítási fajtának a globális megítélésében végbemenő változását, illetve a tetoválás normatívvá válását, ami mellett Atkinson is érvelt.

A ‘Tetoválás Reneszánszának’ hazai hatásait vizsgálva pedig érdekességként Bencsik Dorottya választ emelném ki, melyben azt fejtegeti, miért lépett erre a pályára:

Első tetoválásomat 17 éves koromban készítettem el, szóval már nem volt ismeretlen számomra az inspiráció, vagy az életérzés. Egyetemi tanulmányaim vége felé közeledve fogalmazódott meg bennem, hogy szeretném kitanulni ezt a szakmát, mert ugyan a festés az életem egyik legbiztosabb pontja, a kettő képleteként született meg a döntés.

A nyugati példákhoz hasonlóan tehát Magyarországon is érződik az a (fiatalabb) tetováló művészek képzésében végbement fejlődés, mely a tetoválás pozitívan változó megítélésének és elterjedésének egyik különösen fontos – a művészekre és a nagyközönségre egyaránt kiható – okává vált.

A tanulmányom során vizsgált nyugati megállapítások és a magyar női tetováló művészek helyzete között a továbbiakban egy rövid összefoglalás keretében vonok párhuzamot. Mindkét interjúalanyom úgy véli, hogy a női tetováló művészek helyzete hazánkban sem nehezebb, mint férfi társaiké. „Semmiben sem könnyebb, és semmiben sem nehezebb. Ez egy olyan szakma ahol a teljesítmény számít” – jelentette ki Lugasi Dóra – „Ha jól, lelkiismeretesen és legfőképpen szépen dolgozik, fenn marad, keresett lesz, ha nem akkor az hamar kibukkan, és más szakmát keres.” Mindketten egyetértettek abban is, hogy a tetováló művészt a munkája és nem pedig a neme alapján kellene megítélni.

Diszkriminálják azokat a tetoválásokat és magukat tetoválónak gondolt rajztudás nélküli firkaókat, akik elcsúfítják az emberek nagy többségét. Egyetlen egy elrontott tetoválás sem születhetne meg, ha mindenki igényesen és átgondoltan döntene, mit kér és enged magára. Ez az igazán nagy probléma, és itt igazán helye van a diszkriminálásnak

vélekedett Lugasi Dóra. A motivációk, amiket felsoroltak (megélt tapasztalatok, mint mérföldkövek, díszítés, önbizalom-erősítés, híres tetoválók munkáinak gyűjtése és divat) a magyarországi tetováló szcénában is megfigyelhető.

Amit fontosnak vélek még megemlíteni a hazai helyzettel kapcsolatban az a régebb óta a szakmában dolgozó művészek viszonya fiatalabb kollégáikhoz. Bencsik Dorottya tapasztalatai szerint a verseny és széthúzás úgy tűnik, hogy a nyugati helyzethez hasonlóan hazánkban is jelen van ebben a szakmában:

Amit észrevettem, az az, hogy az idősebb művészek hitetlenül néznek az utódaikra, és inkább próbálják „eltüntetni” őket, mintsem hogy segítsék, összefogjanak. Én nem küzdök senkivel, nem versenyzek senkivel, bizonyítani is csak saját magamnak szoktam. Magamban élem meg az esetleges kudarcokat, és szeretettel várom a kihívásaimat. Minden művésznek más stílusa van, fölösleges összehasonlítani is akár. Tanulni sokat lehet egymástól, egymásról, de lehetetlen ugyanolyan alkotni.

Kérdésemre, hogy sok erősen tetovált vendégük van-e, akiket a munkáikkal díszítenek, Lugasi Dóra úgy válaszolt, hogy „egyre többen vannak, igen. Főként fiatalok jönnek hozzám, de egyre több családanya is megfordul nálunk.” Abban pedig szintén mindkét alanyom egyetértett, hogy – a külföldi helyzethez hasonlóan – nővendégeik leginkább olyan helyekre tetováltatnak, amit még ruhával el lehet takarni. Abban a kérdésben, hogy szerintük vannak-e olyan tetoválások, amelyekre nőiesként tekintenek, mindketten egyetértettek, hogy a női vendégeknek bizonyos testrészekre (derék, has, csípő, mellek) csupán a megfelelő motívumokat (pl. ornamentális vagy szimmetrikus) kell kiválasztaniuk, hogy ki tudják emelni nőiességüket. Fontos azonban az is, hogy viselniük is tudni kell azokat a tetoválásokat, hogy ‘nőiesek’ legyenek. „Én nagyon is figyelembe veszem a női test adottságait, és a vendégeimnek is ezen úton haladva szoktam javasolni a minta elhelyezését,” vallja Bencsik Dorottya, majd hozzáteszi:

Az oldalbordáknál nagyon szépen ki lehet emelni vele a testet, valamint a csípőcsontnál is. A derekat, és a szép nőies csípőt ki lehet hangsúlyozni egy szimmetrikus, finom vonalakat tartalmazó tetoválással, és a minta iránya is fontos, hogy kövesse a kiemelni kívánt felületet.

A szakmai vélemény alapján a korábban már említett sztereotípiát, mely szerint a tetovált női test elveszíti nőiességét, tehát mind a magyar, mind pedig a nyugati viszonylatban alaptalannak bizonyul.

Összegezve tehát a tetoválás, mint testművészeti forma kulturális és társadalmi múltjának az áttekintése felfedte a tetoválás kettős természetét: egyrészt úgy tartják, hogy ez egy deviáns, veszélyes és lázadó szokás, ami társadalmi kirekesztetteket hoz létre, valamint szembehelyezkedik a társadalmi renddel és normákkal. Másrészt pedig ez a szokás az egyéniség kifejezését, a test fölötti kontrol és hatalom visszavételét, a nemi erőszakkal, veszteségekkel és különféle traumákkal való boldogulást is ünnepli. A domináns kultúra elnyomó ereje ellenére a tetoválások növekvő népszerűségének okai leginkább tehát ezekben, illetve többek között a média pozitív ábrázolása által normatívvá válásban, a (szubkulturális) csoportba tartozni akarásban, a kulturális tradícióknak való ellenszegülésben, a látványossággá válásban, de leginkább a „Tetoválás Reneszánszában” keresendő. Ezek a változások tették lehetővé a női tetováló művészek számára, hogy ők is boldogulhassanak ebben a szakmában, példát mutatva női emancipációból, önbizalomból és abból, hogy átlépve a határát annak, ami társadalmilag még elfogadható viselkedésnek számít, hadat üzentek a konvencionális női ábrázolásnak.

Felhasznált irodalom

- Atkinson, Michael. 2002. „Pretty in Ink: Conformity, Resistance, and Negotiation in Women’s Tattooing.” *Sex Roles* 47:5/6, 219-235.
- Bakhtin, Michail. 1995. „From ‘The Grotesque Image of the Body and its Sources’.” In Simon Dentith (ed.) *Bakhtinian Thought. An Introductory Reader*. London: Routledge, 225-252.
- Bogdan, Robert. 1990. *Freak Show. Presenting Human Oddities for Amusement and Profit*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bordo, Susan. 1993. „Feminism, Foucault and the Politics of the Body.” In *Up Against Foucault*. New York: Routledge, 179-203.
- Butler, Judith. 1993. *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*. New York: Routledge.
- Cranny-Francis, Anne, Wendy Waring, Pam Stavropoulos, & Joan Kirkby. 2003. *Gender Studies. Terms and Debates*. New York: Palgrave Macmillan.
- D, Kat Von. 2010. *The Tattoo Chronicles*. New York: Collins Design.

- Farkas Zita. 2011. "[Body Art](#)." In Mary Zeiss Stange & Carol K. Oyster & Jane E. Sloan (eds) *Encyclopedia of Women in Today's World*. Webpage. *Sage Knowledge*. Letöltés: 2013. feb. 25.
- Fleming, Juliet. 2000. „The Renaissance Tattoo.” In Jane Caplan (ed.) *Written on the Body. The Tattoo in European and American History*. London: Reaktion Books, 61-82.
- Grosz, Elizabeth. 1994. „Sexed Bodies.” In *Volatile Bodies: Toward a Corporeal Feminism*. Indiana: Indiana University Press, 187-210.
- Hage, Per, Frank Harary & Bojka Milicic. 1996. „Tattooing and Social Stratification in Micro-Polynesia.” *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 2:2, 335-350.
- Halberstam, J. Judith. 1995. „Skinflick: Posthuman Gender in Jonathan Demme’s Silence of the Lambs.” In *Skin Shows: Gothic Horror and the Technology of Monsters*. Durham, N. C.: Duke University Press, 574-583.
- Hancock, Joseph. 2005. „Tattooed: The Sociogenesis of a Body Art. Michael Atkinson.” *Journal of Popular Culture* 38:6, 1134-1138.
- Haraway, Donna. 1991. „Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century”. In *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*. New York: Routledge, 149-182.
- History of Tattooing. Egypt. 2013. [Tattoo Temple. Unique Living Art](#). 2013. Márc. 11.
- The Incredible Age of the Find. 2013. [South Tirol Museum of Archeology. Iceman.it](#). 2013. Márc. 10.
- Jones, C. P. 2000. „Stigma and Tattoo.” In Jane Caplan (ed.) *Written on the Body. The tattoo in European and American History*. London: Reaktion Books, 1-16.
- Kaepler, Adrienne L. “[Tattooed Beauty: A Pacific Case Study](#).” *Anthropology – Bangladesh*. Blog. 2013. Márc. 12.
- Kérchy, Anna & Andrea Zittlau, eds. 2012. *Exploring the Cultural History of Central European Freak-Shows and Enfreakment*. Newcastle: Cambridge Scholars Press.
- Kérchy Anna. 2013. „[Tapogatózások. A test elméleteinek alakzatai](#).” *Apertúra* (2009/tél). 2013. Nov. 26.

- Kosut, Mary. 2006. „An Ironic Fad: The Commodification and Consumption of Tattoos.” *Journal of Popular Culture* 39:6, 1035-48.
- Mathur, K. S. 1954. „Female Tattooing Among the Tribes of Dudhi.” *Man* 54, 139-141.
- Mosher, Mike. 1999. „Bodies of Subversion: A Secret History of Women and Tattoo by Margot Mifflin.” *Leonardo* 32:2,144-145.
- Oettermann, Stephan. 2000. „On Display: Tattooed Entertainers in America and Germany.” In Jane Caplan (ed.) *Written on the Body. The tattoo in European and American History*. London: Reaktion Books, 193-211.
- Patterson, Maurice & Jonathan Schroeder. 2010. „Borderlines: Skin, Tattoos, and Consumer Culture Theory.” *Marketing Theory* 10:3, 253–267.
- Pinch, Geraldine, ed. 2006. *Magic in Ancient Egypt*. Austin: University of Texas Press.
- Roberts, Derek John. 2012. „Secret Ink: Tattoo’s Place in Contemporary American Culture.” *The Journal of American Culture* 35:2,153-165.
- Robinson, Howard. "[Dualism](#)." In Edward N. Zalta (ed.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2013. Ápr. 3.
- Russo, Mary. 1995. „Introduction.” In *The Female Grotesque: Risk, Excess and Modernity*. New York: Routledge, 1-17.
- Siorat, Cyril. 2005. „Bodies of Inscription: A Cultural History of the Modern Tattoo Community by Margo DeMello.” *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 11:2, 373-374.
- Springer, Claudia. 2000. „Bodies of Subversion: A Secret History of Women and Tattoo by Margot Mifflin.” *Woman’s Art Journal* 21:1, 53-54.
- Thomson, Philip. 1972. *The Grotesque* (The Critical Idiom Series). London: Routledge.
- Wohlrab, Silke, Jutta Stahl, & Peter M. Kappeler. 2007. „Modifying the Body: Motivations for Getting Tattooed and Pierced.” *Body Image* 4, 87-95.

A XX. századi magyar nőírókról megjelent kötetek megközelítési módjai. Beszélgetés Borgos Annával, Kádár Judittal és Kapus Erikával

Moderátor: Séllei Nóra

A Nyelv, Ideológia, Média 9. (A „magyar” társadalmi nemi és szexuális viszonyok sajátossága: Összehasonlító megközelítések) interdiszciplináris gender konferencián (Szeged, 2013. szeptember 27-28.) elhangzott beszélgetés szinopszisa.

A beszélgetés tárgya három, a közelmúltban megjelent kötet:

Varga Virág, Zsávolya Zoltán, szerk. *Nő, tükrök, írás. Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról.* Budapest: Ráció, 2009.

Borgos Anna, Szilágyi Judit. *Nőírók és író nők. Irodalmi és női szerepek a Nyugatban.* Budapest: Noran, 2011.

Menyhért Anna. *Női irodalmi hagyomány.* Budapest: Napvilág, 2012.

A beszélgetés abból a kritikai konszenzusból indult ki, hogy mindhárom kötet komoly áttörést jelenthet a magyar irodalomtudományban, hiszen mind azt jelzi, hogy egyre hallhatóbb a magyar irodalmat a társadalmi nem kutatás szempontjaiból megközelítő hangja. Ez az áttörés különös

jelentőségű olyan közegben, ahol meglehetősen nehéz felvállalni az ideológiai álláspontként kódolt magyar feminista irodalmár billogot.

Borgos Anna a Szilágyi Judit társszerzővel jegyzett *Nőírók és író nők* kötet kapcsán elmondta, hogy speciális és igen gyümölcsöző helyzetben érzi magát, lévén hogy pszichológiai végzettségére rakódott rá gender-érdeklődése és -képzettsége. Írófeleségekre koncentráló kutatása a Török Sophie szerepeiről szóló pszichológiai szakdolgozatából fejlődött tovább. A Norannál 2011-ben megjelent *Nőírók és író nők* szerves folytatása előző könyvének, a *Portrék a Másikról* (2007) című tanulmánykötetnek. Míg a 2007-es publikációban írófeleségek, Kosztolányiné Harmos Ilona, Babitsné Török Sophie és Karinthyné Böhm Aranka jelentőségét vizsgálta, az újabbkötetet attitűdbeli elmozdulás jellemzi: saját jogukon alkotó nők szerepeivel, konfliktusaival foglalkozik az adott irodalmi, társadalmi közegben. A *Nyugat* nőíróinak tanulmányozása során a korpusz kialakításának elsődleges szempontja egyszerűen az volt, hogy statisztikailag mely tíz író nő publikált a leggyakrabban a *Nyugat*-ban. Ez alapján állt össze a tíz nőből álló paletta, mely igen széles skálán mozog a kevésbé ismerttől a közismertig, s így olyan irányú elmélkedésre is alkalmat ad, hogy mennyire s minek függvényében maradnak meg ezek a nők a kánonban.

Az elsődleges forrásgyűjtés, a kéziratok, levelek, naplók felderítése a munka különösen izgalmas részét képezte. Borgos Anna és szerzőtársa kutatásában a források nagy változatosságot mutattak elérhetőségüket illetően. Kovács Máriát például a teljes ismeretlenségből kellett előbányászni, komolyabb filológiai háttérmunkára volt szükség, és az életrajz rekonstruálása során igen kalandos módon kerültek elő a hagyatékból az írások. Ezzel szemben például Kaffka Margit életútja hozzáférhető, itt lehetett a nyugatos kapcsolatokra koncentrálni. Borgos Anna megemlítette, hogy kutatásaik során találkozhattak Lányi Sarolta még élő lányával is. A forrásgyűjtést követően a másodlagos irodalomban, a korabeli kritikákban néztek körül, hogy elhelyezhessék az életrajzokat a nyugatos közegben, és feltárják, mi volt a primér anyagból érdekes a szerkesztők számára, illetve hogy a szerzőket, magukat mi motiválhatta abban a törekvésükben, hogy közel kerüljenek a *Nyugathoz*. Figyelemreméltónak nevezte, hogy tendenciaszerűen jelent meg egy bizonyos érdeklődés ezen szerzők iránt, akik olyan tapasztalatot, életérzést hoztak, amelyről a férfi szerzők nem beszéltek, és valamiféle tematikus egységet is alkottak. Bár a kritikák a *Nyugat* által meghatározott formaeszményhez mérték a szerzőket, és a szerzők a saját kritikáikban is részben átvették ezt a szemléletet, ugyanakkor többükönél megjelenik egy nagyfokú női társadalmi érzékenység is, Török Sophie-tól Kosáryné Réz Lolán át Kaffka Margitig. Új felfedezettjük volt Kádár Erzsébet, akinek a Noran Libro Kiadónál megjelenés előtt áll novelláskötete.

Borgos Anna szerint ez lehet tanulmánykötetük legfőbb hozadéka: serkenti a primér szövegkiadásra való kedvet. Véleménye szerint maradt még sok értékes és érdekes életmű, amit érdemes lenne feldolgozni (pl. Hajnal Anna, Sziráky Judit), de a maga eklektikusságában az is beszédes névsor, ami végül a kötetben feldolgozásra került.

Kádár Judit a Varga-Zsávolya szerkesztőpáros gondozta, a Ráció kiadónál megjelent *Nő, tükkör, írás. Értelmezések a 20. század elő felének női irodalmáról* című tanulmánykötet szakmai lektoraként értékelte a kiadványt. Néhány szakmailag problémásabb tanulmányt is tartalmazó, de összességében hasznos alapmunkának látta a könyvet. A beszélgetés során elhangzott, hogy a *Nő, tükkör, írás* jelentős, nagy tematikus és elméleti változatosságot mutató munka, hiszen Czóbel Minkától Török Sophie-ig artikulálja, árnyalja az írói létet, s mindemellett a negyven tanulmány számos szerzője a feltörekvő új irodalmárgeneráció tagja. Ugyanakkor többen hiányolták a Varga-Zsávolya kötet végéről a rövid biográfiákat, melyek kontextualizálhatták volna az olvasók számára a szerzőket s kutatási hátterüket. Ez egyrészt feltárhatta volna, honnan beszélnek a szerzők, ugyanakkor érdekes kordokumentumként is szolgált volna az érdeklődők számára.

Kádár Judit olvasatában Menyhért Anna *Női irodalmi hagyomány* című könyvének az a legfőbb sajátossága, hogy egy női hagyomány nyomába ered, melyet ezen közben szeretne „visszamenőleg” megalkotni. Ennek a hagyománynak az átláthatósága igen ellentmondásos. Lesznai Anna például inkább iparművészként lett kanonizálva a „múzeumon belül.” Jászi Oszkár volt a második férje, a róla nemrég megjelent életrajzi kötetben mindössze két mondat szól Lesznairól, de az sem túl hízelgő. Kosztolányiné Harnos Ilona *Tűzes cipőben* című önéletrajza a Noran egyik sikerkönyve volt, több tízezer megvették, de ettől nem került be jobban a kánonba. Nemes Nagy Ágnes elfogadták, de csak mint férfias lírikust, női hangjának nincs visszhangja. Czóbel Minkával is csúfan bántak el, bármennyire is jelentős volt a magyar modernista költészet kialakításában, csupán randa vénkisasszonyként kanonizálódik, aki csak „kínjában írt.” Tehát igen problémás a nőirodalom kanonizálási folyamata. Sajnos nem látni, hogy a nőirodalmi hagyomány annyira pozitívan alakulna; nem látni, hogy volt-e előrelépés, hiszen ezek az írói nem kerültek be az irodalomkönyvekbe, és csak igen szűk, jobbára szakmai réteg tud róluk.

Kapus Erika szerint az intézményesülés meg nehezen, hiszen gyakran csak elszórtan alakulnak kutatócsoportok, egyetemek eldugott szobáiban hangzanak el beszélgetések, szórványosan jelennek meg kiadványok, de intézményes akkreditáció nélkül mindez nagyon nehéz. Menyhért Anna előző kötete (*Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom.*

Anonymus–Ráció, 2008) az elmondhatatlan elmondásának, az elbeszélhetetlenségnek problematikáját járta körül a traumairodalom példáján keresztül, ahonnan szépen átcsatornázódott a hiátus szerepéhez kötött kérdéskör a nőirodalom felé. Az új kötet fontos forrása a Rózsaszín Szemüveg beszélgetés sorozat, mely a budapesti Nyitott Műhelyben folyt 2008 és 2012 között: Radics Viktória, Kiss Noémi és Menyhért Anna beszélgetett egy-egy írónőről. A kötet másik forrása az ELTE Trauma és Gender Kutatócsoportjának munkája, mely jelenleg OTKA projektben is részt vesz, és első évén van túl. A projekt egyik célja nőírókkal foglalkozó weblap létrehozása, a századfordulós és a 20. század első felében alkotó nőíróknak a bemutatása képanyaggal, szövegközlésekkel; hiteles, ellenőrzött információn alapuló portrék felvázolása, melyek a középiskolai tananyagba való integrációt is megpróbálják elősegíteni. Utóbbi kapcsán fontos megjegyezni, hogy nem tankönyvekről kell beszélni, hanem a kerettantervről, hiszen az határozza meg, milyen szerzők és milyen elemzői szempontok alkotják az iskolai kánont. A Magyar tanárok Egyesületének a Trauma és Gender Kutatócsoporttal közösen szervezett nőirodalmi konferenciáján elhangzott, hogy van olyan középiskola, ahol Sappho után csak Kaffka Margit kerül a tananyagba, de akadt olyan érettségire készülő osztály is, ahol a diákok meg voltak győződve róla, hogy Sappho férfi volt.

Kapus Erikától megtudtuk, hogy Menyhért Anna kötete egy sorozat része: a Napvilág Kiadó felvállalta egy Női Irodalmi Hagyomány című sorozat indítását. Két kötet jelent meg a könyvhétre, Czóbel Minkától a *Két aranyhajszál* és Menyhért Anna itt tárgyalt könyve. A tervezett folytatásban szerepel filológiai munkát igénylő szövegek, naplórészletek, levelek kiadása, és egyszer megjelent, kanonizálatlan szövegek újraközlése, például Erdős Renée és a Wohl-nővérek tárcái, Czóbel új versválogatása, illetve Török Sophie regénye. Szalay Krisztina kérdésére, hogy miért nem jelenik meg publikáció a maguk korában sokkal nagyobb hatást gyakorló konzervatív nőírókról, Borgos Anna elmondta, hogy a Tormay Cécile főszerkesztette *Napkelet* valóban érdekes összehasonlítási alap lehet, merőben más ideológiai háttérrel, nem feltétlen progresszív, de széles palettával és jelentős irodalmi szekcióval. Végül Kádár Judit – akinek a Jelenkor Kiadónál megjelenés előtt áll a huszadik század első felének magyar női irodalmáról szóló, *Engedelmes lázadók* című könyve – elárulta, hogy következő kutatási projektjének főszerzője Szentmihályi Szabó Mária, jobboldali írónő, illetve megemlítette még, hogy az *Új Idők* konzervatívabb novellái is érdekesek, és Tutsek Anna is jórészt feltáratlan irodalom még.

Lejegyezte: Kérchy Anna

Teresa Bertilotti

Milánó-Bicocca Egyetem, Olaszország

Értelmiségi, vándor és poliglott: egy magyar boszorkány és az olasz feminizmus¹

Ez a tanulmány Hochberg Ágnesről (1964-1995), a feministáról és tudósról szól, aki az 1990-es évektől kezdődően a magyar feminista mozgalom résztvevője, és mindeközben, az 1960-as és 1970-es évekbeli olasz és amerikai feminista mozgalmak történelmét kutató projekten is dolgozott, ami elsősorban a tudatosságnövelés gyakorlatát és országokon átívelő mozgását vizsgálta. Munkásságának elemzése azért is hasznos, hogy kritikusan tudjunk reflektálni a neofeminizmus történelmével kapcsolatos meglátásainkra, és hogy újra megvitassunk olyan módszertani kategóriákat, mint a „transznacionális feminizmus”, illetve a feminista mozgalmak periodizációja.

Amikor tizenhárom éves voltam, egy sárga sálát kötöttem a fejemre és mindenki azt mondta: úgy nézel ki, mint egy cigánylány. Azóta mindig ezt viselem, nem tudom, hogy miért, de úgy érzem, jó dolgot teszek ezzel.
Agnes Hochberg²

A nép (*narod*) részeként azonosítva, „mi” is élő bizonyítékai voltunk az ő sikerüknek. Az emberek meghatalmazás útján lehettek csak tagjai: ha „ők” voltak az Atya, az emberek voltak a „Fiú”. Igazából csak a szocializmus fiáról, a hazáról és a forradalomról lehetett általánosságban beszélni. A lányaikra csak bukott fiaikként tekintettek. A szisztematikus maszkulinitás, a baloldali pártoktól való örökös ódzkodás jelenti a fő szempontot, és egyben a folytonosság és az affinitás lehetőségét a szocializmus és az azt követő nacionalizmusok között. A szocialista öngazgatás soha nem szabadította fel magát a machismo és a patriarchátus alól, bár az *absztrakt* egyenlőség nevében már *biztosított* (garantált) bizonyos jogokat a nőknek. És amikor a

¹ Köszönet Teresa Bertilottinak angol nyelven írott tanulmányáért, melyet a TNTeF kérésére írt át az eredeti, olasz nyelvű tanulmány alapján (*Genezis*, 2011, 2). A szöveg angol címe: *Intellectual, Nomad, Polyglot: A Hungarian Witch and Italian Feminism*.

² Cinzia Franchi, *Le streghe di Budapest. In Ungheria arriva il femminismo. E le donne si spaventano, "il manifesto" 1989. December 6.*

nacionalizmus csengője megszólalt, a nők hamar rájöttek, hogy ezek a jog lesznek legelőször feláldozva. Később a társadalmi szerkezet hasadásainak visszavarrására lesz szükség, amikor majd a nőket kéri fel, hogy végezzék el a humanitárius munkát; másrésről, mint mindig, a nők kirekesztése/befogadása az az orvosság, amelynek gyógyírt kell jelentenie a társadalom betegségeire, a legtradicionálisabb aspektusaihoz visszatért társadalom patológiusságára. Az egyetlen olyan egységbe forrasztó kompromisszum, amely látszólag *nem kerül semmibe*, és amit mindig meg lehet tenni a közvélemény tiltakozásának kockázata nélkül, a nők kárára megtett lépés. De vajon mit mondott minderről a *harmadik* generáció (azokról, akik a hatvanas években születtek), mi volt a tapasztalatuk ugyanezekről az eseményekről? Vagy inkább a menekülést választották, ahogy az 1971-ben született író, Vladimir Jokanović szavaiból kiolvasható?³

Forrás: Acsády Judit, *tudományos főmunkatárs* (MTA Társadalomtudományi Kutató Központ, Szociológiai Intézet magánarchívuma)

Hochberg Ágnes (Budapest, 1964–1995) számára a menekülés nem volt alternatíva. A 90-es évek elejétől a magyar feminista mozgalom egyik aktivistája volt és a 60-as és 70-es évek amerikai és olasz feminista mozgalmainak kutatója. A budapesti *Feminista Hálózat* egyik alapítójaként az anarchista és ökológiai mozgalmakban is kampányolt, miközben 1992-ben a New York-i New School-ban, és 1993-tól Fiesole-ban, az European University Institute Történelem és Civilizáció Tanszékén végezte tanulmányait.⁴ Munkája során a nyugati feministák elméleteit és tapasztalatait, főként a tudatosság növelésének gyakorlatát, és a kelet-európai – különösen a magyar – nők rendszerváltás pillanatában megélt életkörülményeit és követeléseit igyekezett integrálni. De nézzük, ő mit mondott magáról:

³ Rada Iveković, *Autopsia dei Balcani. Saggio di psico-politica*, Milano, Raffaello Cortina Editore, 1999, 10. A feminizmusról a posztzocialista Kelet-Európában lásd még "Signs", 29, 3 (2004).

⁴ A Kelet- és Közép-Európai Program (ECEP) ösztöndíjas kutatója is volt, melyet az Eurasia Foundation és a Ford Foundation finanszírozott.

Ami az én „álláspontomat” illeti, a következő aspektusok nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy megértssem a saját pozícióm:

- a születésem helye (Magyarország kontextusa és történelme, azaz, többnyire a kelet-európai „blokkhoz” való tartozás, és a jelenlegi változások zajlása);
- a születésem időpontja (1964, amikor a Párt lassú megnyugvása/felpuhulása elkezdődik);
- a társadalom, amelyben születtem (a közvetlen családi környezet; az osztály definíciójának problematikussága egy olyan társadalomban, amely hivatalosan osztály nélküli; a vallás hiánya, miközben olyan vallásos kisebbséghez tartoztam, melyet szigorúan üldöztek az azt megelőző időszakban);
- a saját biológiai és társadalmi nemem, és így a szocializációm egy hivatalosan diszkriminációmentes társadalomban;
- a neveltetésem, az oktatás, és a kötelező, választott, illetve személyes kezdeményezésre önként folytatott tanulmányaim;
- a kultúrám, és később a másokkal szemben álló kultúrám;
- a munkatapasztalatom, a „választásaim” és a lehetőségeim;
- földrajzi és intellektuális mobilitás.

Feltételeztem, hogy ideálisan „minden”, ami velem történik hatással van – így, vagy úgy – az egész lényemre, és minden korábbi tapasztalatom beleivódik a tudatomba. Ennek következtében az álláspontom nem örök és szilárd, inkább olyan gondolkodásmód/életfelfogás, amely mindig folyamatban van.⁵

Mivel a „nyelvek között” közlekedő nomád típus, s így az „identitás dekonstrukciójának előnyös”⁶ pozícióját foglalta el, Hochberg Ágnes a Rada Ivecović idézet által megidézett témákat kutatta: „a szisztematikus maszkulinitást, örökös ódzkodást minden baloldali párttól”, illetve a szocializmus és a nacionalizmus közötti folytonosságot. Mindezt olyan radikális és termékeny nézőpontból vizsgálta, amely ma számos kritikus pont összevetését teszi lehetővé nemcsak a feminista mozgalmak történetében, de jelenében is.

Egy éppen „virágzásnak induló” mozgalomhoz csatlakozni, – szándékosan használom ezt a kifejezést, melyhez majd vissza is térek – amely éppen életet ad a mozgalomnak, és minden tudományos „kötelezettségtől”

⁵Agnes Hochberg, *The Necessity of Dynamic Definitions in Feminist Movements*, idézi Elisa Sampson in Olwen Hufton, Luisa Passerini, Elisa Sampson, *In Memory of Agnes Hochberg*, in "Yearbook of the Department of History and Civilization", Firenze, European University Institute, 1996, 139-144., 142.

⁶Rosi Braidotti, *Soggetto nomade. Femminismo e crisi della modernità*, edited by Anna Maria Crispino, Roma, Donzelli, 1995, 16. [Transpositions: Of Nomadic Ethics, London: Polity Press, 2006].

mentes intézményi pozíciót választani kizárólagosan politikai ügyekben olyan termékeny és egyúttal komoly analitikai nézőpontot hozott létre, amely lehetővé tette Hochberg számára, hogy a feminizmus gyakorlatát a neofeminizmus főhőseivel kapcsolatban felmerült alsóbbrendűségi komplexus nélkül tanulmányozza, és hogy rámutasson a feminista elmélet számos tudósa által megfogalmazott alapvető állítások elhagyásának szükségességére,⁷ valamint, hogy rávilágítson az általa „colonisation en douceur”⁸ kifejezéssel illetett érzékenység hiányára, amelyet a nyugati feministák tanúsítottak minden egyes alkalommal, mikor a kelet európai nőkhez próbáltak közelíteni.

Ágnesnek a magyar társadalomról készített tanulmányai, és az olasz feministáknak feltett kérdései lehetővé teszi, hogy kritikusan tekintsünk a neofeminizmus történetéről vallott felfogásunkra, hogy újragondoljuk a tudatosságnövelés témáját, amelyet oly sokan a „kimondhatatlannal” azonosítanak. Mint ahogy az a törekvése is, hogy párbeszédet teremtsen a nők különböző kontextusokban (USA, Olaszország, Magyarország) kialakított helyzetei között. „A tudatosságnövelés ötletének és formáinak egyik országból/helyzetből a másikba való áthelyezése tette az ő projektjét igazán innovatívvá.”⁹ A „colonisation en douceur” tükrében Hochberg munkája a módszertani vívmányok kérdéseinek újragondolását is lehetővé teszi, különösen a transznacionális feminizmus kategóriáját, ahol a határok körvonalazása zajlik a feminizmus periodizációjának átgondolására.

A „kötelező” emancipációtól a „természetes” szerepig

Ágnes kutatása a rendszerváltás előtti és az azt követő átmeneti időszak megértését tűzte célul, annak vizsgálatát,

hogy a számos ideológiai, gazdasági, politikai, törvényhozói, oktatási, szociális és kulturális esemény milyen módon befolyásolta a nők életét illetve, hogy a magyar nők aktív szerepet játszottak-e ezekben. Főleg az érdekel, hogy ennek az időszaknak az uralkodó eszméit (Marxizmus, szocializmus) szembeállítsam a megvalósításukkal /!/, (megvizsgáljam a körülményeket, amelyek lehetővé tették ezen ideológiák megszólalását) illetve, hogy mik a lehetséges történelmi okai számtalan hasonló ideológia

⁷ Agnes Hochberg, *On consciousness raising or tracing the origins of “feminist epistemology”*, kézirat (az oldalak nincsenek számozva), in the Women's Library Archive in Florence (ALDF). Köszönet a Könyvtárban dolgozó barátainak segítségükért és kedvességükért.

⁸ Ead., *L'éclosion du féminisme en Europe centrale et de l'Est: une grande diversité de contextes nationaux*, in "Les Temps Modernes", 593 (1997), 144-166; 161.

⁹ Passerini, *In Memory of Agnes Hochberg*, 140.

különböző nemzeti kontextusokban kialakult változatainak (USA vs. Olaszország vs. Franciaország vs. Magyarország).¹⁰

A cél az, hogy megértsük, miért nem alakult ki Magyarországon egy, a nyugati országokéhoz hasonló nőmozgalom, továbbá, hogy ugyanakkor melyek azok a körülmények, amelyek lehetővé tették az amerikai és olasz mozgalom kialakulását. A kérdés megválaszolásának érdekében Ágnes összehasonlító elemzést végez Magyarország, Olaszország és az USA között, különös figyelmet szentelve „az amerikai, olasz (és francia) nőmozgalmak kezdeti, növekedési szakaszának, és ezek magyar vonatkozásának”¹¹, hogy megértse, hogyan és milyen formában jött létre ezeken a helyeken a női tudatosság. Milyen szerepe volt az anyagi körülményeknek? Mik voltak a politikai, ideológiai, és kulturális tényezők az olaszországi mozgalom feltámadásának kezdetekor? Melyek voltak azok a körülmények Magyarországon, amelyek meghatározták az ember helyzetének megítélését a társadalomban? Mik a hasonlóságok és mik a különbségek?

Kutatásának kiindulópontja, ahol rendkívül fontos elidőznünk, a magyarországi nők államszocializmus alatti és a rendszerváltást követő helyzetének egybevetése. Az államszocialista rendszerben

Magyarország a nők munkaerőpiaci jelenlétét tekintve vezető szerepben volt. A statisztika hasonlóan magas számot csak a Skandináv országokban mutat. A legfrissebb statisztikai adatok szerint az összes aktív munkavállaló 46 százaléka nő. Az elmúlt évtizedekben a felnőtt nők 70-75 százaléka dolgozott, 8 százalék volt ideiglenesen nem foglalkoztatott a gyermekgondozási szabadság miatt (általában 3 évig), és további 7 százalék volt egyetemi/főiskolai hallgató. Az államszocialista rendszerek teljes foglalkoztatási irányelvét az 1950-es évektől az 1960-as évek végéig tartó felgyorsult gazdasági termelés nagyszámú szakképzetlen munkaerő foglalkoztatását igénylő időszak motiválta. De a számadatok tanúsága szerint az 1970-es évek végére több férfi vált magasán képzetté, míg a női munkaerőt tekintve a szakképzettek aránya folyamatosan csökkent.¹²

A nők a munkaerőpiac minden területén alacsonyabb rangú pozícióba vannak besorolva: például az általános iskolákban a tantestület 80%-át nők alkotják, a középiskolákban 50%-ot, és az egyetemi oktatóknak

¹⁰ Agnes Zsuzsanna Hochberg, *Consciousness raising and the genesis of second wave feminism in the United States, Italy (France), and its relevance for Hungary*, EUI, Florence, June 1992, 52-53, kézirat, ALDF-BEN.

¹¹ *Ibid.* 55.

¹² Judit Acsady, Agnes Hochberg, *Feminism misinterpreted in Hungary*, in «Peace Review», vol. 4, 4 (1992), 49-52., 51.

csak egy harmadát, míg a férfiak minden ágazatban irányító szerepet foglalnak el.¹³

Mi több, a női munkaerő tömeges jelenléte nem vezet emancipációhoz: abban a szocializmus által soha meg nem kérdőjelezett általános modellben, amely a kétkeresős családi modellen és a patriarchális családi szerkezeten alapul, a munka, még akkor is, ha teljes munkaidejű, nem garantálja a gazdasági függetlenséget.

A pártnak pontos elképzelése van a nők a társadalomban betöltött szerepéről: mesterséges, modern értékeket erőltet a tradicionális szerepekre, melyek nincsenek megkérdőjelezve, főként az a jog – bár helyesebb lenne kötelezettségnek hívni – hogy a nők az otthonukat elhagyva dolgozzanak. A hivatalos retorika a „nőkérdést” megoldottnak tekinti, mivel a nők a foglalkoztatásuk miatt már egyébként is emancipáltak vannak tekintve:

Az 1970-es évek óta a hivatalos retorika arról szól, hogy a nőkérdés a munkásosztály uralma alatt már megoldódott, vagy legalábbis nagyon hamar meg fog oldódni: „A Párt szüntelen dolgozik a nők teljes emancipációján; ennek irányelveit és eljárásait a Marxista elvek szerint alakítja ki”.¹⁴

Az idealizált munkásnő-képet 1969-ben újraformálják, amikor az új szülési szabadság törvényét bevezetik, amely immár lehetővé tette az anyáknak, hogy otthon tartózkodásuk első két évében fizetésük 75%-át, a harmadik évben pedig a fizetésük 40%-át megkapják: ekkorra a „nők szerepéről” szóló hivatalos ideológia átfordul az idealizált munkásnő képéből az anyaszerep dicsőítése felé.¹⁵

1948-tól a szocializmus bukásáig a nők politikai képviselője a MNOT-ra (Magyar Nők Országos Tanácsa) korlátozódik, amely, bár közvetlenül (egy csak férfiakból álló párt) a Párt irányítása alatt áll, legalább megpróbált társadalmi harcot vívni annak érdekében, hogy a nők jogait (abortusz, anyasági segély, gyermekgondozás) növelje a Pártnál és a parlamentben folytatott lobbitevékenysége révén. Azonban nem volt képes arra, hogy megfelelő elemzési eszközt dolgozzon ki a nőknek a saját szerepükkel kapcsolatos válságának megoldására. Úgy tűnik, a magyar nők nem képesek erre a helyzetre reagálni: egy atomizált társadalomban a társadalmi mozgalmak nem képviselhetik adott csoportok – pacifisták, környezetvédők – érdekeit, mint ahogy nincs a nemzetiségeknek sem politikai képviselője.¹⁶ Ebben a bármilyen független társadalmi

¹³ *Ibid.*

¹⁴ *Ibid.* 50.

¹⁵ *Ibid.* 52.

¹⁶ *Ibid.*

kezdeményezést elnyomó társadalmi rendszerben lelhető fel a második világháború utáni nőmozgalmak hiányának gyökere. Mindeközben a kötelező emancipációból, amelyben a családi szerepeknek is eleget kell tenni – egy olyan társadalomban, amelyet a „hivatalos szocialista és a rejtett katolikus értékek keveredése jellemez”¹⁷ – egyfajta „identitás zavar” keletkezik. Ezzel foglalkoztak a 60-as és 70-es évek női szerzői, akik arra hívták fel a figyelmet, hogy nehéz az egyenlőségért harcolni olyan országban, ahol ezt törvény írja elő,¹⁸ és ahol az „emancipáció” kifejezést közvetlenül az 1950-es évek kommunista propagandájával azonosítják – olyannyira, hogy ez olyan negatív jellemzőkkel ruházza fel a feminizmust,

amely általában csak annak a néhány elkényeztetett és frusztrált nőnek a felesleges panaszkodását jelenti, akik nem találtak férjet maguknak. Amint a feminizmus megvitatására kerül sor, az ember kimerült, karikás szemű nőkkel találja szembe magát, akik elfáradtak a nehéz bevásárló szatyrok hazacipelésében, a főzésben, a takarításában, és a mosásban. Ők majd el fogják mondani, hogy mennyire elégük van az emancipációból.¹⁹

A nők 60-as és 70-es évekből származó elgondolásai a magyar szociológus, Hankiss Elemér munkáin alapulnak – aki, amint Ágnes idézi – a következőképp definiálja a „második társadalmat”: az „elsődleges társadalom vertikálisan alakult, a párttal a csúcson, míg a második horizontálisan működik, tehát lehetővé teszi az uralkodó hatalommal szemben kialakult ellenállás különböző formáinak megjelenését. Ez skizofrén állapot, mindenekelőtt a nők számára, akik viszonylag passzívak az „elsődleges társadalomban”, még akkor is, amikor a 60-as évek közepétől a pártpolitika rugalmasabbá válik: A Sztálinizmus teret engedett a párthegegnónia egy szelídebb verziójának; amikor többek között a „tömeges információ” is növekszik.

A helyzet, úgy tűnik, semmivel sem másabb 1989-ben: *The witches of Budapest. Feminism arrives in Hungary. And women are scared* [Budapest boszorkányai. A feminizmus megérkezik Magyarországra. És a nők félnek] a címe az „il manifesto”-ban publikált cikknek, amely Cinzia Franchi Antonia Burrowsal, a másfél évvel korábban Budapestre költözött angol Munkáspárti feministával, és az anarchista feminista Hochberg Ágnessel készített interjúja.²⁰ Arra a kérdésre, hogy „Lehet-e valaki egyszerre

¹⁷ Hochberg, *Consciousness raising and the genesis of second wave feminism*, 46.

¹⁸ Ead., *What were the choices? What were the limits? The historical conditions of the emergence of the women's political mobilization in Italy and Hungary in the 1960s and 1970s*, in *Travelling through European Feminisms: Cultural and political practices*, Utrecht: Wise, 1995, 38-47.

¹⁹ Acsády és Hochberg, *Feminism misinterpreted in Hungary*, 49.

²⁰ "il manifesto", 1989. December 6.

‘feminista’, ‘emancipált’, a politikai élet és saját magánéletének főhőse is anélkül, hogy ‘boszorkánynak’ érezze magát más nők és a férfiak szemében?” mindketten azt válaszolják, hogy „annak kell lenni” a feminizmushoz kötődő előítéletek ellenére is. „Türelem,” mondja Antonia, mert „pillanatnyilag az egyetlen nyugati összehasonlítási alap a kapitalizmusé, amelynek sajnos régebbi hagyománya van, mint a feminizmusnak”. Másrésztől, Ágnes azt teszi ehhez hozzá, hogy,

Magyarországon a feminizmusról való ismereteink még mindig az 1970-es években készült holland feminista tüntetőket ábrázoló négy fényképből származnak, illetve abból az elgondolásból, hogy ők baloldaliak és ezért csak zűrzavart okozhatnak. Nemrég alakult egy csak nőkből álló csoport a Szabad Demokraták Szövetségén belül. Az első dolog, amit leszögeztek az volt, hogy „mi nem vagyunk feministák.”²¹

Első dolguk az volt, hogy megpróbálják „modernizálni az újonnan alapított Nőszövetséget”, amely a Magyar Nők Országos Tanácsának (MNOT) az utódja,

amely majdnem 40 évig állt fenn, és amelynek a fő feladata az volt, hogy a május elsejei felvonuláson részt vegyen és delegációt küldjön a nemzetközi konvenciókra és kongresszusokra, vagy, hogy itt-ott üzleti utakon vegyen részt. Így sok nő megjárta Kínát, Koreát és Nyugat-Európát és boldogan hazajött anélkül, hogy akár egy szót is írtak volna arról, hogy mit csináltak ott, és hogy származik-e egyáltalán valakinek bármilyen haszna abból, hogy ők ott voltak. És a dolgok így mentek egészen tavaly júniusig, amikor a Nőszövetség újjalakult.²²

A cikk szerint Antonia és Ágnes tudatában voltak annak, hogy a szövetség „egy felülről irányított, teljes mértékben hierarchikus rendszer, amelynek semmi köze a nők mindennapjaihoz”, ezért mindketten arra töreksenek, hogy gyűlések és viták szervezése révén ezt megváltoztassák, ezért is fordították le a Dale Spender által írt *Man Made Language* című könyvet is.²³

„A marxizmus hipotetikus forradalommal ámított minket,”²⁴ írta Carla Lonzi egy teljesen más kontextusban a 70-es évek elején.²⁵

²¹ *Ibid.*

²² *Ibid.*

²³ London, Routledge & Kegan Paul, 1980.

²⁴ *Manifesto di Rivolta femminile*, in Carla Lonzi, *Sputiamo su Hegel*, Milano, Scritti di Rivolta femminile, 1974, cit. in Elda Guerra, *Una nuova soggettività: femminismo e femminismi nel passaggio degli anni Settanta*, in *Il femminismo degli anni Settanta*, Teresa Bertilotti, Anna Scattigno, Roma, Viella, 2005, 25-67.; 39.

Észrevételei az olasz feminizmus alapszövegének tartott mű, a Manifesto, a Female Revolt (A női lázadás) csoport kiáltványában található, annak a csoportnak a szövegében, „amely elsőként gyakorolta és dolgozta ki a '(női) öntudat' lényegét; ahol a női 'öntudat' az 'öntudatra ébredéstől' a női szubjektum teljes létrejöttének kialakulásig terjedő folyamatot”²⁶ jelenti. A szöveg mindenekelőtt arra „a precizításra [világít rá], amellyel a mozgalom már a kezdeti években lázadóként definiálja önmagát, olyan másfajta szemléletmód megteremtőjeként, ahol az élet és a gondolkodás nem egymástól különálló dolgok, továbbá olyan autonóm és eredeti kutatás lehetőségét teremti meg, amely képes arra, hogy elhatárolódjon a modernitás két alapító atyjától: Marxtól, de még inkább Freudtól.”²⁷

Ahogy a cikk elején idézett Hochberg Ágnes szövegben, az önmagáról írt leírásban világosan megfogalmazódik, és amelyet a vele személyesen találkozóknak benyomásai is visszaigazolnak – „Nem hinném, hogy valaha talákoztam volna valakivel, akit ennyire jól meglehetne fogni a „the personal is political” kifejezéssel, írta Olwen Hufton²⁸ – Ágnes munkássága a szocialista rendszer által eltervezett, az elméletében és gyakorlatában egyaránt funkcionálisan definiált emancipáció fogalmára koncentrálódik; illetve az 1989-et követő átmenet folyamán megjelenő, a nők társadalomban elfoglalt pozíciójának gyengítését célzó „természetes szerep” fogalmára: azaz a főleg a nőket érintő munkanélküliségre; a szociális juttatások megvonása, legyen az közegészségügyi, gyermekgondozási vagy oktatási. Mindezekkel egy időben az abortuszellenes mozgalom is megjelenik és növekszik.”²⁹

Ebben a kontextusban a nők továbbra is alulreprezentáltak a döntéshozatalban és nincs politikai döntéseket befolyásoló eszköz a kezükben; azaz a patriarchátus normái útját állják annak, hogy kibontakoztassák kreativitásukat. Milyen eszközöket kellene használni, hogy jelentős lépéseket lehessen tenni ebben a helyzetben? Az egyetlen lehetséges válasz a tudatosságnövelésre való ösztönzés.

²⁵ Carla Lonzi felfogásáról lásd Maria Luisa Boccia, *L'io in rivolta. Vissuto e pensiero di Carla Lonzi*, Milano, La Tartaruga, 1990. valamint összegyűjtött tanulmányait a *Carla Lonzi: la duplice radicalità. Dalla critica militante al femminismo di Rivolta*, szerk. Laura Conte, Vinzia Fiorino, Vanessa Martini, Pisa, ETS, 2011.

²⁶ Guerra, *Una nuova soggettività: femminismo e femminismi nel passaggio degli anni Settanta*, 38-39. old.

²⁷ *Ibid.* 40.

²⁸ Olwen Hufton in *In Memory of Agnes Hochberg*, 141.

²⁹ Hochberg, *L'éclosion du féminisme en Europe centrale et de l'Est*, 152.

A feminizmus virágzása

Mi tette lehetségessé az USA-ban az öntudatnövelő csoportok, a Freeman által „gomba-effektusnak” nevezett, gyors meghonosodását; milyen körülmények tették lehetővé ezeknek a csoportoknak, hogy „futótűzként” terjedjenek Olaszországban is? Ágnes szerint ezek azok a kifejezések, amelyeket a két interjúalany gyakran használt.³⁰

Az úgynevezett emancipációt övező negatív magyarországi visszhang fényében Ágnes az öntudatra ébredés jelensége felé fordítja figyelmét, illetve arra az eszközre, amely szerinte a legmegfelelőbb ennek elérésére: a tudatosság növelésre, amely szerinte lehetővé tette az olasz nők számára, hogy radikális kritikát mondjanak a politikára és annak tárgyaira, illetve lehetővé tette azon alapvető jog igenlését is, hogy „forradalmat indítsanak el az életükben”; azaz a konkrét részletekhez való ragaszkodáson keresztül megvalósítsák az univerzalizist,³¹ s ezáltal a politika által erőltetett témákat az egyének saját projektjei helyettesíthessék.

Ágnes kutatása, ahogy már korábban mondtam, már nem a 60-as évekbeli olasz és a magyar történelmi helyzet összehasonlításán alapszik, ahol az utóbbi a közvetlenül a feminista mozgalom megjelenése előtti időszakot jelentené. E helyett kiemeli a hasonlóságokat (a nők helyzete mindkét országban a patriarchális uralom hatásának van kitéve) és a különbségeket: Olaszországban a 70-es évek közepén a nők megkérdőjelezték az ilyen szerepeket, így életet leheltek a felszabadító mozgalomba, míg Magyarországon a nők olyan túlélési stratégiákat készítenek elő, amelyek egyáltalán nem jellemzőek a szervezett politikai mozgalmakra.³²

Mindkét országban a katolikus erkölcs dominál; Magyarországon a marxista-leninista gondolkodásmód a domináns és Olaszországban is vannak, akik sajátos elnyomásuk leleplezésének érdekében marxista kategóriákra támaszkodnak, míg mások egy új identitás kialakításának érdekében az amerikai tudatosságnövelés gyakorlata felé tájékozódnak. Ágnest a második elmélet érdekelte.

Ágnes elemzése főleg Magyarországot érinti, de kitér más kelet- és közép-európai országra is,³³ ahogy azt a halála után, 1997-ben publikált

³⁰ Hochberg, *Consciousness raising and the genesis of second wave feminism*, 49. old. A hivatkozás Jo Freeman, *The Politics of Women's Liberation: A Case Study of an Emerging Social Movements and Its Relation to the Policy Process*, New York, Longman, 1975. című munkájára van.

³¹ Luisa Passerini, *Il movimento delle donne*, in *La cultura e i luoghi del '68*, edited by Aldo Agosti, Luisa Passerini, Nicola Tranfaglia, Milano, Franco Angeli, 1991, 366-380. old., 373.

³² Hochberg, *What were the choices? What were the limits?*

³³ A politikai jelentésváltozat szerint használja a «Eastern Europe» és a «Central Europe» kifejezéseket, nem mint történelmi, kulturális vagy földrajzi entitásokat. (Hochberg, *L'écllosion du féminisme en Europe centrale et de l'Est*, 150. old.); Kelet-Európáról mint kulturális

L'éclosion du féminisme en Europe centrale et de l'Est: une grande diversité de contextes nationaux című munkájában is tette. Még vissza fogok térni erre a szövegre, de először a publikáció kontextusát körvonalazom. A folyóirat témájához összegyűjtött szövegek a totalitárius rezsimekkel foglalkoznak (Franciaországgal Pétain idején, Németországgal Hitler uralma alatt, a frankoizmussal, a salazarizmussal, stb.) és, ahogy a szerkesztői bevezetésben olvasható, a tanulmányok a feminista mozgalmak nehézségeik, ellentmondásaik következtében fellépő „hanyatlását” elemzik, a mozgalmaknak az emancipációs követelésektől a domináns ideálokkal való sokféle kiegyezésig terjedő stratégiáit. Mindez a megfontolt politikai taktika és az őszinte meggyőződés kérdése is, melynek sokféle következménye is lehet: például a „feminista maternalizmus”, ami a 20-as és 30-as évektől a háború utáni időszakig tart, sőt, amint azt a napjainkban az egyenlőség körül zajló viták bizonyítják, máig tart fennmaradása. A folyóirat e témában publikált szövegei azt hangsúlyozzák, hogy a látszólag egyértelműnek tűnő perspektívák mögött mekkora komplexitás rejlik: a szövegek ragaszkodnak a szubjektum ambivalens voltához és az azt körülvevő feszültséghez. Azt mutatják be, hogy az elidegenedés és a lázadás, a szokások és a szubverzívó, a hagyomány és az innováció, a determinizmus és a szabadság egyidejűleg van jelen a szubjektumban. Továbbá arra is rámutatnak, hogy a társadalomtanulmányok gyakran ezen aspektusok egyikét hangsúlyozzák csak, figyelmen kívül hagyva azt, hogy a szubjektum konstruálódása egy hosszas folyamat eredménye, amely egyáltalán nem lineáris és adott kollektív mozgalom létezésének vagy nem létezésének a függvénye.

A folyóirat-szám azt javasolja, hogy ebbe az irányba tegyünk erőfeszítéseket, bár a szerző tudatában van annak, hogy ezek komplex jelenségek, amelyre nem lehet végleges, mindent eldöntő választ adni: hogyan tudnák a férfiak és a nők akár kismértékben azt elérni, hogy mentesüljenek a társadalmi elvárások alól? Hogyan jöhetnek létre az újfajta vitákat domináló ideológiákból? Milyen folyamat teszi azt lehetővé, hogy elkerüljük azt, hogy a társadalmi normák a hatalmukba kerítsenek? És mivel ezek a normák internalizálódnak, hogyan tudnánk magunkat megszabadítani tőlük? Van egyáltalán olyan pillanat, amikor teljesen függetlenek vagyunk ezektől a normáktól?

A *L'éclosion du féminisme en Europe centrale et de l'Est* című szöveg tökéletesen beleillik ebbe a képbe.³⁴ Angela Argent vezette be az „*éclosion-hatching*” fogalmat, amikor a 90-es évekbeli csehországi feminizmus ambícióiról beszélt a cseh feministák 1989-es évektől zajló vitáinak elemzése

konstrukcióról lásd. L. Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford, Stanford University Press, 1994.

³⁴ Hochberg, *L'éclosion du féminisme en Europe centrale et de l'Est*.

kapcsán. A cseh vita a feminizmus és a feministák szerepét vizsgálta a női értékek és kultúrák népszerűsítésében, mivel döntő szerepet tulajdonítottak ezeknek az értékeknek az új társadalmi rend létrehozásában.³⁵ A vita központi fogalma a *hatching* („a tojásból kiköltés”), ami mélységesen szimbolikus fogalom, a feminizmus szerepének fontosságát hangsúlyozza a cseh társadalmi rend inkubációja, újjászületése és megújulása során. A cseh/szlovák feministák hittek abban, hogy a férfiaktól eltérően a nők nem „piszkolódtak be” az államszocialista múltban, mivel ők távol tartották magukat tőle, inkább a családdal és a függetlenség értékeivel azonosultak (a „második” társadalomban voltak jelen, ahogy korábban említettem). Ha figyelembe vesszük, hogy az elmúlt rendszer a férfiak uralma alatt folyt, mialatt a nők az erkölcsi értékeket védték, csak nők lehetnek az új rendszer vezetői.³⁶

1989 óta az egyik legvitatottabb téma a volt szocialista blokk országaiban a nő helye a társadalomban; így például a család szerepe és az abortusz kérdése. A politikai részvételnek is több formája van: amint az állami szervezetek eltűntek, újak keletkeztek, melyeket nők hoztak létre nők számára, és amiket aztán a pártok és a parlament végül a hátsó sorba száműznek.

Melyek a nők számára releváns kérdések az átmenet időszakában? Miként reagáltak a nők a változásra? Milyen értékei, motivációi és politikai ambíciói vannak az egyéneknek? Úgy látják-e magukat, mint olyan társadalmi szereplőket, akik kezükbe tudják venni a saját sorsukat, és ha igen, milyen mértékben?

Ágnes szerint ahhoz, hogy mindezt megítélhessük, szükség van a totalitarizmus hosszú- és rövidtávú hatásainak felidézésére. A pre-totalitárius gondolkodás- és viselkedésmódot valójában soha nem hagytuk magunk mögött, fennmaradt anélkül, hogy keveredtek volna az újabb jelenségekkel. A pre- és poszt-totalitárius tudat nem megy a magánéletnél tovább, ellenben a totalitárius tudat az intézményeken és a politikán keresztül működik. Ha figyelembe vesszük, hogy a totalitárius korszak előtt és alatt a nők vették védelmük alá a magánéletet (mivel mindig kulcsszerepet játszottak a családban), ebben az értelemben ők voltak a kultúra fő közvetítői. A családi hálózatok fontos, felforgató szerepet játszottak a szocialista társadalomban. Ezért állja meg a helyét az állítás, hogy a nők terjesztették el és tartották fenn a család intézményén keresztül az ellenállás egyes elemeit, melyeket aztán az egész társadalom számára továbbítottak. A „női tudat” a magán- és a közszféra minden területére kiterjedt: a munkára, a gazdaságra, a

³⁵ Angela Argent, *Hatching Feminisms: Czech Feminist Aspirations in the 1990s*, in «Gender & History», vol. 20, 1 (2008), 86-104.

³⁶ *Ibidem*.

reprodukciónal kapcsolatos jogokra, a testre, a szexualitásra; a szabad választásra, a (valós vagy vélt) szabad cselekvésre, és az egyéni szabadságra.

A rendszerváltás pillanatában mely értékekre tartottak igényt a nők? Törekvésekben és döntéseikben aktív szerepet játszottak a nők vagy inkább passzívak maradtak?

A pre-totalitárius „tudat” összhangban volt a nők hagyományos szerepével, azaz a nők választásai a házassággal és a családi életre való törekvéssel volt kapcsolatos. A totalitárius ideológia az emancipáción keresztül megvalósuló tudatosodást preferálta. Hogyan reagáltak a különböző országokban élő nők ezekre az ellentmondásokra?

Ezekre a kérdésekre keresi Ágnes a választ. Kétségtelen, hogy mindazoknak, akik komoly elemzést akarnak végezni a kelet-európai országok demokratikus átmenetének folyamatáról, fel kell tenniük azt kérdést, hogy a nők milyen szerepet játszottak ebben a folyamatban, hogy hogyan reagáltak a változásokra, valamint milyen stratégiákat alkalmaztak.

Ezek halasztást nem tűrő kérdések a szigorúan vett politika szintjén, – azaz annak megválaszolásában, hogy miként kell a harcot folytatni most, amikor a patriarchátus tulajdonsági teljesen megváltoztak² – és a historiográfia szintjén is. És Ágnes feminista mozgalommal és elmélettel kapcsolatos meglátásai a tükrök játékát táplálja, amelyben már nem lehet elmenekülni a kritikus reflexió elől. Ágnes mindig szembeszállt azzal, amit „colonisation en douceur”-nak hívott:

Néhány éve a nyugati feministák egyfajta „laza gyarmatosításba” („colonisation en douceur”) bocsátkoztak a kelet- és közép-európai feminista testvéreikkel szemben. 1989 után a nyugaton egy teljesen más történelmi kontextusban kidolgozott marxista vagy radikális feminista elméletek árasztották el a kelet-európai konferenciákat és műveket. Minthogy az olyan fogalmak, mint a szexuális identitás, szexuálpolitika, szexuális diszkrimináció, emancipáció, a nők felszabadulása és a lesbikusság mindeddig hiányoztak ezeknek az országoknak a napirendjéből - ezért az ilyen elméletek alkalmazását szkeptikusan fogadták - és mivel teljesen más jelentést hordoztak, állandó, véget nem érő, parttalan vitákat eredményeztek.³⁷

³⁷ ”Depuis quelques années les féministes occidentales se sont lancées dans une sorte de “colonisation en douceur” de leurs sœurs féministes d’Europe centrale et de l’Est. Après 1989, des théories féministes marxisantes ou radicale élaborées en Occident dans une contexte historique complètement différent submergèrent les conférences et les ouvrages ayant trait à l’Europe de l’Est. Soit que de notions telles que l’identité sexuelle, la politique sexuelle, la discrimination sexuelle, l’émancipation, la libération des femmes et l’homosexualité féminine aient été absentes de l’ordre du jour de ces pays – de telle sorte que leurs applications théoriques furent accueillies avec scepticisme – soit qu’elles aient

Hogy nyugati feministáknak a keleti nőikkel szembeni érzéketlenségét világossá tegye, Agnes felidézi azt, amit „a hetvenes évek női” tanítottak nekünk az autoritással kapcsolatban: „a nőknek, és minden más elnyomott csoport tagjainak ki kell állniuk magukért.”³⁸ Ezt a vitát ragadja meg egy dolgozat, melynek célja,

hogy leszőgezze a tudatosságnövelés történelmi, politikai, és ismeretelméleti jelentőségét. Manapság a feminista szövegek gyakran esnek a tudományos diszkurzus csapdájába, melyet a feministák által is kritizált megközelíthetetlen nyakatekertség jellemez. A „women’s studies” tudósai gyakran elfelejtik elismerni tanáraik gondolatait, és úgy tüntetik fel azokat, mint ha a sajátjaik lennének. Gyakran előfordul az is, hogy a tudományos világ követelésének kívánnak megfelelni, amely, mivel tradicionálisan férfiak által definiált, még a legelhivatottabb női tudósokat is legyőzi.³⁹

A közelmúltban Denise Roman adott hangot kritikus és provokatív nézeteinek az észak-amerikai nőtudományi (*women’s studies*) tanszékek stúdiumainak gerincét alkotó, a feminizmus kortárs elméleti alapjairól, azaz a transznacionális feminizmusról, mert az maga is a kritika tárgyát képező globalizáció sajátos gyakorlata. Szerinte ez a felfogás végül megsemmisíti Kelet-Európát és

csupán az elmúlt idők poszt-kolonializmusát fogalmazza újra egy kissé szofisztikáltabb formában. Nyilvánvalóan, a tanulmányozott témakörök azon nemzetek női/gender/szexualitás-narratívái, amelyek a huszadik század gyarmatosításából kerültek ki, és kizárólagosan Afrikában, Ázsiában, és Latin-Amerikában lehet őket elhelyezni. A kelet-európai problémák gyakorlatilag hiányoznak, csakúgy, mint a modern Európáé, az Európai Unióé. Vajon a transznacionális feminizmus csak a poszt-koloniális feminizmus egy másik neve manapság az észak-amerikai nőtudományi tanszékeken? Vajon ez a feministák számára a megfelelő pillanat arra, hogy visszahódítsák a transznacionális feminizmust azáltal, hogy még befogadóbbá teszik és ily módon nem csak a poszt-koloniális világ problémáit próbálnák vele megoldani, hanem Kelet-Európáét, az Európai-Unióét, és a multikulturális Európáét is? Vagyis, Európa problémáit,

revêtu une connotation tout à fait différente, toujours est-il qu’elles donnèrent lieu à un dialogue de sourdes permanent.” Hochberg, *L’éclosion du féminisme en Europe centrale et de l’Est*, p. 161; A Belgrádi Konferencia eseményei is megerősítik ezt: lásd: C. Bonfiglioli, *Compagna Donna/Drugarica Žena: la conferenza internazionale di Belgrado del 1978*, «Genesis», 2, 2011, 83-104.

³⁸ Agnes Hochberg, *On consciousness raising or tracing the origins of “feminist epistemology”*, kézirat, ALDF-BEN, az oldalszámok nincsenek feltüntetve.

³⁹ *Ibidem*.

melyek az Atlanti-óceántól az Urál-hegységig húzódnak. Mert ha nem, akkor kinek a transznacionális feminizmusáról beszélünk?⁴⁰

A poszt-kolonializmusból és a poszt-kolonializmusnak az eurócentrizmusról vallott kritikájából merített transznacionális feminizmus ezért Európának olyan definícióját tételezi, amely kirekeszti a keletet, és „így az eurocentrizmus kritikáját a kelet-európai posztkommunista diszkurzus 'Európához való visszatéréseivel'” helyezi ellentétbe. Európát olyan modellnek gondolja el, amelyet felül kell múlni, olyan hazának, mely a kommunizmus, a szovjet politikai vagy orosz kulturális kolonializmus alatt veszett el”.⁴¹ A transznacionális feminizmus Európa képe, folytatja Roman, „romanticizált, általános, mintha valamilyen prűd, 19. századi brit regény lapjairól lett volna kölcsönözve”, ami azzal a kockázattal jár, hogy a „kisebbségi Európaiak”, mint például a kelet-európai nők, „nem lennének méltók a vitára, mert az állítólagos európaiságukat bemocskolta a gyarmatosító (nyugat)-európai múlt öröksége, amelyhez ők nem tartoznak.”⁴² De mi jól ismerjük a keleti nők jelentőségét a demokratikus Európa újradefiniálásában.⁴³ Továbbá, hogyan tudnánk körvonalazni a feminista mozgalom korszakolását, ha „kihagynánk” 1989-et?

Nagyon izgalmas volt

Feltettük magunknak a kérdést, például az Orvietoi Egyezményrel kapcsolatban, ahol már említettük a nők aktív szerepét a történelem hagyományozása kapcsán, hogy a feminista mozgalommal kapcsolatos gondolatok miért szorultak a peremre. Számunkra ez nem pusztán érdekes kutatási témaként jelenik meg, hanem megkerülhetetlen elméleti kihívás is: egy nyelvi kód gyakran ahhoz a tapasztalathoz van kötve, sokszor rej(et)tve is, amely számunkra ismeretlen marad, mivel olyan mások által megélt

⁴⁰ Denise Roman, *Missing in Action. On Eastern European Women and Transnational Feminism*, in «UCLA Center for the Study of Women's Newsletter», November 2006, <http://escholarship.org/uc/item/485681pr>, és később kibővítve megjelent mint *post scriptum* a *Popular Culture, Sex, and Everyday Life in Postcommunist Romania*, Lanham, Lexington Books, 2007.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Cfr. Braidotti, *Soggetto nomade*; Luisa Passerini, *Sogno di Europa*, Torino, Rosenberg & Sellier, 2009.

tapasztalatra utal, amely nem lesz közvetítve. Az átadás már talán azzal a törekvéssel elkezdődik, hogy a nyelvi kódot leválasztjuk a tapasztalatról.⁴⁴

Ezekkel a szavakkal reflektáltak Ágnes olasz társai a feminizmusra. 1993-ban, ugyanabban az évben, amikor Ágnes az olasz neofeminizmus történetét kutatta. Az olasz nők számára ez nyugodt társadalmi pillanat volt: nem volt még nyilvános vita, a kutatók még nem foglalkoztak a neofeminizmus történelmével. Luisa Passerini esszéjét követően, mely 1991-ben jelet meg,⁴⁵ a 90-es éveket a tudomány és a mozgalom közti feloldhatatlan holtpontra jellemezte, amelyen csak a kétezres évek elején tudtak felülkerekedni, főként a 2005 júniusában zajló mesterséges megtermékenyítésről szóló népszavazás időszaka és az abortusz jogok védelméért 2006. január 14-én Milánóban zajló tüntetések kapcsán.⁴⁶ Ekkor alakultak ki az olyan csoportok, mozgalmak, mint a Sconvegno (Milánó) és az A/Matrix (Róma). Az első az instabil foglalkoztatottsággal foglalkozik, a második aktív szerepet vállalt többek között a mesterséges megtermékenyítésről szóló népszavazásban. Ezzel egy időben jó néhány neofeminizmussal foglalkozó kezdeményezést indított a Società Italiana delle Storiche [A Női Történészek Olasz Társasága] is. És végül, ekkor jelentkezik a lesbikus mozgalomra való reflexió, valamint a „feministák és a lesbikusok közt fennálló döcögős kapcsolatról”⁴⁷ szóló reflexió, ami a viták megjelenéséhez szintén elengedhetetlen, még ha a queer elméletekhez és a feminizmus harmadik hullámához képest tíz év késéssel jelentkezik is.

A neofeminizmus kutatásakor több alkalommal is hangsúlyozzák: „alapvető kérdés a feminizmus tapasztalatainak lefordíthatatlansága (különösen a legkorábbiaké) illetve a közvélemény számára is érthető fordításokban és szakmai vitákban a sajátos nyelvhasználat és kifejezőmód megteremtése.”⁴⁸ „Amikor valaki a feminizmusról vagy a feminista kultúráról beszél tágabb értelemben”, írja Paola Di Cori, „akkor a tapasztalatok olyan fokára és szintjére utal, melyek meglehetősen különböznek: a szokások csoportjára (az öltözködés, az asszociációk, és a nyelv jellegzetességei); a

⁴⁴ Silvia Evangelisti, Monica Martinat, Francesca Mediolli, Cristina Papa és Carla Tonini, *Generazioni*, in Società Italiana delle Storiche, *Generazioni. Trasmissione della storia e tradizione delle donne*, Torino, Rosenberg & Sellier, 1993, 156-161.

⁴⁵ *Storie di donne e femministe*, Torino, Rosenberg & Sellier, 1991; *Il movimento delle donne*.

⁴⁶ Liliana Ellena, *Spazi e frontiere nella storia dei movimenti delle donne*, in *Storie di genere*, «Quaderno di storia contemporanea», 4 (2006), 25-43.

⁴⁷ Liana Borghi, *Tramanti non per caso: divergenze e affinità tra lesbo-queer e terzo femminismo*, in *Altri femminismi. Corpi culture lavoro*, Teresa Bertilotti, Cristina Galasso, Alessandra Gissi, Francesca Lagorio, Rome, Manifestolibri-Società italiana delle storiche, 2006, 19-36.

⁴⁸ Paola Di Cori, *Culture del femminismo. Il caso della storia delle donne*, in *Storia dell'Italia repubblicana*, vol. 3, t. 2, Torino, Einaudi, 1997, 803-861; 805.

produktumok csoportjára (művészi, írott, hangzó anyagok); a politikai és szexuális kapcsolatok csoportjára (az intézményeken belüli és kívüli kapcsolatok, férfiak közötti, nők közötti, egyikkel és/vagy a másikkal való kapcsolatok). A szubjektumok és a viselkedésmódok ilyenfajta komplexitása a mai napig szigorú feltételekhez köti a jelenségek világos rekonstrukciójára irányuló kísérleteket.”⁴⁹

Úgy tűnik, hogy a lefordíthatatlanság problémája különösen intenzíven van jelen az öntudat kapcsán. Elemzésekor kettős nehézséggel szembesülünk: egy informális jelenség mennyiségi meghatározásának problémájával, illetve a tapasztalat komplex és nehezen kifejezhető jellegével. Az „öntudat” főnév gyakran szerepel a „lefordíthatatlan” melléknévvel, ami „a történelmi rekonstrukciónak köszönhetően a legnehezebben leküzdhető akadályt”⁵⁰ jelöli. Sőt, mint nemrégiben elhangzott, a neofeminizmus történetét és gyakorlatát „még mindig erősen az emlékezéshez fűzött kételyek korlátozzák”,⁵¹ s ehhez társul még a 70-es évek és az azt követő generáció közti konfliktus, vagy legalábbis ellentétekkel terhes viszony.⁵²

Ágnes „diszlokációja” lehetővé tette, hogy kibújjon abból az anyák és lányaik között feszülő ellentétből, melyet az értékek átadása, közvetítése kapcsán már említettünk, a „nyelv gyakran jelképes/rejtett használatára” vonatkozó megállapítás szorításából, amely szerint a nyelv „szokatlannak tűnhet, mert olyan, mások által megélt tapasztalatokra utal, melyek közvetíthetetlenek maradnak.” Ez nem tűnik Ágnes számára akadálnak, annak ellenére sem, hogy az olasz feministákkal⁵³ készített interjúiban a megszólalók hasonló megjegyzéseket tesznek a nyelvhasználatra:

⁴⁹ *Ibidem*, 804.

⁵⁰ Anna Rossi-Doria, *Ipotesi per una storia che verrà*, in *Il femminismo degli anni Settanta*, 1-23. old., 11. old.; sok hasonló példa megjelenik a: *Dal movimento femminista al femminismo diffuso. Storie e percorsi a Milano dagli anni '60 agli anni '80*, Anna Rita Calabrò, Laura Grasso, Milano, Franco Angeli, 2004.

⁵¹ Anna Rossi-Doria, *Gli studi di storia politica delle donne sull'Italia repubblicana*, in «Contemporanea», III/3 (2010), 487-511. old., 510. old.; lásd még, Emmanuel Betta, Enrica Capussotti, «*Il buono, il brutto, il cattivo: l'epica dei movimenti tra storia e memoria*», in «Genesis», III/1 (2004), 113-123.

⁵² Az Orvieto Egyezmény és az idézett publikáció után, a vita folytatódott az «Agenda» (9 [1993], 8-20) oldalain, és aztán az évek folyamán számos alkalommal lett említve. Egészen 2004-ig, a nyári egyetem eseményéig megemlítetlen maradt a generációs hovatarozás témája, mely a “tapasztalatok különbözőségét méri, a történelem tudományában belül is, nem csak a biológiai életkor alapján”, ezért egy olyan megközelítés, amely teret enged a fiatal generációnak, hogy a feminizmushoz fűződően kialakítsák identitásukat.: cfr. Liliana Ellena, Luisa Passerini, Elena Petricola, *Sguardi incrociati sugli anni Settanta*, in *Il femminismo degli anni Settanta*, 169-179.

⁵³ Ágnes a következő személyekkel készített interjút: Carla Accardi, Caterina Arcidiacono, Laura Capobianco, Patrizia Celotto, Gilda Di caro, Roberta Fossati, Renate Gessner, Laura Grasso, Elda Guerra, Raffaella Lamberti, Marta Lonzi, Clorinda Mazei, Lea Melandri, Maria

Amikor az ember körül teljes a káosz, akkor az ember leül, találkozik egy másik emberrel, vagy hazamegy két másik emberrel és azt mondja, hogy „én ezt csináltam, te meg mondd el nekem azt, hogy...”, a módszer tehát, ha úgy tetszik, nem szisztematikus, és kissé immanens.⁵⁴

Ágnes interjúi és gondolatai arról árulkodnak, hogy mennyire tisztában van azzal, hogy az öntudatosság érzelmi tapasztalat: „a nők kis csoportokat alkottak, ahol megosztották egymással a világról és saját magukról alkotott tapasztalataikat, gondolataikat és érzelmeiket.”⁵⁵ Renate Gesner az egyik interjú alkalmával a következőket mondta

annyira nehéz az öntudatról beszélni. Mi eddig, vagy inkább én eddig, nem igazán voltam képes [..] Mert ez egy tapasztalat, amelyen ha keresztülmész, egyben életmódoddá is válik”. Ágnes nyíltan megkérdezte tőle azt is, hogy a ‘csoport’ fejlődése milyen különböző érzelmi szinteken ment keresztül. Mi, nem tudom, mi jött elő érzelmként, mit tapasztaltál?⁵⁶

Az, ahogyan Ágnes meg tudta ragadni a történet lényegét – „úgy tűnt, hogy rengeteget megértett az egészből, annak ellenére, hogy sokkal fiatalabb és külföldi is volt”⁵⁷ – és az, ahogyan az interjúkat készítette – „Ágnes interjúzási gyakorlata különösen produktív volt, mivel rengeteget megértett, mégis őszintén és alaposan közelített a kérdések és az emberek felé”⁵⁸ – lehetővé tette számára, hogy megragadja az öntudat gyakorlatának mély érzelmi valenciáját (a „kommunikálhatatlanság” gyökerét), illetve az új érzelmi kapcsolat előbukását is, azt az új „érzékenységet”, amely összekötheti a nőket és így politikai eszközzé válhat számukra.

Úgy tűnik nekem, hogy Ágnes szemléletének nyíltsága és alapossága elkötelezettségének, „harcos” ösztönének volt köszönhető, amellyel szembesítette elemzésének alanyát, és amelyet – legalábbis a kezdeti időszakban – azzal indokolt, hogy az öntudatnövelés dinamikájának megértése teszi lehetővé a küzdelem működését, mint ahogy azt számos interjú során ki is fejti: „Kezdetben meg voltam győződve arról, igaz, most már kritikusan nézem, de kezdetben meg voltam győződve arról, hogy az

Luisa Moretti, Luisa Passerini, Daniela Pellegrini, Alessandra Pescarolo, Ida Rende, Loredana Rubino, Giovanna Senatore, Simonetta Spinelli, Michy Staderini, Roberta Tatafiore, Piera Zumaglino, Gruppo di Castrovillari, Gruppo Fiorentino, Le Nemesiache.

⁵⁴ Raffaella Lamberti-vel készült interjú, idézi Hochberg, *On consciousness raising or tracing the origins of “feminist epistemology”*; az oldalak nincsenek számozva.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ Passerini, *In Memory of Agnes Hochberg*, 139.

⁵⁸ *Ibidem*.

öntudatra ébredés bármely társadalmi mozgalom alapvető eleme, már ha igazán akarjuk, hogy a mozgalom működőképes legyen.”⁵⁹

Magyarországon még mindig nincs semmi. Van egy női csoport, valamit el akarunk kezdeni, én az öntudatnövelésre koncentrálok, mert úgy gondolom, hogy bármilyen társadalmi mozgalom kezdetekor ez a legfontosabb dolog, és legfőképp azért, mert a nőknek, még ha nem is találod túlzottan érdekesnek, fontos ezt tudni.⁶⁰

Ez a fajta hozzáállás jelenti a közös nevezőt közte és a meginterjúvált feministák közt, de nem közte és azok között, akikkel szembesítik őt az elbeszélt nő történetek; róluk azt mondja, izgalmasak: „Nagyon izgalmas volt,” mondja Carla Accardi a *Revolt*-ban⁶¹ töltött évekkkel kapcsolatban. Vagy azt, hogy már-már a düh szorongatja:

A nők tudatosságnövelése során, egy „új”, korábban tiltott, vagy inkább társadalmilag elfogadhatatlan érzés jelent meg. Ezt dühnek hívták, amely szenvedélyes elszántságra sarkallta a nőket, annak érdekében, hogy cselekedjenek. A düh így indokolt és elkerülhetetlen érzéssé vált, amely képessé tette a nőket arra, hogy teljesen más megvilágításba helyezték a múltjukat.⁶²

Az érzelmi zűrzavart, a „zaklatottságot, sírást, és azt, hogy időnként valaki zokogásban tör ki”,⁶³ Ágnes ezeken az interjúkon és a tanulmányozott szövegeken keresztül ismerte és osztotta meg másokkal.⁶⁴ A „harcos” ösztön, hogy megértse az öntudatnövelés „mechanizmusait” a történelmi elemzés eszközeinek elsajátításával kapcsolódik össze: Luisa Passerini 1968-ról szóló

⁵⁹ Laura Grasso-val készített interjú, Milano April 3, 1992, *Interviste di Agnes Hochberg a femministe italiane*, vol. 1, Istituto Universitario Europeo, 1996, az oldalak nincsenek számozva, ALDF-BEN.

⁶⁰ Elda Guerra-val készített interjú, Bologna March 25, 1992, in *Interviste di Agnes Hochberg a femministe italiane*, vol. II, Istituto Universitario Europeo, 1996, 8., ALDF-BEN.

⁶¹ Carla Accardi-val készített interjú, Roma 9 aprile 1992, *Interviste di Agnes Hochberg a femministe italiane*, vol. I, Istituto Universitario Europeo, 1996, 8., ALDF-BEN.

⁶² Hochberg, *On consciousness raising or tracing the origins of "feminist epistemology"*.

⁶³ Renate Gesner-el készített interjú, Milano 4 aprile 1992, in *Interviste di Agnes Hochberg a femministe italiane*, vol. I, Istituto Universitario Europeo, 1996, 26., in ALDF.

⁶⁴ Kathie Sarachild, *A Program for Consciousness Raising*, 1968; Pamela Allen, *Free Space. A Perspective on the Small Group in Women's Liberation*, New York, Times Change Press, 1970; Naomi Scheman, *Anger and Politics of Naming*, in *Women and Language in Literature and Society*, edited by Sally McConnell-Ginet, Ruth Borker, Nelly Furman, New York, Praeger, 1980; Mary Field Belenky, Blythe McVicker Clinchy, Nancy Rule Goldberger & Jill Mattuk Tarule, *Women's Ways of Knowing. The Development of Self, Voice, and Mind*, New York, Basic Books, 1986.

esszéivel, melyek 1991-ben jelennek meg, és amelyekkel Ágnes a European University Institute-ban találkozik.⁶⁵ Luisa Passerini kiemeli

az elnöiesedés jelenségét társadalmunk történetében; amely abban az időszakban jelenik meg, amikor felértékelődnek azok az aspektusok, amelyeket tradicionálisan a kultúránk a sötét és gyenge oldalra száműzött, és amely magában foglalja a képzeletbelit, az érzelmit, és az empirikust. Az 1968-as évek mozgalmaira irányult figyelem, vagy legalábbis azon részeire, amelyek szerintem az igazi történelmi innovációt képezik a valódi szubjektumok irányába. Vagyis a szándék, hogy szövetségre lépjenek a társadalmi változás más alanyaival a küzdelem során, hogy kritizálják a kultúrát, mind a sötét oldal tartományába tartoznak. Megvalósításuk az érzelmi pillanat jelentőségét hangsúlyozza (a kollektív szerelembeesést, melyről számos vallomás is szól).⁶⁶

Az élettörténetek elemzésének eredményességét is hangsúlyozza a feminista kutatás. A hangsúly a feminista aktivisták identitásformálásnak központi kérdésére, a személyes és a politikai közti kapcsolatra helyeződik.⁶⁷ Ahhoz, hogy az idáig elhangzottak fényében historizálni tudjuk a különböző tapasztalatokat, szükség van olyan eszközök használatára, melyek lehetővé teszik számunkra, hogy megvizsgáljuk az érzelmi elemet, amely olyannyira központinak tűnik.

A korszakról szóló dokumentumokban, a „tudatossá válás”, a „öntudat(osság)”, a „tudatosságra/öntudatra ébredés” kifejezések azokra a csoportokra utalnak, amelyekben a nők elmondták az tapasztalataikat és a történetek által kiváltott érzelmek alapján kapcsolatot alakítottak ki egymással. Az érzelmek szolidaritást és kölcsönös elismerést/megbecsülést hoztak létre. Azt az intuíciót, hogy a tanulás nem létezik az érzelmek közreműködése nélkül, amely egyébként már a 68-as mozgalom tanulsága is volt, a nőmozgalmak tárták fel és vizsgálták meg alaposan.⁶⁸

Luisa Passerini azt remélte, hogy „a feminizmus története a több tudományágban is jelenlevő kulturális megközelítésnek köszönhetően további forradalmi változáson megy majd keresztül.⁶⁹ Úgy gondolom, hogy, indokolttá vált ezeknek a témáknak az újragondolása, a számunkra elérhető források figyelembe vételével, – Olaszország esetében az elérhető interjúkra

⁶⁵ Passerini, *Storie di donne e femministe*, főként a következő fejezet: *Movimenti delle donne/movimenti del '68*, 133-160.; Ead., *Il movimento delle donne*.

⁶⁶ Passerini, *Il movimento delle donne*, 369.

⁶⁷ K. McGuire, A. J. Stewart, N. Curtin, *Becoming Feminist Activists: Comparing Narratives*, in "Feminist Studies", 36, 1 (2010), 99-125.

⁶⁸ Luisa Passerini, *Corpi e corpo collettivo. Rapporti internazionali del primo femminismo radicale italiano*, in *Il femminismo degli anni Settanta*, 181-197.

⁶⁹ *Ibidem*, 181.

gondolok⁷⁰ – és a történetírás azon ágazatának felhasználásával, melyek új kérdésfeltevést tesznek számunkra lehetővé. Különös tekintettel azokra az érzelmekről szóló angolszász történetírás által kifejlesztett eszközökre, melyek kidolgozták az „emóciólogia” (*emotionology*) kategóriáját is, és ezzel felismerhetővé és elemezhetővé tették azokat a társadalmi tényezőket, melyek implicit vagy explicit módon meghatározzák és körülhatárolják az érzelmi kifejezésmódokat, és az érzelmi normák változását, így képesek felfedni a társadalmi változás sok más aspektusát is „és talán hozzá is járulhatnak az ilyen irányú változáshoz”.⁷¹

Camp Alternatif (Larzac, Franciaország) 1989. július. Forrás: Acsády Judit, tudományos főmunkatárs (MTA Társadalomtudományi Kutató Központ, Szociológiai Intézet magánarchívuma)

Ezek nem új témák a női történetírás számára: az olasz nők történelméről szóló „Memoria” című folyóirat már 1981-ben debütált egy

⁷⁰ Elsősorban a Hochberg Ágnes által készített interjúkra gondoltam, de számos más kötetben is fellelhetők, például a Calabrò, Grasso és Barbara Sandrucci által szerkesztett kötet, a *Dal movimento femminista al femminismo diffuso*; az *Aufklärung al femminile. L'autocoscienza come pratica politica e formativa*, Pisa, ETS, 2005, kötet, de a listát folytathatnánk.

⁷¹ Peter N. Stearns, Carol Z. Stearns, *Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards*, in *"The American Historical Review"*, vol. 90, 4 (1985), 813-836; lásd még Barbara H. Rosenwein, *Review Essay. Worrying about Emotion in History*, in *"The American Historical Review"*, vol. 107, 3 (2002); Daniel Wickberg, *What Is the History of Sensibilities? On Cultural Histories, Old and New*, in *"The American Historical Review"*, vol. 112, 3 (2007), 661-684. old.

olyan számmal, amely pontosan a „tradicionális és mechanikus ellentmondásokra” koncentrált az értelemtől az érzelemig.⁷² Itt Angela Groppi felidézte azokat a történetírással kapcsolatos szövegeket, melyek ez idáig az érzelmeket kutatták. Lucien Febre intő szavaival kezdte, aki 1941-ben azt állította, hogy a magánélet elemzésekor felmerülő nehézségekkor a történésznek „nincs joga megfutamodni”.⁷³ Úgy gondolom, hogy ez a gondolat számunkra is intés lehet.

Fordította Kulcsár Zsófia (Szegei Tudományegyetem)

⁷² *Ragione e sentimenti*, "Memoria", 1 (1981).

⁷³ *Ibidem*, 53-64.

A láthatatlan nem olvasása

Színház. Mennyi a nő? XLVI. évfolyam 3. szám. 2013. március. Oldalszám: 48 o. HU-ISSN 0039-8136. Ár: 392 Forint

Amikor ezt a recenziót írom, még nem lehet tudni, hogy Eszenyi Enikő lesz-e, lehet-e a Vígszínház igazgatója a következő évadokban. Irányíthatja-e egy – egyébként elismert és elfogadott – színésznő, rendezőnő Budapest egyik színházát, vagy sem? Noha nem nyíltan, de mintha arról is szólna a vita, hogy lehet-e „ilyen fontos” pozícióban egy nem férfi. Irányíthat-e, meghatározhatja-e a színpadon láthatót?

Amikor ezt a recenziót írom, Magyarország parlamentjében rendszeressé, mindennaposá, megszokottá(?), elfogadottá(?), normává(?) vált a képviselők elleni verbális agresszió, amelynek alapvető jellemzője az utolsó érvként bevetett „te nem tudhatod, kisanyám, mert te *csak* egy nő vagy”. *Csak* egy nő, aki lehet szép és csinos, de semmiképp nem gondolkodásra, döntésre képes, és saját vagy nemzete sorsának irányítására alkalmas ember. Csak egy nő, akinek szavai pusztán hisztérikus kitörések. Aki nem tudja, mi a rend, a szabály, az elvárt viselkedés, nem tiszteli az autoritást, a hatalmat, nem hajt fejet, hanem kérdez, és másként gondol. Irracionálisan. Ráadásul aktív szerepet akar játszani a közélet, az élet színpadán. Vagyis társadalmi szereptévesztésben van?

Amikor ezt a recenziót írom, a naptár szerint a XXI. század második évtizedében járunk, és nem a korábbi évszázadok egyikében. Európában vagyunk és nem az Amazonas őserdejében.

Mindezt azért fontos előrebocsátani, hogy érzékeltethető legyen az a közeg, az ideológiai, politikai, társadalmi és kulturális kontextus, amelyben a *Színház* 2013. márciusi tematikus száma *Mennyi a nő?* címmel megjelent, és sikeres kísérletet tett arra, hogy tematizálja azokat a kérdéseket, amelyek a nők színházban betöltött szerepét és lehetőségét érintik, a drámáktól a menedzsmentig, az előadásoktól a megszólalás lehetőségéig. A helyzet, amelyet a folyóirat feltár, nem pusztán egyetlen „marginális helyzetű” csoport színházának, a színpad nyilvános terében való aktív vagy passzív megjelenésének a helyzete, hanem az egész magyar társadalom és kulturális élet működésének lenyomata egyúttal. Hatalom, hierarchia, pozíció, aktivitás, esélyegyenlőség – megszólalhat-e, láthatóvá válhat-e a távoli margóról bárki, aki odaszorult (nő, gyerek, bármiféle kisebbség)?

A Tompa Andrea által írt „felütés”, „nem előszó” pontos képet alkot arról a színházi közegről, azokról a „jól működő” (jól?) hatalmi mechanizmusokról, amelyben a női alkotók dolgoznak. Lehet-e „színházcsináló” az ember, ha nő, és ha igen, a színházi alkotófolyamat mely részében válhat aktívvá? Lehet-e rendező, igazgató, vagy be kell-e érnie a dramaturg és jelmeztervező szerepével? Dramaturgként, jelmeztervezőként önálló-e annyira, hogy meghatározza az előadások képi és verbális textúráját? Színésznőként díszítőjelző-e csupán a színpadon a férfigolika szerint működő drámákban, vagy olvashatóvá teheti-e saját társadalmi nemének kérdéseit, esetleg életét? Mekkora figyelmet kaphat a színházi alkotásban érdekelt nő a színházról szóló vitákban, a nyilvánosság nem színházi, de színházat érintő terepein? Lehet-e szava, súlya egy „színházi nőnek”?

„Biztos-e, hogy a közönség csak férfi-színházat akar nézni?” – kérdezi a szerkesztő. Tudhatja-e egyáltalán a közönség (a többség), hogy lehetne más is a színház, mint amit ismer? – kérdezem én. Tudhatja-e egyáltalán, hogy van olyan is, amikor más a logika, mint amit az iskolában megtanult? Hiszen az iskolában épp a férfigolikát tanulta, a hatalmi struktúrák, a kizárólagos társadalmi szerepek és az esélyegyenlőtlenség kritikátlan elfogadását tanulta meg. Pontosabban: tanították meg neki.

Fontos ez a tematikus szám, több szempontból is. Egyrészt azért, mert ráirányítja a figyelmet egy olyan jelenségre, amelynek léte a színházi közegben kétszeresen tükrözi vissza a magyar társadalom helyzetét. Vagyis azt, hogy létezik egy (több) társadalmi csoport (nem), amely láthatatlan, nem lényeges, nincs is talán, vagy ha igen, pusztán keretezi a férfi-színház reprezentációit. Másrészt szembesíti a színháztudomány, a színháztörténet-írás képviselőit azzal a hatalmas feladattal, amellyel ideje lenne szembenézni: a női alkotók (rendező, dramaturgok, koreográfusok, díszlet- és jelmeztervezők), a női színházvezetők munkájának feldolgozására, a nők reprezentációjának elemzésére buzdít a szerkesztő, teret kínálva a megírandó szövegeknek. Nagyszerű gondolat, különösen, ha ez a színháztudományi és kritikai diskurzus megújítását, a férfi-logika felborítását, a hatalmi retorika felszámolását is jelenti.

A *Színház*nak ez a száma felütésnek tekinthető, amelyben valószínűleg épp a hatalmas téma felmutatása volt az elsődleges szerkesztői szempont. Valószínűleg ez az egyik oka, hogy a szövegek elméleti megalapozottsága, műfaja és mélysége eltér egymástól. A másik ok Tompa Andrea „nem előszavából” érthető meg. Az a szakmai és kulturális közeg, amelyben ma a színházi alkotó nők dolgoznak, mintha egyáltalán nem vetne számot a női társadalmi nem létéről. Mintha nem tudná, hogy létezik másik olvasat, sőt, hogy a lehetséges olvasatok száma már-már végtelen. Emellett természetesen a *Színház* olvasói inkább a színházi kérdésekben jártasak,

mintsem a társadalmi nemek vizsgálatában, vagy a feminista és gender alapú elemzésekben. A folyóirat szerkesztői és szerzői tesznek egy lépést tehát abba az irányba, ahol majd lehet másként is beszélni a „láthatatlan nemről”.

A lapszámban interjúk, esszék, előadás-elemzések, tudományos és ismeretterjesztő cikkek olvashatók.

Stuber Andrea interjúja Eszenyi Enikővel a Vígszínház elmúlt öt évét, a női vezetői státusz nehézségeit és „mátságát”, az „először bizonyíts, aztán elhisszük neked, hogy képes vagy az irányításra” tapasztalatát járja körül. A női dramaturgok magyar színházi kultúrában betöltött szerepét és lehetőségét Galgóczi Krisztina Lengyel Annával, Garai Judittal és Hárs Annával készült interjúja tematizálja. A beszélgetésből egyrészt az látszik világosan, hogy Magyarországon a dramaturg szerep már-már azonos a mindennapokban a nőkre „osztott” és elvárt háziasszony, házastárs szereppel, vagyis a láthatatlanul, a háttérből támogató nő szerepével. Ugyanakkor feltárul a dokuszínház műfajával, a verbatim színházzal szembeni ellenállás is. A Panodráma alkotóműhely kevésbé elismert munkája a mai magyar társadalom folyamatait tárja fel, a marginális helyzetű társadalmi csoportok problémáit tematizálja gyakran „antiszínháznak” tekintett formában. A tény, hogy sem a kritika, sem a színháztudomány, sem a színházi szakma alkotói nem tudnak mit kezdeni ezzel a műfajjal, újra a „más”, a „másként”, az „idegen” elfogadására való képtelenséget tükrözi. A magyar színházi diskurzusok és beszédmódok kirekesztő és hierarchikus jellegét.

Vezetheti-e egy nő valamely alkotócsoporthoz, társulat munkáját? Szabó István cikke erre a kérdésre válaszolva a színházigazgatói, intézmény- és társulatvezetői posztot betöltő magyar nők történetét tárgyalja az „ősnanyáktól” napjainkig, Nagy Paulától Szabó Rékáig. Olyan meg nem írt, de fontos történet alapjait teszi le ezzel, amelynek feldolgozása, elemzése, feminista értelmezése fontos feladata (lehet) a magyar színháztörténet-írásnak. Terjedelmi okokból a szerző nem elemzi mélyrehatóan a vezető nők tevékenységét, lehetőségeik politikai, kulturális hátterét, munkájuk hatását, és nem helyezi európai kontextusba a magyar színházi kultúrának ezt a szegmensét. Jelentősége abban áll, hogy ráirányítja a figyelmet erre a meg nem írt történetre.

De mégis, hogyan lehet, vagy kellene megírni ezt a történetet? Schuller Gabriella tanulmánya a széles olvasóközönség számára is érthető formában megteremtí ennek és más történeteknek azt az elméleti alapot, amelyre építve érdemes a női színházról, alkotói, a nézői tapasztalatról írni. A tanulmány azokat a szempontokat veszi számba, amelyek képesek megalapozni a megszokott olvasási módoktól való ellépést. Toril Moit parafrazálva például megemlíti azt a nagyon egyszerű tény, hogy „a nők,

nőiség patriarchális normák szerinti értelmezésének / ábrázolásának pusztán középpontba állítása semmilyen átalakító erővel sem bír” (13). Vagyis nem elég számarányosan és „igazságosan” ugyanannyit írni a nőkről, mint a férfiakról, mert a nőtudományok (?) és a feminista kritika nem egymás szinonimái, mint ahogy a nőkről való beszéd sem feltétlenül korrekt politikailag, még ha látszólag korrekt is akar lenni. Mint ahogy a pozíció, irányítói hatalmat elnyert nők sem feltétlenül tudnak elszakadni a patriarchális szemponttól. Schuller a női olvasatról szólva főként annak feminista irodalomtudományi megalapozásáról, elméleteiről ír, és számos olyan kérdést felvet, ami szemléletformáló hatású, mint például a kanonizációs folyamat, a társadalmi nemi viszonyok ábrázolása, az ágencia, és a színpad mint képek kérdéseit.

A tematikus számban olvasható elemzések és tanulmányok különféle elméleti háttérrel és retorikát használva a nőtudományok (?) és a feminista kritika határmezsgyéjén helyezkednek el. Próbálgatják azt a nyelvet, amellyel a női társadalmi nemről és színházi reprezentációjáról, vagy alkotói folyamatokról lehet beszélni. A női olvasat kérdésével foglalkozik Kappanyos Ilona esszéje, aki különféle drámákban (Molière-től Katonáig és Shakespeare-ig) lévő női szerepek ágenciájának, a hatalmi viszonyoknak az elemzésén túl a színházi előadásokról mint a nemi szerepeket újraértelmezni képes médiumról is ír. Szilágyi Zsófia Móricz Zsigmond nőkhöz fűződő viszonyát, a színésznők, a színház Móriczra tett hatását írja le tanulmányában. Sebestyén Rita Dienes Valéria pályafutását foglalja össze élvezetes formában, és Dienes pedagógusi, értelmiségi, műfajalapítói tevékenységét körbejárva hívja fel a kutatók figyelmét erre a hatalmas életműre. Rádai Andrea Sarah Güntherrel készített beszélgetése az aktív színházi szerep egyik példáját mutatja be, a megszokott színházi terektől távoli részvételi, közösségi színház működését.

A lapban két előadás-elemzés olvasható. Ady Mária Mundruczó Kornél előadásait elemzi, különös tekintettel a női szerepekre, a hatalmi viszonyokra, a provokatív és interaktív formákra, Mundruczó színházi-emberi laboratóriumára, a nézés új formáira. Rendkívül fontos megállapításai közül azt emelném ki, ami a nézés új formáinak és az erőszak esztétikumának a kapcsolatára vonatkozik. Meg kell tanulni másként és aktívan nézni, ahhoz, hogy a láthatatlan láthatóvá váljék.

Pető Andrea Jeles András *Auschwitz működik* című előadását elemezve olyan kérdéseket vet fel, amelyek társadalmi nemi szempontból teszik olvashatóvá az előadást. „Melyek a határai és lehetőségei a társadalmi nemek szerinti elemzésnek a dokumentumszínházban? Milyen módon lehet egyáltalán megjeleníteni az önálló cselekvési kört (*agency*)? Hogyan kapcsolódik össze a társadalmi nem és a performativitás a színházban?” (39).

A kérdésekre adott válaszok, az előadás elemzésének kontextusa, az újabb és újabb felmerülő kérdések és válaszok után Pető végül arra a megállapításra jut, hogy hiányzik az előadásból a „feminista fantázia”, a korlátok és formanyelvek meghaladása. A tükör tükör marad, a hagyományos színházi nyelv van, nincs keret a fantázia számára, ami relevánssá tehetné a női társadalmi nemet.

A *Színház* 2013. márciusi száma nemcsak felütés, a lehetséges témák és nyelvek feltérképezése, hanem, ha tetszik, olyan színházi, tudományos és kritikai keret is, amely helyet adott a társadalmi nemek megjelenítésének. Remélhetőleg a szerkesztői szándék nem pusztán szándék marad, és a folyóirat lapjain hamarosan újabb szövegeket, elemzéseket, esetleg vitákat is olvashatunk a nők színházi szerepéről és reprezentációjáról, a kritikai nyelv megújításáról, valamint újabb kísérletet a láthatóvá tételre, a fiktív és valódi „színházi nők” megjelenítésére.

Demcsák Katalin
Szegedi Tudományegyetem

Gaborják Ádám és Lóránd Zsófia, szerk. 2013. május 07. [dűlő 007: Haza Heimat Home. Őszi Nemzetközi Irodalmi Fesztivál.](#)

Haza Heimat Home címmel jelent meg az Akademie Schloss Solitude, a Literaturhaus Stuttgart és a József Attila Kör (JAK) háromnapos, közös irodalmi fesztiváljának (2012. november 29. – december 1., Budapest, A 38 Hajó) szerkesztett változata a *MŰÚT* című irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat önálló tartalmú digitális mellékleteként kétnyelvű kiadásban (magyarul és angolul) Gaborják Ádám és Lóránd Zsófia szerkesztésében. Mint ahogy a rövid bevezetőből megtudjuk, a fesztivál, egyszersmind a kötet célja az volt, hogy “a három szervezet korábbi ösztöndíjasai, gyakori vendégei közül Magyarországon hozzon össze írókat Boszniából, Indiából, Kínából, Libanonból, Romániából, Svájcban, hogy a hazáról, a hazának az írásban és az életben betöltött szerepéről írjanak és beszéljenek.” A szervezők valójában a „hazának” és „otthonnak” – ideológiák és hatalmi érdekek mentén megkonstruált, társadalmi nem (gender), etnikum és osztály/rendiség meghatározta – jelentéstartományára kérdeztek rá. Tették ezt úgy, hogy a Himnusz újrafogalmazott sorának („leljük-e honunk a hazában?”) és Hölderlin sorának („So kām’ auch ich zur Heimat” – „így szeretnék én is hazatérni”) metszéspontja körül húzták meg a nemzetközi beszélgetés körvonalát. Lévén a több generációt felölelő szerzők többsége háborúk, etnikai konfliktusok és egyéni választás miatt bizonyos értelemben „hazátlan”, hiszen nem él hazájában, illetve mindig más helyütt él, a szervezők kíváncsiak voltak arra, hogy lehet túllépni a férfiközpontú, biologizáló, historizáló, nemzeti diskurzusokon.

A kétnyelvű, tehát lokális és globális közönségnek szánt kötetben tizenhat szerző reflektál a haza/otthon központi témájára versben és prózában. A meghívottaknak örvendetes módon fele nő, mely arány a magyarországi kulturális és politikai események tükrében szokatlan jelenség. Bizonyára az sem véletlen, hogy éppen a 2013. tavaszán beindított *MŰÚT* portál jelentette meg e konferencia szerkesztett anyagát, hiszen a kortárs irodalmat közvetítő elektronikus folyóiratok és portálok¹ férfiközpontúságához képest kivételesnek tűnik az a szemléletbeli elmozdulást ígérő új, *Nőtérfél* című rovata, amelyben hétről-hétre öt nő (Brenzovics Marianna, Hegedűs Ágota, Kiss Noémi, Menyhért Anna és Vécsei Rita Andrea) közöl egy-egy női tapasztalatokra reflektáló, női

¹ Pl. a [Bárka Online](#); [Litera](#); [Kortárs Irodalom](#); [Irodalmi Jelen](#).

szempontú tárcát.² Különösen üdítő tehát az a friss levegő, ami némi életerőhöz juttatja az olvasót a magyarországi oxigénhiányos állapotainkban, melyben a „[Vetkőzz, Ági!](#)” vagy a „[Mit pofázol bele, kisanyám](#)” parlamenti hangulatának egyenes folytatásaként nemrégiben ismét megkaptuk kora őszi adagunkat a mindennapi szexizmusból, egyenesen a neogótikus Házból.

A honról/otthonról írók képzeletbeli skálájának egyik végén Kányádi Sándor míves-veretes, édes-keserű, a hazát tájhoz, földi élethez és az összetartozás elementárisan megtartó élményéhez kapcsoló hat rövid verse áll a *Valaki jár a fák hegynén: Kányádi Sándor egyberostált versei* (Digitális Irodalmi Akadémia © Petőfi Irodalmi Múzeum • Budapest • 2011) című kötetből. A skála másik végére, tehát ettől a lehető legtávolabbra helyezném a nőszereket, elsősorban Erdős Virágot, Dubravka Ugrešićet, Lina Mounzert, Šejla Šehabovićot, Ilma Rakusát, Selyem Zsuzsát és Tóth Krisztinát sajátosan megkérdőjelező, elmozdító és újrairó nézőpontjuk okán. E két pólus között látom a számomra legélvezetesebb olvasmányokat a többi szerzőtől: Garaci László „Haza a mélyben” című önirónikus, humoros, játékos szarkazmussal átítatott írását a kétféle magyar haza összeegyeztetési kísérletéről barátja, Lóri segítségével; Térey János két versét Barkács-Magyarországról, továbbá a magyar konzul és az öreg Bill Clinton találkozásáról „A Legkisebb Jégkorszak előtti utolsó ősszel” a Metallica “So fucking what” című dalának parodisztikus beidézésével („Kimaradó csodák”; „Ex”); Bartis Attila kelet-európai realista abszurdját a hazátlanításról/otthontalanításról („A vámos és az Úristen”) és az építész-író indiai Kaiwan Mehta tanulmányát („A belső tér kalandja”), amelyben a szerző lebontja a kint-bent, ismerős-idegen, otthon-város binaritást egy dinamikus, dialogizáló és éppen ezektől otthonossá váló „vitakozó város” nevében. A továbbiakban a női szerzőkre fókuszálok, kiemelve az otthon/haza értékterében létrehozott áttörési kísérleteket.

Erdős Virág négy, bizarr rímekre, asszociációra és a banális slamosságokra kihegyezett, de imaszerű szekvenciákat is felhasználó, pimaszul eredeti politikai versével („Én vétkem”; „na most akkor”; „Magyar gyerek gyógyítja”; „Szóljatok légyiszi”) szerepel. Köztük van az a „na most akkor is”, amit a szerző a Város Mindenkié tavalyi demonstrációján olvasott fel. Ezt Bayer Zsolt kisvártatva a *Magyar Hírlap* 2013. január 5-én megjelent cikkében beidézte, ám emiatt Erdős Virág hitelrontás miatt pert helyezett kilátásba, mert Bayer „eredeti jelentésükből kiforgatva, a vers tényleges szellemiségével ellentétes indíttatású, gyűlöletkeltésre alkalmas és uszító jellegű kirohanásának alátámasztására használta fel.”³

² Erről a nálunk újításnak számító szerkesztői döntésről a MŰÚT-at ismertető Wikipedia hallgat, csupán két állandó rovatról, a világirodalmi szemléről és a képregény-rovatról ejt szót.

³ Ld. Erdős Virág [levele](#) a Magyar Hírlap szerkesztőségének, illetve a [tudósítást](#) a perről.

Az Amszterdamban élő horvát feminista Dubravka Ugrešić, akinek *Banyatanya* címmel jelent meg 2012-ben magyarul könyve (ford. Radics Viktória, Libri) a haza/otthon fogalmát két hatalmi szimbólum, a könyv és zászló égetésének horvát praxisán keresztül láttatja. Az új, független Horvátországban nemrégiben három millió könyvet semmisítettek meg. Maguk az „írók is ugyanolyan elbánásban részesültek, mint a könyvek: a nagy horvátoknak jártak a legnagyobb privilégiumok, a kis horvátoknak csak kis privilégiumok jártak, a nem-horvátoktól pedig megtagadtak minden irodalmi és emberi tisztességet. A nem-horvátokat törölték” (89). Bár a szerző korántsem bánik kesztyűs kézzel a Poétával mint a Politikus és a Pap mellett a meggyőzés és ideológiák lehetséges kiszolgálójával, kijelenti, hogy a Poéta a haza/nemzet-szimbólika értékskálájának alján helyezkedik el a csúcson lévő zászlóval szemben. Írása vitriolos hangon veszi górcső alá a haza/otthon/nemzet és a nemzeti identitás lehatároló, behatároló és kirekesztő, gyakran brutális hatalmi dinamikájának mozgásformáit, melynek tragikomikus példája a zsidó Bruno Schulz esete: élete és tragikus halála egyfelől a nemzeti/faji kisajátítás, másfelől a nemzetépítés eszközévé vált, sőt a közelmúltban három nemzeti kultúra (lengyel, ukrán, izraeli) botrányos vetélkedésének tárgyává. Virginia Woolf („As a woman I have no country” – „Nőként nincs nekem hazám”) és Ian McEwan („I am an English writer not a British one” – „Angol író vagyok, nem pedig brit”) szembeállításával felhívja a figyelmet egyfajta női pozicionáltságra, másrészt az írók többségére szerinte jellemző férfi „etnobizniszmen” szerepre. Írását a női performance művész, Marijan Crtalić műveinek rövid elemzésével zárja, melyek közül a második „/a/z önrongálás félelmetes, szívbe markoló és mélyen átélt reflexió a Poéta és hazája viszonyára” (91).

Lina Mounzer Bejrútban született és nőtt fel, ám 2011. óta Budapesten él. A libanoni háború és otthona elvesztése, a nacionalizmustól elbutított tömeg rémképe (ami gyermekként majdnem agyontaposta) az otthont és hazát számára mitikus eredet- és identitástörténet helyett sokszorosán befejezetlen történetek sajátos halmazává tette – nem csupán memóriájában, hanem laptopja merevlemezén is mindaddig, míg gépét egy lakásbetörés során el nem lopták Budapesten. Mindezen élmények történetbe emelésével Mounzer újrafogalmazza a hazát és otthont mint (mindig) újból elkezdendő és megírandó történetet.

A boszniai Šeila Šehabović, kinek *Nőnem, többes szám* című kötete (Libri, 2012) magyarul is megjelent, négy rövid írásával értelmezi újra az otthont: egyrészt mint olyan kitüntetett teret, „ahol megadatik, amit nem kértünk” (114), másrészt „hogy olyasmit nyújtsunk a másiknak, amit sohasem kért tőlünk” (119). A nyelv és a nemzeti identitás mitologikus-ontikus összekapcsolásának („nyelvében él a nemzet”) megkérdőjelezése

„Nyelv” című írásának témája; a „Hovatartozás” címűé pedig az etnikai sztereotípiák dagasztotta hírlavina, mely csakúgy abszurd, mint az a konferencia-jelenet, melyből kiderül, hogyan válhat cigányból nem-cigány.

A Kanadából induló, de Budapesten élő Nagy Ildikó Noémi „Urban Nomad” című írása az otthon nélkülség, az állandó költözésben-lét, az utazó entellektüel-művészlét problematikáját bontja ki, melyet kevésbé jellemez az ironia vagy a helyzetből adódó szatirikus elmozdulás, mint inkább a gyökerek utáni sóvárgás.

Ennél az alanyi pozícionáltságtól sokkal radikálisabbnak tűnik a Szlovákiában született, de Svájcban élő Ilma Rakusa hangja, aki a „Miért a hazáról és nem hazákról beszélünk” című írásában, Ugrešičhez és Šehabovičhoz hasonlóan megkérdőjelezi a haza/otthon egyetlen helyhez kötődésének téziséét. Mint Ugrešič, szintén női szerzőkre hivatkozik – az orosz Olga Grjasznovára („Nem tudom, mit jelent az, hogy haza, és soha nem is volt fontos nekem” [142]) és a svájci írónőre, Erica Pedrettire –, mikor saját otthonát mint „mikrohazáját” határozza meg egy egyfajta hibrid identitás mentén:

Önkéntelenül többes számba tettem az imént a „haza” szót: mikrohazákat emlegettem. Igen, ez a valóság, és hibrid valójában az identitásunk is. Az enyém már pusztán azért is, mert vegyesek a felmenőim, és mivel számos helyváltoztatást, nyelv váltást átéltem szocializációm során. De vajon ki állíthatná magáról, hogy ő ‘egyféle’ és egyszerű? Pláne manapság, amikor mindannyiunkat alaposan elkever egymással a migrációs társadalom? (144)

Kérdésére, hogy: „mit jelent az, hogy haza”, szarajevói barátnőjét idézi, aki a bosnyák etnikai tisztogatás 12000 áldozata közt saját anyját is elsíratta: „Csakis azt, ami benned van” (145). Az egyes számban használt, territoriális és etnikai kategóriákkal meghatározott „haza” helyett Rakusa mikrohazák mellett „mozgékony otthonban” gondolkodik, melyek közül az egyik legfontosabb az a darabka haza, amit saját írásaival teremt, továbbá „amelyben otthonra lelhet egy másik ember is. Például a fiam. Hogy azt mondhasa: igen, tudja, hogy szeretem, és biztos pont vagyok neki – ebben a rohanvást változó világban” (145).

A kolozsvári Selyem Zsuzsa „Hova haza” című bravúros novellája (amely Ady, Arany, Kányádi, Kemény István, Hölderlin és Zudor János idézeteket, továbbá a 137. zsoltárt és a Boney M együttes dalszövegét szó szerint vagy módosított formában használja fel) a haza jelentéseit egy társasági beszélgetésben sztorizó elbeszélő hangján brutális kelet-európai történet keretei között ragadja meg. A történet Ervinről és három társáról szól, akit Bettina, a váradi számtantanárnő-embercsempész lop át a határon, de Biharpüspökin túl a rendőrök elcsípi őket. Ezután Bettina a két őrnek

blowjob-ot ad, Ervinnek egy kigyúrt harmincas cellatárs bevágja a lompost, másnap Ervin véresre veri az őt szexuálisan inzultálót, majd – bár apja kiszabadítja fogságából – egy éven keresztül keddenként a rendőrořsön kell jelentkeznie.

Tóth Krisztina két verse („A világ minden országa”; „Idegen test”) a test, otthon, otthonosság és idegenség asszociációira épít, izgalmasan változtatva a filozofikus regisztereket, sőt a rímek szintjén való ütköztetésüket is (pl. a nagyfi a krematóriumban ÉGETT, ő kereste a HÉVET: „két óra múlhatott, mikor tudtam, még mindig égett – / Mentem valahol az Auchan mögött, / hogy megtaláljam a HÉV-et” [247]). A 2013-as Könyvhétre kihozott *Akvárium* című regényének részlete (Piroska Tóni szerencséje, Szerda dél) a nyelvi és kulturális disszonancia hatalmi mozgásformáira reflektál fekete humorral kevert nyomasztóan szűk terekben, ahol akár a mákos tészta is lehet (gyanított) fenyegetés és kirekesztés eszköze.

Végül essék szó a tartalomról is. A *Haza Heimat Home* korrektül szerkesztett, esztétikailag is megmunkált felületei Gaborják Ádám és Lóránd Zsófia szerkesztők és kollégáik munkáját dicsérik.

Federmayer Éva
Eötvös Loránd Tudományegyetem
és Szegedi Tudományegyetem

Diskurzusmezők között, feminista portyán¹

Beata Hock. *Gendered Artistic Positions and Social Voices. Politics, Cinema and the Visual Arts in State-Socialist and Post-Socialist Hungary*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013. 284 oldal. ISBN-10: 3515102094. ISBN-13: 978-3515102094

Komplex, gondolatébresztő (mert innovatív), régóta hiányzó álláspontokat megfogalmazó, könyv-hosszúságú tanulmány a partnerem ebben a recenzióban. A tiszteletteljes egyenlőség elve azt kívánná, hogy komplex, gondolatébresztő paraméterek mentén fogalmazzam meg mondandómat és létrehozam a mesebeli borges-i helyzetet, amelyben a birodalom és térképe fedik egymást. Bármennyire is ideálisnak (s egyszersmind reálisan kívánatosnak) tűnik a recenzált könyv tekintetében egy ilyesfajta áttekintés megírása – miáltal a benne foglalt gondolati munka a maga jogán, mintegy „ennenmagában” mutatkozhatna meg –, a térkép klasszikus, pre-digitális, pre-GoogleEarth koncepcióját követve menthetetlenül egyszerűsíteni fogom Hock Beáta építményét. Mindezt természetesen abban – a műfajt a mai napig éltető – reményben teszem, hogy alapos, nyitott olvasókat sikerül toborozni, akik a térképet követve legalábbis megérkeznek valahova, ahova szerettek volna, valamikor.

A könyv négy nagy tematikus részre (azokon belül pedig több alfejezetre) tagolódik, sorrendben: „Constructing and bringing gendered identities into representation” [Gender-identitások: létrehozás, reprezentáció], „Emancipation: An expendable political goal” [Emancipáció: a feláldozható politikai célkitűzés], „Women and/in Hungarian Cinema (Industry), 1945-2005” [Nők és a magyar filmipar, 1945-2005], és „Artworks and subject positions: Women visual artists from 1945 till the 2000s” [Műalkotások és szubjektumpozíciók: képzőművésznők 1945 és a 2000-es évek között].² Ez a tagolás magától értetődően megkönnyíti az olvasói, befogadói munkát egy olyan gondolati vállalkozás esetében, amely a magyarországi szocializmus bő negyven évét és a posztszocializmus 15 évét összefüggő időszakokként, a női életpálya és identifikációs lehetőségek progresszív feminista megszólíthatósága felől vizsgálja, a filmkészítés és a

¹ Az alábbi szemle/tanulmányt a Rómán Oktatási Miniszterium, CNCS – UEFISCDI, PN-II-RU-PD-2012-3 – 0199 számú projektje támogatta.

² Az alcímek nyersfordítása: *V.A.*

képzőművészet „munkaerőpiacaira” szűkítve le a vizsgáldás fókuszát. A négy részre osztás ugyanakkor láthatóvá teszi azt is, hogy ez a négy rész – a metaelméleti „kelet-európai, regionális feminista keret” felvázolása; a magyarországi államszocializmus ambivalens női emancipatorikus projektjének posztszocialista konzervatív fordulata; az államilag támogatott filmiparon belüli korlátolt női mozgástér; valamint a „nőies” képzőművészeti területek (textil, avagy figuratív, narratív (olaj)festészet) államberendezkedéstől függetlenül létező „gettóinak” az azonosítása – tulajdonképpen négy önálló egységként is funkcionál, ami a szerző erőfeszítései ellenére is roppant divergens eredményeket és következtetéseket tesz lehetővé. Sietek leszögezni, hogy sejtésem szerint ez a többrészes különállás kevésbé tulajdonítható a szerző esetleges konceptuális, avagy szövegírói hiányosságainak, viszont sokat elárul a magyar (nyelvű), (magyar) művészetről és/vagy filmről való, magyar közéletbe ágyazott gondolkodási és/vagy strukturális lehetőségekről (ösvényekről?). Nagyon egyszerűen fogalmazva, úgy látom, hogy noha a (feminista) kultúraelméleti, politikatörténeti, továbbá a filmtörténeti, valamint a művészettörténeti területen elmondható, szocialista és posztszocialista narratívák önmagukban nagyon izgalmas eredményeket és meglátásokat tesznek lehetővé, amennyiben a feminista álláspont, elméletrendszer és módszertan eszközeivel közelítünk hozzájuk, ám még ez a (jelen esetben kivételesen rigurózan és pontosan végigvitt) „erős” perspektíva sem hozhat létre olyan kapcsolatokat a különféle (eszme) történetileg szituált diszkurzusok (feminista elmélet, politikatörténet, filmtörténet, művészettörténet) között, amelyek nem léteznek kelet-európai, illetve magyar vonatkozásban.

Ugyanakkor ez a recenziens által megnevezett hiányosság a recenzált könyv egyik legnagyobb erőssége is, amennyiben egyáltalán megfogalmazhatóvá és megfoghatóvá teszi ezt a komplex, csakis interdiszciplináris perspektívából látható, „rendszerszintű” illeszkedési zavart. Ennek a továbbgondolása Hock Beáta könyve nyomán indulhat el. A részek különállásának egy további okaként a doktori dolgozatok standard, elvárt struktúrája is megjelölhető, lévén, hogy a könyv a szerző doktori dolgozatának (némiképp) átdolgozott változata. Míg azonban a fogalomtisztázások és a definíciók hasznosak a tanulási (számonkérési) folyamatban, ezek kissé kibillennek a szerepükből egy szaktudományos igénnyel fellépő, kitűnően dokumentált, precízen megérvelt (és nem utolsósorban: vizuálisan is átgondolt, stimuláló) könyv esetében.

Az első egységben, ami a „Constructing and bringing gendered identities into representation” címet viseli, a szerző megismertet azokkal a metaszintű elemzési keretekkel, amelyek a következő három rész gondolatmenetét alakítják (még ha nem is zökkenőmentes a keretek közötti

átkapcsolás minden esetben). Felvezeti a feminista elméletekhez és/vagy a posztmodernizmushoz köthető identitás-, társadalom- és művészet-koncepciókat: a társadalom mint szöveg felfogást; a művészeti alkotások mint szemiotikailag olvasható képződmények elméletét, amelyek társadalmi aktusokként (is) funkcionálnak a különálló esztétikai mező politizált átértelmezésének eredményeként; továbbá az interdiszciplináris kutatási elvárások modelljét. A bevezető rész két legfontosabb gondolata azonban, bár kitűnően artikulálódnak, nem bír egyenlő mértékű erővel a hátralévő két elemző részben.

Az egyik gondolat nagymértékben Babarczy Eszter véleményére alapoz, amely a „tápláló anyaitól” világosan elválasztható, publikusan megélhető női identitás hiányát fogalmzza meg a rendszerváltás utáni magyarországi közéletben. Hock Beáta mintha ennek a hiánynak próbálna meg utánamenni és életképes példákat felhozni, ha nem a posztszocialista, akkor a szocialista élet és művészeti közösségekben. Az elkötelezett kritikusi szándékra igencsak szükség van ahhoz, hogy a történetileg releváns példák előbukkanjanak, és ez menthetetlenül megszüli a (z általános, szinte költői) kérdést: hol van az a pont, ahonnan a kritikai értelmezés önnön algoritmusát ismétli csupán?

A másik lényeges irányadó gondolat a „nyugati” és a „keleti” feminizmus megkülönböztetésének a szükségességére vonatkozik, s bár csábító és fontos gondolatról van szó, a további részekben olvasható korpuszkutatások és interjúk inkább aláássák, mintsem teljességgel alátámasztanak egy ilyesfajta elágazási csomópont lehetőségét. A kötet szerzője szerint a (második hullámos) amerikai és nyugat-európai feminista elméleti és gyakorlati követeléseket, elvárásokat és (művészeti) eredményeket nem lehet számon kérni teljesen más (amúgy meggyőzően dokumentált és leírt) kelet-európai államszocialista, majd posztszocialista, demokrácia/kapitalizmus definiálta (magyarországi) női alkotókon és törekvéseken. Az okok? Például a világviszonylatban progresszív, szocialista női emancipációs politika, amelynek köszönhetően korábban elképzelhetetlen számban jutottak nők fizetett munkahelyekhez, ezáltal (is) társadalmilag mobilis, publikusan is működtethető női identitás-képzési pályák váltak lehetővé. Ez az a metaelméleti bevezetőben megalapozott gondolat, amely kitűnő vezérfonalul szolgál a könyv filmes és a képzőművészeti részeiben is. Az 1945-2005 között vizsgált időszak konkrét folyamatait, a számszerűen kimutatható női munkerő-beáramlás a magyar állami filmgyártásba, illetve a művészképzésbe, a művészközösségekbe és a kanonizációs fontossággal bíró (csoportos, gyűjteményes) tárlatokra hitelesen le is képezi ezt a gondolatot.

Ugyanakkor, és ez már a második rész, a politikatörténeti áttekintés („Emancipation: An Expendable Political Goal”) egyik fő megállapítása, a „top-down”, felülről vezérelt, a nők emancipációját előmozdítani hivatott államszocialista társadalmi gyakorlat nem találkozott össze a család privát szférájából eredeztethető „bottom-up”, alulról felfelé irányuló törekvésekkel és elvárásokkal a női szerepek progresszív átrajzolását illetően. A klasszikus heteroszexuális, családanyai funkciók és a szexuális ledérség prostitúcióhoz köthető „hazai”, magyarországi (és kelet-európai) hagyományai mellett nem mutatkozott igény és lehetőség a nemzetközi eszmáramlatként felfogható, emancipált, publikusan működőképes női identitás-megképzésre (amely, a maga során, a mai napig számos ellentmondást kénytelen becsatornázni, s ilyenként kidolgozatlanak nevezhető).

A fenti kijelentést teljességgel aláhúzzák a negyedik rész („Artworks and subject positions: Women visual artists from 1945 till the 2000s) elemzéseibe beemelt, női művészekkel készített interjúk is (Maurer Dórától Drozdik Orsolyán keresztül Szépfalvi Ágnesig és Nagy Krisztáig). Ezek a beszélgetések arról tanúskodnak, hogy művészi/alkotói női mivoltukat szabadnak megtapasztalt művészekkel állunk szemben, akik az ideológiailag egyirányú(bb) 1970-es és 1980-as években is kiélhették feminista kérdések iránti teoretikus és művészeti érdeklődésüket. Ugyanakkor progresszív (művész)női fellépésükből eredő magánéleti gondjaikat (felbomló párkapcsolatoktól a szülés és a gyereknevelés jelentette kötöttségekig) a privát szféra egyéni kudarcai közé sorolják, és nem próbálják meg azokat a társadalmi struktúra részeként látni, netán csoportként fellépni a megoldásuk érdekében. A képzőművésznők ily módon sematizálható feminista átvilágítása azonban nem várt eredményt is hoz: Kele Judit munkásságáról van szó, aki viszont nem feltétlenül a hagyományos női művészet elvárásaival megy szembe, inkább a hagyományos női *művészet* és az élet közti határvonalat sérti meg oly végzetesen (amikor önmagát állítja ki), hogy emigrál is a szocialista Magyarországról.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a „feminizmus keleten vs. nyugaton” posztulált elkülönböződés okait sikerül, bizonyos mértékben, beazonosítani és megkonstruálni az elemző fejezetekben. Ugyanakkor továbbra is kérdés, hogy ezek a folyamatokban láttatott jelenségek mennyiben szigorúan régióspecifikusak Kelet-Európa és Magyarország vonatkozásában, és mennyiben annak az első és második világnak a sajátosságai, amelyeket egyaránt a világháborúk, a pro- avagy anti-kereszténység és a pro- avagy anti-kapitalizmus álláspontjai képeztek (képeznek?) meg. Tisztán elméleti síkon a „nem-nyugati, keleti mégis feminizmus” lehetséges tartalma a társadalmi nemhez köthető egyenlőtlenségek felmutatásával azonosítódik Kumari Jayawardena megfogalmazása nyomán:

“a consciousness of injustices based on gender hierarchy and a commitment to change” these (1995:9). Jayawardena’s proposition allows for conceptualizing feminism as a framework that will be actualized at every turn with a historically specific understanding of gender difference.

(Hock 35)³

Az első két részben tehát, amellet, hogy a feminista szempontrendszerek történeti és regionális variánsainak igen alapos, széleskörű tájékozottságról tanúskodó leírását és kritikai értelmezését kapjuk, szembesülhetünk a magyar rendszerváltás történetének azzal a tablójával is, ahol a szereplők a munkaerő-piaci viszonyoknak alávetett, művészeti-reprezentációs mechanizmusok filterén át (is) megalkotott női életlehetőségek megtestesülései. A harmadik, filmtörténeti részben („Women and/in Hungarian Cinema (Industry), 1945-2005”) a szerző megszámolja a női stábtagekat az 1945-2005 közötti magyar filmekben, és szakmai pozíciókra bontott, igen értékes időrendi táblázatokba foglalva mutatja be eredményeit. Ezen túlmenően elemzi a stábon belül legértékesebb hatalmi pozícióként definiált rendezői szerepkörben egyáltalán megjelenő nők nézőpontját és filmjeit (Mészáros Márta, Gyarmathy Livia), karöltve a relevánsnak tartott férfi rendezők kiemelt filmjeivel (Máriássy Félix, Gothár Péter, Bódy Gábor). Továbbá, a szerző a Neményi-Kende-féle generációs kategorizáció és a női csoport-identitások szűrőjén át is bemutatja (elsősorban) képzőművészeti korpuszát, mi által a tabló tovább árnyalódik. Ez a tabló, és itt egy személyes vallomás következik, igazán felszabadító és megerősítő lehetőség a hasonló személyes élményekkel bíró régióbeli nők számára – amint azt maga a szerző is megvallja.

Mindezek tehát a könyv erősen kivilágító eredményei és erényei. Ám zárásul egy vakfoltjára is kénytelen vagyok rámutatni: ez pedig a művészeti és filmes alkotások értékelésekor alkalmazott médium-specifikus elemzési szempontok kifejtetlensége és/vagy esetenkénti reflektálatlansága. Ezek a szempontok – amelyek a film/művészeti alkotás adott művészeti mézőn belüli progresszív, avagy maradi; konceptuálisan izgalmas avagy unalomig ismételt sémákat felhasználó vonásait beazonosítják – nincsenek eléggé expliciten megfogalmazva és leírva. Ebben a ‘vonatkozásban szívesen vettem volna egy (akár didaktikusnak ható) külön fejezetet, ahol a szerző művészeti elemző szempontrendszere a kortárs elemzési iskolákhoz képest és az általuk hivatkozott példák közegeiben van elhelyezve, akár kelet-európai szűkítésben, összevetve a feminista művészetkritika kánonjával. Sejtésem szerint ennek

³ Az idézet nyersfordítása: „[...] ‘a gender-hierarchiából eredő igazságtalanságok tudata, valamint az ezek megváltoztatására irányuló eltökéltség’ (1995:9). Jayawardena javaslata lehetővé teszi, hogy a feminizmust egy olyan rendszerként gondoljuk el, amely a társadalmi nemi különbségek történetileg specifikus megértéseként aktualizálható” (Hock 35). *V.A.*

elmaradása következtében futunk bele reflektálatlannak tűnő (kutatói) sztereotípiákba és előfeltevésekbe, amelyek végső soron csorbítják a női művészi életpálya-variánsok és filozófiák tablóját és gyengítik a kelet-európai feminista művészetkritika arzenálját.

Ezen a ponton például a tömegkultúrára alapozó és műfaji paneleket használó vizuális munkák és filmek mellőzésére és/vagy kritikailag kevésbé értékelt voltára gondolok. Az a kijelentés – amelynek értelmében a szocialista magyar filmgyártás azért nem szólítható meg eredményesen a műfaji filmekben edződött, korabeli angolszász feminista filmkritika eszköztárával, mert nem készültek műfaji filmek – akár pontatlannak is nevezhető; elegendő ehhez a *Metropolis* folyóiratnak az elmúlt években a magyar filmre vonatkoztatott tematikus lapszámaikat fellapozni. Továbbá, az összefüggő művészetkritikai háló hiányában, olyan filmes életművel rendelkező női alkotók filmjeinek a mellőzése is feltűnő, mint Goda Krisztina, aki azért marad ki a szórásból, mert filmjei túlságosan konvencionálisak és gyengék lennének – azaz azért, mert bevallottan műfaji filmeket készít. Mindemellett arra is rá kell mutatni, hogy elosztásbeli aránytalanságok is bonyolítják a célirányos értelmezést: a magyar filmtörténet kanonikus építményében kiemelt szerepet játszó 1960-as és 1970-es évekbeli művészfilmes áramlathoz köthető alkotók (jelesül Mészáros Márta) sokkal nagyobb szerepet kapnak, mint a posztoszocialista időszakra beérő olyan női rendezők, mint Deák Krisztina vagy Enyedi Ildikó, akikről az is elmondható, hogy következetesen női (akár feministaként is felfogható) témákat választanak filmjeikhez.

Az adott művészeti ág médiumcentrikus értelmezési lehetőségei párhuzamosak lehetnek, avagy ütközhetnek is a feminista ihletettséggű művészeti reprezentációs módok lehetőségeivel. S bár Hock Beáta kifinomult és konceptuálisan letisztult elemző, aki Drozdik Orsolya feminizmus köré épülő életműve kapcsán alaposan körül is járja ezt a kérdéskört, ám Anette Kuhn meglehetősen poétikus feminista vs. feminin leíró kategóriáinak re-iterálásánál nem jut, talán nem is juthat tovább. Mindezek következtében Drozdik hardcore feministaként definiálódik, aki nem posztmodernul, interaktívan szóródó, nyitott szubjektumpozíciójú befogadással operáló műveket hoz létre, szöveggént felfogható alkotásai, Kuhn értelmében tehát, nem femininek.

A könyv olvasásakor egész idő alatt annak a kézenfekvő gondolatnak az explicit megfogalmazását vártam, amely rámutat arra, hogy a médiumorientált, strukturális avagy konceptuális kérdések nem feltétlenül esnek egybe a társadalmi egyenlőtlenségek egyik fajtájaként definiált nőiség megélésére vonatkozó (hiányzó) lehetőségekkel. Ennek a kimondása ugyanis megóvhatna attól, hogy ne pontosan a gender-tudatos, nőket megerősítő kritikai hozzáállás alól húzzuk ki a szönyeget – amely olvasatomban a

recenzált könyv egyik legfontosabb célkitűzése és gesztusa. Ha a művészeti mezőn belüli progresszivitás egyszersmind a társadalmi mezőn belüli nemi progresszivitás homológia, akkor elvész a lehetősége a társadalmi nemi szempontból nem eredményesen megszólítható, mediális/művészeti progresszivitás eseteinek és ezek elemzésének (mint történik az például a 2000-es évek magyar kultuszfilmjének, a *Kontroll*nak a Hock-féle értelmezésekor). Továbbá, a médiumon/művészetben belüli progresszivitás lehetősége jelentős hatalmi pozíciók és tőkeformák birtoklását feltételezi, melynek hiányában a művészeti mező szélén „ácsorgó” női alkotók csakis non-progresszív gesztusokkal próbálhatnak maguknak utat törni (amint azt gyönyörűen bizonyítja is Hock Beáta akár Szépfalvi Ágnes esztétikusan harmonikus festményei, akár Nagy Kriszta popkulturális sztereotípiákra alapozó műalkotásainak az elemzésével), miáltal ismét láthatatlanná válnak a művészeti progressziót számon kérő kritika szemszögéből. Ugyanakkor Hock Beáta könyvének érdeme épp abban is áll, hogy tematizálhatóvá teszi ezeket a kérdéseket, akár azon az áron is, hogy diszkurzusmezők közti törésvonalakon egyensúlyoz.

Virginás Andrea
Sapientia Egyetem

KONFERENCIA RÉSZVÉTELEK ÉS FELHÍVÁSOK

Sociology of Childhood – Theorising Childhood: Citizenship, Rights, Participation, ESA Research Network 4. Sociology of Children and Childhood, Mid-term Symposium, May 21-23, 2014, University of Modena and Reggio Emilia, Italy. **Absztraktok (max. 400 szó) beküldési határideje: 2014. február 15.** Jelentkezés: Tom Cockburn, e-mail: t.d.cockburn@bradford.ac.uk.

Social Media and the Transformation of Public Space, Amsterdam 2014. június 18-20. A Holland Tudományos Akadémia szervezésében. **Absztraktok beküldési határideje: 2014. március 7.** [TOVÁBBI INFORMÁCIÓ.](#)

Adaptations and Multiplicities, The 9th Annual Conference of the Association of Adaptation Studies. Flagler College, St. Augustine Florida, USA. September 26-28, 2014. **Absztraktok (max. 200 szó) beküldési határideje: 2014. április 1.** [TOVÁBBI INFORMÁCIÓ.](#)

NYIM 10: A feminista kutatás és oktatás távlati Magyarországon. A TNT, Társadalmi Nemek Tudománya Kutatócsoport, Szegedi Tudományegyetem, jubileumi konferenciája. 2014. szeptember 19-20. **Absztraktok (max. 300 szó) beküldési határideje: 2014. május 15.** További információ hamarosan a TNT [HÍREK](#) oldalán. Jelentkezés: Barát Erzsébet, e-mail: b_zsazsa@freemail.hu

TANULMÁNYFELHÍVÁSOK

Muddled Masculinities in Central and Eastern Europe, a [Sextures](#) e-folyóirat különszámába várnak tanulmányoka (max. 500 szó terjedelemben); vendégszerkesztő Roland Clarke. **Határidő: 2013. december 30.** a

szerkesztő e-mail címére (clarkrol@easternct.edu). További információ a [FORMAI KÖVETELMÉNYEKRŐL](#).

Representations of Childhood in Comics, Journal of Graphic Novels and Comics. **Absztraktok (max. 300 szó) határideje: 2014. január 1.**, Mark Heimermannak, University of Wisconsin-Milwaukee, e-mail: atheimermannntullis@gmail.com. Teljes tanulmányok határideje: 2014. június 1.

Routledge új *Porn Studies* folyóiratának különszáma Dr Sharif Mowlabocus (University of Sussex) és Prof. William Leap (American University) szerkesztésében (megjelenés 2015. május) **Absztraktok (max. 350 szó) és rövid életrajzok (max. 200 szó) beküldésének határideje (a max. 6500 szavas tanulmányokhoz): 2014. január 17.** E-mail: s.j.mowlabocus@sussex.ac.uk.

Tranimacies: Intimate Links between Affect, Animals, and Trans Studies* Ed. by Eliza Steinbock, Marianna Szczygielska, Anthony Wagner (megjelenés: 2015. tavasz) **Absztraktok (max. 500 szó) beküldési határideje: 2014. február 1.** a tranimacies@gmail.com címre. [TOVÁBBI INFORMÁCIÓ](#).

Excursions Vol. 5 No. 1 "Boundaries." Felhívás 3,000 és 5,000 szó terjedelmű tanulmányok (kretíí film, audió anyagok és fotóanyagok) közlésére. **Határidő: 2014. március 3.** Kérdéseket a következő e-mail címre lehet továbbítani: enquiries@excursions-journal.org.uk.

PÁLYÁZATOK

Az **European Research Council (ERC)** a következő két felhívást tette közzé:

- **Starting Grant - application deadline: March 25, 2014** for researchers 2-7 yrs post PhD, with a max. funding 1.5 M euros. [TOVÁBBI INFORMÁCIÓ.](#)
- **Consolidator Grant - application deadline: May 20, 2014** for researchers 7-13 yrs post PhD, with a max. funding of 2 M euros. [TOVÁBBI INFORMÁCIÓ.](#)

Teresa Bertilotti a L'Università di Milano-Bicoccan történész, doktori fokozatát a firenzei L'Istituto Universitario Europeo szerezte. Az Olasz Nőtörténészek Egyesületének vezetőségi tagja 2005-2009 között; az olasz *Genesis. Rivista della Società Italiana delle Storiche* folyóirat Szerkesztőségi tagja 2007 és 2009 között. Publikációi jelentek meg a nők és az oktatás és az olasz feminizmus történetéről (*Maestre a Lucca. Comuni e scuola pubblica nell'Italia liberale*, Brescia, La Scuola, 2006; with Anna Scattigno (eds), *Il femminismo degli anni Settanta*, Roma, Viella, 2005; with C. Galasso, A. Gissi, F. Lagorio (eds), *Nuovi femminismi, nuove ricerche*, Roma, Manifestolibri, 2006; with E. Bini e C. Papa (eds), *Attraversare i confini. Pratiche culturali e politiche del femminismo italiano*, «Genesis», 2, 2011). Kutatásai a szórakoztató iparnak a nemzet történetének terjesztésében, valamint a front és az otthon összetalálkoztatásában, és a civil és a front-identitás átfedésében betöltött szerepét elemzik (with B. Bracco (eds), *Il corpo violato: sguardi e rappresentazioni nella Grande guerra*, «Memoria e Ricerca», 38, 2011; *La République en scene. Personnages et mythes pour la nation*, in L. Reverso (ed), *Constitutions, Républiques, Mémoires : 1849 entre Rome et la France*, Paris, L'Harmattan, 2011; *La trame de l'exil : littérature, théâtre, cinéma*, in C. Brice (ed), *Exil et Fraternité au XIXème siècle*, Courbevoie, Bièvre, 2013). Jelenleg a színház, a mozi és a kabaré első világháborúban játszott szerepét kutatja. E-mail: teresa.bertilotti@eui.eu

Demcsák Katalin a Szegedi Tudományegyetem, Felnőttképzési Intézetének főiskolai docense, a Társadalmi Nemek Tudománya Kutatócsoport (TNT) külső tagja. PhD értekezését 2009-ben védte meg Esztétikából az Eötvös Loránd Tudományegyetem Művészetelméleti és Médiakutatási Intézetének Esztétika Doktori Iskolájában. Főbb kutatási területei a kora újkori színház elmélete és története, kortárs színház- és drámaelmélet, gender és performansz, integrációs stratégiák, idegenség, interkulturális kommunikáció a multikulturális társadalmakban. A SPECTACULUM és a HIPPODROM színház- és drámaelméleti, illetve színháztörténeti sorozatok szerkesztője, emellett rendszeresen publikál hazai és külföldi folyóiratokban. E-mail: demcsak@jgypk.u-szeged.hu

Federmayer Éva, az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Szegedi Tudományegyetem Amerikanisztika Tanszékének docense, Szegeden a Társadalmi Nemek Tudománya Kutatócsoport (TNT) tagja, a HAAS (Amerikanisták Magyarországi Társasága) volt társelnöke (2003-2007). Kutatási területei a rassz és etnicitás elméletei, afroamerikai irodalom és kultúra, társadalmi nemek tudománya és ökokritika. A *Psychoanalysis and*

American Literary Criticism (Budapest: Eötvös Loránd University, 1983) c. könyv és számos tanulmány szerzője Scott Fitzgeraldtól, Nella Larsenről, Jessie Fausetről, Octavia Butlerről, Oscar Micheaux-ról, a 2008-as amerikai elnökválasztás nemi és rassz dinamikájáról, illetve a magyarországi lakberendezési kultúráról. A *Netting America: Introduction to the Culture and Literature* (HEFOP-3.3.1-P-2004-09-0134/1.0, 2006) c. elektronikus tankönyv szerkesztője és társszerzője. Jelenleg afroamerikai irodalommal foglalkozó könyvén dolgozik. E-mail: feder Mayer.eva@gmail.com

Gorzás Zsófia Mária 2013-ban a Szegedi Tudományegyetem Anglisztika szakán szerezte meg mesterfokú diplomáját *Angol kultúra és társadalom: A társadalmi nem az angol nyelvű irodalmakban és kultúrákban* szakirányon. Fő kutatási területei a társadalmi nemek tudománya, a női test, illetve a groteszk test és a szubjektivitás elméletei. MA szakdolgozatát az erősen tetovált nők számára a tetoválás a hatalommal felruházó női önkifejezés testet öltött gyakorlatává válásának témájában írta. Jelenleg a Kodolányi János Főiskola Angol Társadalomtudományi és Gazdasági Szakfordító képzését végzi. E-mail: gorzas.zsofia@gmail.com.

Hernádi Ilona az ELTE BGGYK tanársegédje, a Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi Doktori Programjának hallgatója, a *Fogyatékoság és Társadalom* című folyóirat rovatvezetője. Főbb kutatási területei: társadalmi nemek tudománya, kritikai fogyatékoságtudomány, feminista fogyatékoságtudomány, testelméletek, a normalitás problematikája, a szubjektivitás alternatív reprezentációi. Ezekben a témakörökben publikál, tanít. E-mail: ilonahernadi@yahoo.com

Kulcsár Zsófia a Szegedi Tudományegyetem anglisztika és német szakján szerzett BA fokozatot 2009-ben. Tanulmányait az anglisztika mesterképzésben a *Gender Through Literatures and Cultures in English* szakirányon folytatta. 2011-től, ugyanott az Irodalomtudományi Doktori Iskola ‘Angol nyelvű irodalmak és kultúrák’ alprogramjának hallgatója. Fő érdeklődési területe a rendszerváltás utáni magyarországi feminista mozgalmak vizsgálata, valamint az úgynevezett poszt-feminista populáris kultúra feminista kritikája. E-mail: zsofiakulcsar1@gmail.com

Könczei György, Ph.D., D.Sc. egyetemi tanár, ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kara; a Fogyatékoságtudományi Doktori Műhely vezetője. Egy-ügyű ember: jövőre lesz 30 éve, hogy Disability Studies-zal foglalkozik. Töltött be magas választott tisztségeket is szakterületén, egyebek között az ENSZ-ben és az Európa Tanácsban is. Kutatási területe a fogyatékoságtudomány, (Disability Studies, Critical Disability Studies). Kutatói kíváncsisága kiterjed a fogyatékoságtörténeten túl a kritikai gondolkodás működésére, a hermeneutikára és a dekonstrukcióra. Miközben tisztán látja ennek belső önellentmondását (különösen a tudományos területen belül) folyamatos ego-redukcióban van. E-mail: konczei@icloud.com

Moise Gabriella 2002 óta tanársegédként dolgozik a Debreceni Egyetem, Angol-Amerikai Intézetének Brit Kultúra Tanszékén. „Illanó lepkeszárnyak vaskapcsos tartószerkezettel” – érző terek és testek Virginia Woolf *A világtótorony* című regényének „húsában” című doktori disszertációját 2012-ben védte meg. Főbb kutatási területei a vizuális kultúra elméletei, a modernista irodalom és esztétika, a 20. századi brit művészettörténet, a verbális és vizuális művészetek interakciója, valamint a kortárs képzőművészet társadalmi vetületei, ezen belül is az intermediális művészetek fenomenológiája. Tanulmányai többek közt a *Debreceni Disputában*, a *Studia Litteraria: Testinterpretációk*, a *The AnaChronisT*, és az *Acta Universitatis Sapientiae* című folyóiratokban jelentek meg. E-mail: moisegabriella@yahoo.com

Nagy Beáta a Corvinus Egyetem, Szociológia és Társadalompolitika Intézetének egyetemi docense. Kandidátusi fokozatát 1996-ban szerezte meg, 2008-ban habilitált. Társigazgatója a BCE-n működő TársadalmiNem-és Kultúrákutató Központnak. Fő kutatási területe a munka és a társadalmi nemek kérdése, különös tekintettel a menedzsmentre, a szervezetekre és vállalkozókra. Az utóbbi időben kutatásokat végzett a vállalatok esélyegyenlőségi politikájáról, az önkormányzatok és vállalatok nemekkel kapcsolatos elképzeléseiről, és az önkormányzatokban megvalósítható gender budgeting lehetőségéről. Most fejezte be a diáklányok műszaki és informatikai pályán való csekély jelenlétéről szóló kutatását. Idén induló kutatásában a család és munka összehangolásának dilemmáit vizsgálja. Társszerkesztője volt a nemekkel foglalkozó Artemis könyvsorozatnak (Csokonai Kiadó). 2004-2007-ben az Európai Bizottság által létrehívott *Network of Experts in Employment, Social Inclusion and Gender Equality*

(EGGSIE), majd pedig 2007-2010 között a *Network of Experts in Gender Equality, Social Inclusion, Health and Long-term Care (EGGSI)* magyar szakértője volt. Magyarországi védnöke az Európai Bizottság által elindított „*Az egyenlőség kifejtődik*” elnevezésű európai programnak, amely a vállalati életbe bevonható és ott támogatható női tehetségekre fókuszál.

Virginás Andrea a Sapientia–Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Kolozsvár, Románia Fotóművészet, Filmművészet, Média szakának adjunktusa. Egyetemi és tudományos fokozatait a kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetemen (BA, MA), a budapesti Közép-Európai Egyetemen (MA) és a Debreceni Egyetemen (PhD) szerezte. Érdeklődési és kutatási területe a film (és kultúra) műfaji, társadalmi nemi és médium-alapú elméletei posztmodern és posztkommunista kontextusokban. Kötetei: *Az erdélyi prérin. Médiatájkép.* KOMP-PRESS, Korunk, Kolozsvár, 2008; *Crime Genres and the Modern-Postmodern Turn.* Scientia Publishing House, Cluj-Napoca, 2008; Újrakiadás: *(Post)modern Crime: Changing Paradigms? From Agatha Christie to Palabniuk, from Film Noir to Memento.* VDM Verlag Dr. Müller, Saarbrücken, 2011. Jelenleg posztdoktori kutatási projektjén dolgozik, címe *The Role of Generic Panels in European Small Cinemas* (CNCS-UEFISCDI – Román Tanügyminisztérium, 2013-2015). E-mail címe: avirginas@gmail.com.

Susan Zimmermann a Gender Tudományok és a Történelem Professzora a budapesti Közép-Európai Egyetemen, és tanít a Bécsi Egyetemen is. Számos publikációja jelent meg a 19. századtól napjainkig terjedő időszak szociálpolitikájáról és a szociális védelemről helyi és nemzetközi kontextusban; a nőszervezetek és nőmozgalmak nemzetközi és Habsburg Monarchiabeli történetéről; az internacionalizmusokról és a globális egyenlőtlenségről. Legújabb tanulmánya az államszocializmus és a gender viszonyok témakörében “Breaking Out of the Cage?” Hungarian Historical Writing on Women and Gender, late 1940s to late 1980s,” címmel az *Aspasia. The International Yearbook of Central, Eastern and Southeastern European Women’s and Gender History* évkönyvben van megjelenés alatt (2014). E-mail: zimmerma@ceu.hu.

Zsadányi Edit jelenleg a magyar irodalom és kultúra egyetemi oktatója a Groningeni Egyetemen. Korábban habilitált egyetemi docens az ELTE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéken. Kutatási területei: nemek

tudománya, narratív elméletek, modern és posztmodern magyar próza, női írók a huszadik században. Újabb tanulmányai a Literatura, Hungarian Studies és az AHEA folyóiratokban jelentek meg. Legfontosabb publikációi: *Krasznaborkai László* Pozsony:Kalligram, 1999.; *A csend retorikája: Kihagyásalakzatok vizsgálata huszadik századi regényekben* Pozsony: Kalligram, 2001.;*A másik nő: A női szubjektivitás narratív alakzatai*: Budapest: Ráció, 2006.; Hanneke Boode, Edit Zsadányi (Ed.) *Gender Perspectives on Hungarian and Finnish Culture*. Maastricht, Shaker Publishing BV. 2011. E-mail: ezsadanyi@gmail.com.

ARTICLE ABSTRACTS IN ENGLISH

INTELLECTUAL, NOMAD, POLYGLOT: A HUNGARIAN WITCH AND ITALIAN FEMINISM

Teresa Bertilotti

Università di Milano Bicocca

This article focuses on Agnes Hochberg (1964–1995), a feminist and scholar, engaged in the Hungarian feminist movement since 1990 and at the same time, in a research project on the history of the Italian and American feminist movements of the 1960s and 1970s, focusing in particular on the practice of consciousness-raising and the ways in which it was transmitted from one country to another. An analysis of her work is useful to look in a critical way at our approach to the history of neo-feminism, and to re-discuss methodological categories such as “transnational feminisms,” and the periodization of feminist movements

TATTOOING AS THE EMBODIED PRACTICE OF FEMALE SELF-EXPRESSION

Gorzás, Zsófia

University of Szeged

In the last decades tattooing in the contemporary mainstream milieu of Western societies has been redefining various social boundaries. The changes to the perception of tattooing (and the body itself) and the positive representation thereof made this reemerging ancient body art practice popular today. This significant favorable change in the perception of tattoos made it possible for heavily tattooed women to express themselves visually through their skin. Drawing on two semi-structured interview I made with Hungarian woman tattoo artists, I explore how tattooing is becoming a popular and empowering body art form with self-explorative potentials for heavily tattooed women.

SEXUALITY, MOTHERING, DISABLED FEMALE BODIES**The First Research Findings of Feminist Disability Studies in Hungary***Hernádi, Ilona – Könczei, György*

Eötvös Loránd University

This study explores the lives of women with physical disabilities in the Hungarian context. Within the constraints of phallogentric normalcy narrow and stigmatizing stereotypes, institutional barriers prevent women with disabilities from exercising their rights, unfolding and expressing their femininity. At the level of everyday existence their marginalization and discrimination as irregular, deviant, excluded bodies not possessing social, economic or cultural capital is perpetuated. Our research findings are based on the narrative interviews conducted by Ilona Hernádi. Following a brief theoretical introduction to feminist disability studies the aforementioned interviews lead us to the rhizomatic reconstruction of a new narrative employing a fresh perspective in narrative analysis.

“I HEAR WITH MY WHOLE BODY” – ON THE BORDERS OF THE PRESENCE AND NON-PRESENCE OF SONOROUS BODIES*Moise, Gabriella*

University of Debrecen

The contemporary Hungarian artist, Hajnal Németh is concerned with the visual, corporeal, and aural chasm opened up by the frequently invisible, dislocated or muted object proper of her works. Music, sounds, noises pour into the exhibition spaces constituting, what Don Ihde terms, the shape-aspect of things and bodies. The abyss automatically calls for surrogate narratives, identities, and artefacts to defy our existential insecurity. Németh creates the conditions for this pluralism through a Merleau-Pontian synergy of the tangible and the visible, as well as by exploiting the conventionally unnoticed sonorous quality of shapes, surfaces, and interiors, evoking Ihde's aural phenomenology. Németh offers the promise of a recreated subjectivity at the concurrence of the aural, the visible and the tangible.

“MALE QUOTE” ON CORPORATE BOARDS AND IN TOP MANAGEMENT

Nagy, Beáta

Corvinus University

This study will summarize the complex structural and cultural factors considered as the greatest barriers in women’s careers in Hungary today, where what we can now see is a multiple paradox situation. On the one hand, although in recent decades the professional qualifications acquired by young women have far exceeded those by men, the former are nevertheless unable to gain leading positions in Hungarian economic life. As a result, while twenty five years ago under the former Socialist regime the proportion of women managers in Hungary was considerably higher than in the rest of Europe this advantage no longer holds. In addition to the statistical and quantitative sociological data that we have collected, we will present our most important qualitative findings related to the acceptance of women managers in Hungary, which highlights the traditional gender order in Hungarian society.

SUPPORTING THE SUPPORTING NARRATIVES? ON SZILÁRD BORBÉLY’S *A TESTHEZ* (TO THE BODY) AND GÁBOR NÉMETH’S *ZSIDÓ VAGY?* (ARE YOU JEWISH?)

Zsadányi, Edit

University of Groningen & Eötvös Loránd University

In this paper, I illustrate how we can employ feminist theoretical issues in interpreting contemporary Hungarian works of art. In my reading, a dialogue is taking place between feminist theories on subalternity and literary works concentrating on the issues of representing excluded groups. Judith Butler often challenges the views that wish to represent the excluded groups and practices by widening the established heteronormative paradigm, so that the excluded groups can be integrated. She suggests a more radical solution, in which the entire system of representation, the entire frame and categorization are altered. In support of my theoretical claim I discuss some poems by Szilárd Borbély in the volume *A testhez* (*To the Body*) and argue that it can be related to the first type of representation of the subaltern, while the novel by Gábor Németh, *Zsidó vagy?* (*Are You Jewish?*) belongs to the second type. I also emphasize that in some places even these two works, evidently

expressing solidarity towards marginal groups, can repeat some hidden forms of prejudice against women.

GENDER REGIME AND GENDER STRUGGLE IN HUNGARIAN STATE SOCIALISM

Susan Zimmermann

Central European University

This study argues that the changing relationship between paid work, unpaid work and paid care work and social services, and the struggle over this relationship and its implications, were key factors in shaping the 'state socialist' gender regime in Hungary from 1949 to the 1980s. The study is based on a wealth of recent scholarship, original sources and Hungarian research conducted during the state socialist period. It tries to give a balanced and inclusive analysis of key elements of women's and gender history in the state socialist project of 'catching-up development' in a semi-peripheral patriarchal society, pointing to constraints, challenges and results of this project. Due to the complex interaction of a variety of actors and factors impacting on and shaping the state socialist gender regime not all women were affected in the same way by state socialist politics and gender struggles. Women's status and opportunities, as well as gender relations, differed according to class, ethnicity and economic sector. As a rule, the gender struggle over state socialist family and gender arrangements in Hungary sought to reduce or temper tensions and conflicts by avoiding substantial or direct attack against the privileges of men both within the home and elsewhere.